

**A. S. Sagdullaev, V. A. Kosteckiy**

# **ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍ**

*6-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq*

*Tolıqtırılğan hám dúzetilgen ózbekshe  
5-basilıwınan qaraqalpaqsha 6-basilıwı*

*Ózbekistan Respublikası  
Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı  
tárepinen usınılǵan*

**«Yangiyo‘l Poligraf Servise»  
Tashkent – 2017**

UO'K: 94(100)=512.121(075.3)

KBK: 63.3(50')ya72

S 16

Sagdullayev, A.

**Áyyemgi dúnya tariyxı 6-klass:** 6-klass oqıwshıları ushın sabaqlıq / A. Sagdullaev, V. Kosteckiy - Toliqtırılğan hám dúzetilgen ózbekshe 5-basılıwınan qaraqalpaqsha 6-basılıwı. A. S. Sagdullaev, V. A. Kostecki – Tashkent.: «Yangıyo'l poligraf servise», 2017. - 192 b.

UO'K: 94(100)=512.121(075.3)

ISBN 978-9943-382-90-9

KBK: 63.3(50')ya72

#### **Pikir bildiriwshiler:**

*Akademik, tariyx ilimleriniń doktori* **Yu. F. Buryakov,**

*Tariyx ilimleriniń kandidatı* **Ó. M. Mablanov,**

*Tariyx ilimleriniń kandidatı* **N. T. Palbonov.**

Sabaqlıq materialları ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń tariyx páni boyınsha standartlastırılğan oqıw baǵdarlamaları tiykarında qayta islingen. Mámleketlik bilimlendiriw standartlarına sáykes. Sabaqlıq Ózbekistan hám sırt el eller tariyx oqıtıwshılarınıń is tájiriybesi tiykarında islep shıǵıldı. SamISI janındaǵı 1-akad. Litcey jámaátine ayrıqsha minnetdarshılıq bildiremiz.

**Mámleketlik byudjet qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.**

© «Yangıyo'l Poligraf Servis», 2013, 2017

© A. Sagdullayev, V. Kostetskiy, 2013, 2017

ISBN 978-9943-382-90-9

# MAZMUNÍ

Avtorlardan .....	5
-------------------	---

## I-BÓLIM EÑ ÁYYEMGI DÚZIM

1 - §. Áyyemgi tariyx – civilizaciyanıń baslanıwı .....	8
2 - §. Eñ áyyemgi adamlardıń rawajlanıwınıń dáslepki basqışları .....	13
3 - §. Uriwshılıq jámiyeti .....	18
4 - §. Eneolit hám qola ásiri diyqanları .....	22
5 - §. Temir ásirine ótiw dáwirinde Orta Aziyanıń rawajlanıwı .....	25

## I-BÓLIM ÁYYEMGI SHÍGÍS HÁM ORTA AZIYA

6 - §. Nil alabı hám onıń xalqı .....	28
7 - §. Ayyemgi Mısr .....	32
8 - §. Áyyemgi Mısr dini .....	35
9 - §. Piramidalar hám maqbaralar .....	37
10 - §. Áyyemgi Mısr mádeniyatı .....	40
11 - §. Mesopotamiya civilizaciýalar .....	43
12 - §. Bobil patshalığı .....	49
13 - §. Aldıńǵı Aziya mámleketleri .....	53
14 - §. Ahamoniylar mámleketi .....	57
15 - §. Áyyemgi Hindistan civilizaciýaları .....	61
16 - §. Eramızǵa shekemgi I mırjıllıqtaǵı Hindistan .....	65
17 - §. Áyyemgi Qıtaydıń civilizaciýaları .....	68
18 - §. Eramızǵa shekemgi III – eramızdıń II ásirlerindeki Qıtay... ..	72
19 - §. Ózbekistan aymaǵındaǵı dáslepki mámleketler .....	75
20 - §. Zardushtiylik .....	80

## III-BÓLIM ÁYYEMGI GRECIYA

21 - §. Antik tariyxınıń baslanıwı .....	84
22 - §. Áyyemgi Greciyanıń gúlleniwi .....	86
23 - §. Grek koloniyaları .....	91
24 - §. Afinada demokratiya .....	93

25 - §. Grek-parsı urısları .....	98
26 - §. Greciyanıń Makedoniya tárepinen basıp alınıwı .....	102
27 - §. Puqara tárbiyası .....	104
28 - §. Áyyemgi Greciya mádeniyatı.....	107
29 - §. Áyyemgi Greciya alımlar hám oyshıllar .....	111
30 - §. Áyyemgi Greciya mifleri.....	115

## IV – BÓLIM

### ERAMÍZGA SHEKEMGI VI – ERAMÍZDÍŃ III ÁSIRLERINDEGI ORTA AZIYA

31 - §. Orta Aziyada Ahamoniylardıń ústemligi .....	118
32 - §. Orta Aziya xalqınıń grek-makedon basıp alıwshılarına qarsı gúresi .....	123
33 - §. Salavkiyerler mámleketi hám Grek-Baktriya patshalıǵı .....	129
34 - §. Áyyemgi Xorezm, Qarńha hám Dovon mámleketi.....	133
35 - §. Kushan patshalıǵı .....	137
36 - §. Ullı Jipek jolı .....	142

## V-BÓLIM

### ÁYYEMGI RIM

37 - §. Áyyemgi Italiya .....	145
38 - §. Rim respublikası.....	148
39 - §. Rim respublikasınıń turmısı .....	152
40 - §. Jer Orta teńizinde ústemlik ushın gúres .....	155
41 - §. Qullar hám gladiatorlar .....	160
42 - §. Rim respublikasınıń qulawı .....	164
43 - §. Rim imperiyasınıń qulawı .....	168
44 - §. Áyyemgi Rim mádeniyatı.....	172
Juwmaqlaw.....	179
Tariyxıy atamalar sózliǵı .....	181
Juwmaqlawshı tákirarlaw.....	184
Áyyemgl dúnya tariyxına tiyisli tariyxıy hám geografyalıq atamalar.....	185
Áyyemgi dúnya tariyxındaǵı atamalar .....	186
Áyyemgi dúnya tariyxı sánelerde.....	187



Jer betinde adam payda bolgannan baslap, biziń eramızǵa shekemgi 476-jılı Batıs Rim imperiyası qulaǵanǵa shekem bolıp ótken waqıyalar, tariyx iliminde Áyyemgi dúnya tariyx dep ataladı. Bul tariyx hár qıylı arxeologiyalıq hám jazba derekler tiykarında úyreniledi.

Áyyemgi dúnya tariyxı Áyyemgi Shıǵıs, Greciya hám Rim sarayınıń xızmetkerleri hám patshalarınıń hár qıylı jılnamaları (waqıyaların jılma-jıl kórsetilip barılıwı), nızamlar jıynaǵı, biografiyalarında (ómirbayanı) sáwlelendirilgen. Olarda basıp alıwlar hám urıslar, shirkewler, saraylar hám qorǵanlar qurılısı, ónermentshilik hám diyqansılıq, eski pánler hám kórkem óner haqqında gúrriń etiledi.

Alımlar oqıǵan eski tekstler, mısalı «Piramidalar tekstleri» hám «Marhumlar kitabı» mısrlılar tariyxı haqqında, «Rigveda» – hindler, al «Avesto» Orta Aziya xalıqları tariyxınan gúrriń etedi.

Nil oypatındaǵı Mısır piramidaları kompleksi, Dajla hám Frot aralığındaǵı Bobil, Hind oypatındaǵı Moxenjodaro, Irandaǵı Persepol, Greciya, Rim hám Orta Aziyanıń kóplegen áyyemgi qalaları pútkil dúnyaǵa belgili.

Biraq, áyyemgi dúnya tariyxına tiyisli ele ashılmaǵan sırlar az emes. Múmkin birewińizge olardı ashıw nesip eter. Tariyx bizge kóp nárseni úyretedi. Onı «ullı oqıtıwshı» dep biykarǵa aytpaydı. Sonlıqtan hár birimiz óz Watanımızdıń tariyxın biliwimiz hám basqa eller xalıqlarınıń tariyxına hám mádeniyatına húrmet penen qarawımız kerek. Bul sabaqlıqtı oqıy otırıp, kóplegen túsiniksiz, qıyın sózlerge, tariyxıy atama hám frazalarǵa dus kelesiz. Olardı yadlaw, este saqlaw kerek boladı.



**Teńgelerdegi jazıwlar**

## Sabaqlıq teksti menen islesiw

Bul másláhátlerimizdi diqqat penen oqırń, olar úyrenilip atırǵan temańızdı eslep qalıwıńızǵa járdem beredi.

Úyge tapsırmalardı tayarlawda tómendegilerge itibar beriń:

1. Sabaqta jazıp alǵanlarıńızdı bir neshe ret oqırń.

2. Oqıwdan burın temadaǵı kishi temashalarına itibar beriń, sabaqta neler haqqında ayılǵanın esleń.

3. Hár bir tema aqırında berilgen sorawlardı oqırń. Sonda siz jazǵanlarıńızdı oqıǵanıńızda nelerge itibar beriw zárúrligin hám oqıǵanlarıńızdı qanday tártipte bayan etiw kerekligin bilip alasız.

4. Tekstti tiyisli bólimlerge bóliń hám hár biriniń tiykarǵı mazmunın óz sózlerińiz benen aytıń, keyin pútkil temanı sóylep beriń. Ayta almasańız, qıyın jerlerin qaytadan oqırń. Tákirarlań. Sabaqlıq tekstin yadlap alıw zárúr emes.

5. Tekstti oqıw barısında onda esletilgen súwret hám kes-telerdi tabıń, túsiniklerin oqırń, tekste ushırasqan qalalardıń, mámleketlerdiń atların kartadan tabıń.

6. Sorawlarga juwap beriń hám tema aqırındaǵı tapsırmalardı orınlań.

Eger siz hár bir paragraf sońırında berilgen tayanısh konspektleri boyınsha tariyxtı úyreniwge qarar etseńiz tómenдеги wazıypalardı orınlawıńız kerek:

1. Sabaqlıq paragrafları tekstti tayanısh konspekt sózler menen salıstırıp kóredi.

2. Konspektten paydalanıp paragraftı bir neshe ret aytıp beriń.

3. Tayanısh sózlerdi yadтан aytıp beriwge háreket etiń (tereń pikirlegennen keyin ǵana ózlestiriw kerek).

4. Bir neshe saattan keyin jáne bir ret tayanısh konspektin tákirarlań.

Biz, sabaqlıq avtorları, ustazıńız benen birge Sizge uzaq ót-mishke sayaxat etiwge, mádeniy estelikler menen tanısıw hám áyyemgi dúnya tariyxın úyreniwge járdem beremiz.



## I-BÓLIM EÑ ÁYYEMGI DÚZIM

### 1-Ş. Áyyemgi tariyx – civilizaciyanıń baslanıwı

#### Áyyemgi tariyxtı úyreniw

Insaniyattıń áyyemgi tariyxın túrli taraw ilimpazları úyrenip shıqtı. *Arxeologlar* áyyemgi zamanlarda adamlar jasaǵan eski mákan jaylarda qazıw jumısların ámelge asıradı.

Áyyemgi adamlardıń qaldıqların (skelet hám bas súyegi) dıqqat penen tekserip kórgen *antropologlar* olardıń sırtqı kórinisin qaytadan jaratıwǵa, mıń jıllar dawamında adamlardıń sırtqı kórinisinde júz bergen ózgerislerdi kózden ótkeriwge háreket etedi.

*Etnograflar*, házirde tiri qáwim hám xalıqlardı, áyyemgi adamlardıń saqlanıp qalǵan kóp ǵana dástúrleri, xojalıq hám mádeniy úrp-ádetlerin úyrenedi.

#### Ózińizdi sinań!

*Arxeologlar* – ...      *Etnograflar* – ...  
*Antropologlar* – ...



Áyyemgi qala qorǵanları



Áyyemgi qoljazbalardıń qaldıqları

#### Áyyemgi tariyx boyınsha dárekler

Biz úlkemizdiń áyyemgi tariyxın qalay úyrenemiz? Úlkemizdiń eń áyyemgi tariyxınıń keń tarqalǵan deregi arxeologlar tárepinen tabılǵan materiallıq derekler esaplanadı. Miynet quralları, gúlal ıdıslar, qural-saymanlar, taǵınshaqlar, qullası, áyyemgi insan qolı menen jasalǵan hámme nárseler solar qatarına kiredi.



Jazba derekleriň tabılıwı menen ilimpazlarğa áyyemgi miń jıllıqlar tariyxın tiklew ańsatlastı. Orta Aziya tariyxı boyınsha eń áyyemgi jazba derek zardushtıylardıń muqaddes kitabı «Avesto» esaplanadı. Onda jurımızdıń áyyemgi tariyxıy wálayatları *Baktriya*, *Soğdiana*, *Xorezm* xalqı mádeniyatı tariyxı haqqında bayan etiledi.

Áyyemgi dáwir tariyxına baylanıslı jáne bir jazba derek Behistun jartasları jazıwları esaplanadı. Behishtun jartasları Irandağı Kirmanshah qalası janında jaylasqan.

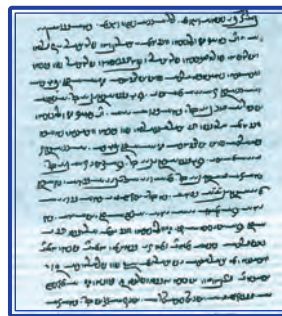
Parsı patshası Dara I diń buyırığı menen jartasqa oyıp jazılğan úsh tildegi áyyemgi parsı, elam hám bobıl tilindegi jazıwlarda ol ózi basıp alğan eller hám xalıqlar atap aytqanda, Xorezm, Sogdiana, Baktriya mámleketleri atap ótiledi.

**Biziń eramızğa shekemgi V ásirde** áyyemgi grek tariyxshısı Gerodot túrli ellerge sayaxat etip, toğız kitaptan ibarat “Tariyx” shıǵarmasın jazdı. Onda úlkemizdiń áyyemdi xalqı haqqında maǵlıwmatlar beriledi.

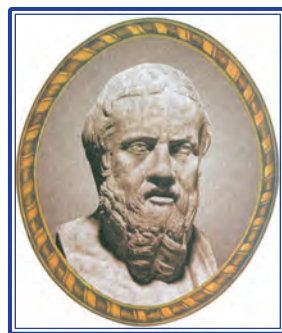
**B.e. shekemgi I ásir** aqırlarında ótken áyyemgi grek tariyxshısı hám geografi Strabon “Geografiya” shıǵarmasında Orta Aziya xalıqlarınıń mádeniyatı haqqında maǵlıwmatlar keltiredi.

**Eramızdıń I ásirinde** áyyemgi Rim tariyxshısı Kvint Kursiy Ruf Aleksandr tariyxı” degen shıǵarma jazǵan. Aleksandr Makedonskiydiń Oraylıq Aziyaǵa askeriy atlanısları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı keltirgen.

**Eramızdıń II ásirinde** jasaǵan grek tariyxshısı Arrian da “Aleksandrıń áskeriy



«Avesto»  
qoljazbasınıń  
beti



Áyyemgi grek  
tariyxshısı –  
Gerodot



Gúlal ıdistaǵı  
jazıw

atlanislari” («Aleksandr anabasisi») degen shıǵarma jazǵan.

Usı derekler, sondayaq, sońın ala jaratılǵan ilimiy jumıslar sebepli alımlar jurtımızdıń áyyemgi tariyxın úyreniwge miyassar boldı.

### **Ózińizdi sınań!**

**Gerodot – ... Kvint Kursiy Ruf – ...**  
**Strabon – ... Behistun jazıwları – ...**  
**Arrian – ...**



**Orta Aziya  
tawları**



**Dáslepki  
ańshılar  
Áwmetli awdan  
soń**

### **Ózbekistan hám jáhán civilizaciyası**

Ózbekistan geografıyalıq jaqtan bir qan-sha úlken aymaqtı iyelegen. Ámiwdárya hám Sırdárya aralıǵı, Fergána, Zarafshan oypatları hám Surxandárya oazisi óziniń ónimdarlı hám ıssı klimatı menen adamzattıń eń áyyemgi mákanlarınıń birine aylanǵan. Qolaylı geografıyalıq zonada jaylasqanlıǵınan Shıǵıs hám Batıs ellerin baylanıstırǵan. Bunda Ózbekistannıń áyyemgi qalaları arqalı ótken Ullı Jipek jolınıń áhmiyeti oǵada úlken.

Ózbekistan adamzat mádeniyatı tariyxınıń eń áyyemgi orınlarınan biri esaplanadı.

Bul jerde jergilikli xalıq bir neshe júz mıń jıllıqlar dawamında jasaǵan. B.e.shekemgi VI–V ásirlerde jurtımızdıń xalqı, wálayatları haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bolǵan. Orta Aziyanıń eń iri dáryası – Ámiwdárya hám Sırdárya, Hindikush, Pamir, Tyan-Shan tawlarınan baslanatuǵın tez aǵatuǵın dárya suwları menen tolıp teńizge quyılǵan. Dáryalardıń oazisleri boylap áhmiyetli saw-

da jolları ótken. Bunnan 5-4-mıń jıllar burın Orta Aziyanıń áyyemgi xalqı menen Áyyemgi Shıǵıs elatları arasında keń mádeniy baylanıslar baslanǵan. Eski zıyarat orınların qazıw payıtında arxeologlar Hindistan, Iran hám Mesopotamiya ónermentleri tárepinen tayarlanǵan gúlal hám metall ıdıslar, zergerlik buyımların tapqan.

### Eń áyyemgi dúzimdi dáwirlestiriw

Dúnyadaǵı barlıq xalıqlar alǵashqı jámiyetlik dúzimin bastan keshirgen.

Adamzattıń rawajlanıwındaǵı birinshi basqısh adamlardıń alǵashqı toparǵa birlesiwı bolıp, bul topar ózinde eń áyyemgi adamlardıń úlken jámáátin birlestirgen edi.

**Eń áyyemgi qáwimshilik dúzimi** – adamzat tariyxınıń barlıq miynet quralları ortalıq bolǵan, barlıq adamlar teń miynet etken bir dáwir esaplanadı.

**Alǵashqı topar** – turmıs hám miynettiń ulıwmalığı tiykarında birlesken eń áyyemgi adamlar jámááti bolıp tabıladı.

**Alǵashqı topar** áste-aqırın bólinip ketip, tuwısqanlardıń óz aldına awqamına – urıw jámáátine aylana basladı.

**Urıw** – birgelikte jasaǵan hám miynet etken, ulıwma miynet quralları hám qural-jaraqlarǵa iye bolǵan aǵayınler jámááti esaplanadı.



**Tolıp aǵıp atırǵan Ámiwdárya**

### Este saqlañ!

Alıs ótmishte Orta Aziyada jasawshı xalıqlar menen Áyyemgi Shıǵıs elleri arasında keń mádeniy baylanıslar baslanǵan.



**Adamlar jámáát bolıp miynet etken**



**Jabayı atlar  
úyirin awlaw**



**Tastan jasalǵan  
miynet quralları**

Dáslepki urıw jámáátleri hayal yaǵnıy ana dógeresinde jámlese baslaǵan. Adamzat tariyxındaǵı bul basqısh ana áwladları dáwiri – matriarxat dáwiri dep ataladı.

Biraz keyin, miynet quralları hám xojalıq júrgiziw formaları qalıplesken sayın jámááttegi jetekshilik roli áste aqırın er adamnıń biyligine óte basladı, endi er adam qáwimge basshı bolıp qaldı. Ilimpazlar adamzat tariyxındaǵı bul dáwirdi *patriarxat* – ata urıwı dep atadı. Patriarxat penen eń áyyemgi qáwimshilik dúzimi de aqırına jetti.

Eń áyyemgi adamlar dáslepki miynet quralların tastan jasaǵanı sebepli arxeologlar adamzat tariyxı baslanıwın «tas dáwiri» dep ataǵan. Tas dáwiri bir qansha uzaq dawam etken. Sonıń ushın da onı tómenдеgi basqıshlarǵa bóledi, atap aytqanda:

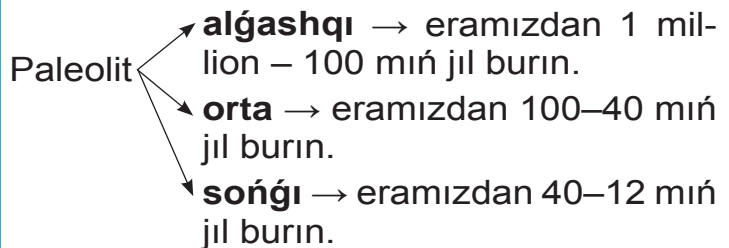
– áyyemgi tas dáwiri – paleolit (grekshe «paleos» – «áyyemgi» hám «litos» – «tas» sózlerinen);

– orta tas dáwiri – mezolit («mezos»– «orta»);

– jańa tas dáwiri – *neolit* («neos»–«jańa»);

– mis-tas dáwiri – *eneolit* (latinsha «en-eus» – «*mis*») hám grekshe «litos» – «*tas*» sózlerinen).

#### Este saqlań!



## Tayanış konspekt



**Soñğı paleolit  
dáviri mákan  
jayı**

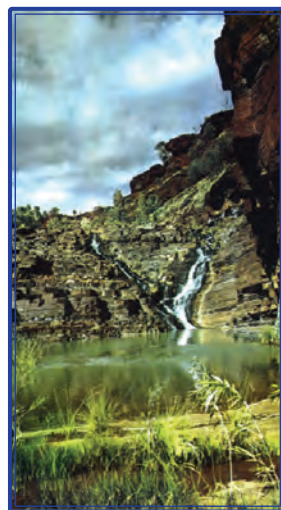
## Soraw hám tapsırmalar

1. Nege arxeologlar adamzat tariyxınıń baslanıwın «tas dáviri» dep atağan?
2. Tas dávirlerin sanap beriń. Nege olar bulay atalğan?
3. Ilimpazlar tariyxtı qayta tikleytuğın dereklerden atın aytıp beriń.
4. Tariyxtı úyreniwde paydalanılğan qanday materiallıq dereklerden bilesiz?
5. Arxeologiya, antropologiya hám etnografiya sıyaqlı pánler haqqında nelerdi bilesiz?

## 2-§. Eń áyyemgi adamlardıń rawajlanıwınıń dáslepki basqışları

### Eń áyyemgi adamlar

Adam qalay payda bolğanlıǵı haqqında ilimiy, diniy, ápsanalıq kóz-qaraslar bolıp, biz bul máseleni ilimiy tiykarda, antropologiya hám arxeologiyalıq maǵlıwmatlarǵa súyengen halda úyrenemiz.



**Taw  
sarqıraması**

Jer betindeki algashqı adamlar qáddi-qáwmetin tik tutıp júretuǵın, miynet quralların jasaw hám olardı qollanıwdı biletuǵın olarǵa haywanat dúnyasınan ajıralıp turıwına imkaniyat bergen.



**Ayıwdı awlaw**

Júdá ápiwayı tas miynet quralların jasawdı biletuǵın eń áyyemgi adam súyekleri, qaldıqların ilimpazlar túrli ayaqlardan tawıp úyrengen, solardan, Qubla Afrikadan – *avstralopitek*, Shıǵıs Afrikadaǵı Zinj oypatlıǵınan – *zinjantrop*, Yava atawınan (Indoneziya) – *pitekantrop*, Qıtay aймаǵınan – *sinantrop*, Germaniyadan – *neandertal* hám Franciyadaǵı Kromanyon úngirinen – házirgi túrdegi adam – *kromanyon* súyekleri tabılǵan.

Jer betinde klimat jıllı bolǵan waqıtlarda insan mákan jayları kishkene dáryalar yamasa saylar átirapındaǵı tóbeliklerde jaylasqan edi. Algashqı paleolittiń sońǵı dáwirlerinde Ullı muzlaw dáwiri baslandı. Eń dáslepki adamlar qattı sinaqqa dus keldi. Bul jaǵday adamlardı jańasha turmıs shárayatına iykemlesiwine májbúrledi. Bunday payıtlarda kúshliler ǵana jasap qalǵan.

### **Este saqlañ!**

Orta Aziyada tasta islangen áyyemgi miynet quralları Ferǵana oypatlıǵındaǵı *Selin-gur* mákanınan hám Tashkent oypatlıǵındaǵı *Kólbulaq* aймаǵınan da tabılǵan.

### **Áyyemgi adamlardıń kásibi**

Tariyx páninde eń áyyemgi adamlar algashqı adamlar dep ataladı. Olardıń mákanları Afrika, Aziya hám Evropanıń kópǵana mámleketlerinen tabılǵan.

Orta Aziyada tasta jasalǵan áyyemgi miynet quralları Ferǵana oypatlıǵındaǵı Selungur mákan jayınan hám Tashkent átirapındaǵı Kólbulaqtan da tabılǵan. Bunday turpayı tas qurallarınıń ushı bir tárepke qaratıp egelgen edi. Arxeologiya iliminde páninde bul tas quralları *shopperler* dep atalǵan.

Miynet quralları adamlarğa azıq-awqat tabıw ushın zárúr bolğan. Dáslepki miynet quralları bir qansha ápiwayı edi. Ushı qayralğan tas hám tayaq penen qurallanğan adam haywanlardı awlağan, ushı ótkir tayaq járdeminde ósimliklerdiń jewge bolatuǵın tamırları hám tamır miywelerin qazıp alǵan.

Tábıyat insanǵa neni inam etse, adam sonı alǵan, tapqan azıǵı menen qanaatlanǵan. Sonıń ushın da adamlardıń eń áyyemgi kásibi bolğan *terimshilik* hám *ańshılıq ózlestiriwshi xojalıq* dep ataladı.

Baysın tawlarında tabılǵan *Tesiktas* úńgiri orta paleolit dáwiri mádeniyatınıń dúnyaǵa belgili bir esteligi esaplanadı. Tesiktas úńgiri- nen tas quralları, haywanlar hám olardıń bólekleri, taw eshkisi, kiyik, jabayı at, qaplan, qoyan, mayda kemiriwshiler, sondayaq quslardıń súyekleri tabılǵan.

Tesiktas úńgirinen qazıp alınǵan, tas ásirine tiyisli 8-9 jasar neandertal balanıń súyekleriniń qaldıqları eń áhmiyetli tabılma bolıp tabıladı.

Balanıń denesi qábirge kómilgen. Óliktiń átirapına taw eshkisi shaqları shanshıp shıǵılǵan. Óliktiń jerleniwi dáslepki diniy isenimler menen baylanıslı.

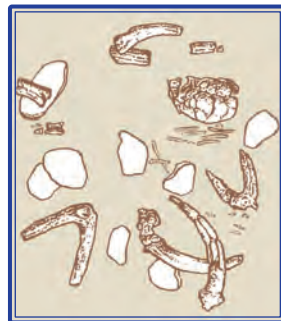
### **Ózińizdi sınań!**

***Shopperler – ...***

***Ózlestiriwshi xojalıq – ...***

### **Diniy isenimniń payda bolıwı**

Miynet iskerligi, átiraptaǵı dúnya haqqında toplanǵan bilimler áste aqırın insannıń pikirlew qábiletin hám sanasın ózgartip bardı.



**Tesiktas úńgiri tabılmaları**



**Paleolit dáwiri mákan jayları**



**Neandertal bala  
(Tesiktas)**



**«Áyyemgi  
súwretshi»**



**Oqjay menen  
ań awlaw**

Adamlar ózlerine túsiniksiz bolǵan qubılıslar haqqında oylay basladı: kún menen tún, jil máwsimleriniń almasıwı, vulkanlardıń atılıwı, jer silkiniw hám basqa tábiyat qubılısları adam pikiriniń ózine tartqan.

Mine, usı qubılıslardıń sebepleriniń túsinine almaǵan insan gúldirmama, jasın, samal, jawın sıyaqlı tábiyat kúshlerine sıyına baslaǵan.

Ańshılıq hám terimshilik rawajlanǵan dáwirde insan ózin tábiyǵıy jaratılıstan hám qorshap turǵan ósimlikler hám haywanatlar áleminen ajıratpaǵan. Olar tábiyattı janlı dep esaplaǵan. Adamlar tábiyattaǵı hár qıylı qubılıslar negizinde ǵayrı tábiyǵıy kúshler jasırınǵan dep oılaǵan. Olar áne usı kúshlerge sıyına baslaǵan.

Adamlar toparrı jámáátiniń belgili bir haywan yamasa ósimlik túri menen tuwısqanlıq qarım-qatnaslarındaǵı isenim *totemizm* dep ataladı.

Adamlardı qorshap turǵan ortalıqta tiri janlar hám ruwxlardıń bar ekenligin úyrenetuǵın ilimdi *animizm* dep ataydı.

Áyyemgi adamlar anaw yaki mınaw buyımlardıń áwmet keltiriwine yamasa qáwip-qáterlerdi joq etiwine de isenim bildirgen. Bul sıyınıwdıń túrine *fetishizm* ataması berilgen.

Sońǵı paleolitke tiyisli bolǵan jartas súwretleriniń tabılıwı eń áyyemgi adamlarda diniy isenimler bolǵanlıǵı haqqında aytıp beredi. Jartas súwretlerinden eń áyyemgileri Ispaniyadaǵı *Altamir*, Franciyadaǵı *Lasko* hám Bashqurtstandaǵı *Kapova* úńgirinen tabılǵan.

Adamlar súwretler kelesi awda ózlerine járdem beredi, dep isengen. Súwretler aldında

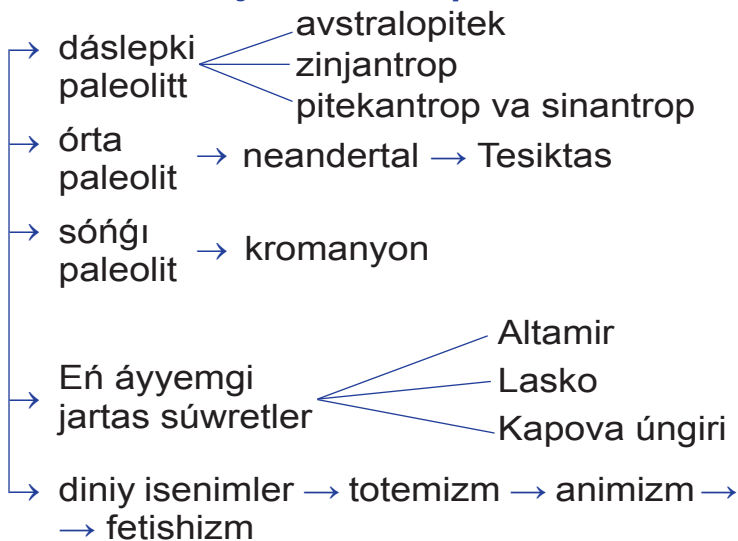


haywanlardıń háreketine uqsatıp oyinga túsken, aw kórinislerin qıyalına keltirgen, nayza ılaqtırıwdı úyrengen.

Áyyemgi jartas súwretleri qımbatlı tariyxıy hújjetlerdir. Olar insan neler haqqında oylaǵanı, qorshaǵan ortalıqtı qay kóriniste pikirlegenini, qaysı haywanlardı awlaǵanı, qanday miynet quralları hám qural-jaraqtan paydalanǵanın bilip alıw hám túsiniwge járdem beredi.

Adamnıń ózin qorshap turǵan ortalıqtı túsiniwge umtılıwı eń áyyemgi súwretlew kórkem óneri rawajlanıwı ushın tiykar bolıp xızmet etti.

### **Tayanish konspekt**



### **Este saqlañ!**

Jartas súwretlerinen eń áyyemgileri Ispaniyadaǵı **Altamir**, Franciyadaǵı **Lasko**, Bashqurtstan-daǵı **Kapova** úngirinen tabılǵan.



**Dáslepki súwretshiler**



**Awǵa tayarlıq máresimi**



**Qistiń  
baslanıwı**

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Eń áyyemgi adamlar haqqında nelerdi bile-siz?
2. Ózbekistan aymaǵındaǵı qaysı paleolit mákan jayın bilesiz?
3. Eń algashqı adamnıń shuǵıllanǵan islerin sanap beriń.
4. Diniy isenimlerdiń payda bolıw sebeplerin aytıń.
5. Dáslepki jartas súwretleri qaysı dáwirde payda boldı?

### **3-§. Uriwshılıq jámiyeti**

#### **Sońǵı paleolit dáwiri**

Sońǵı paleolit dáwirinde (**b.e.sh. 40–12 mın jıllıqlarda**) tastan nárseler jasaw texnikası hám miynet quralların jasaw usılları ózgerdi. Adamnıń aqıl sanası, sırtqı kórinisi de ózgerip bardı. Bul dáwirde házirgi kórinistegi adam – kromanyon adamı jasaǵan edi.

Sońǵı paleolit dáwiri adamınıń mákan jayları Samarqand qalası aymaǵınan, Tashkent wálayatı Ahangaran dáryası oypatındaǵı Kólbulaq mákan jayınıń joqarı mádeniy qatlamlarınan, sondayaq, Fergana oypatlıǵınan tabılǵan.

Sońǵı paleolit dáwirinde adamlar bir qan-sha jetiliskeń kesiwshi, jarǵılawshı hám jonıwshı miynet quralların isleytuǵın bolǵan. Insan endi taǵınshaqlar – monshaqlar, tumar-lar hám júzikler de jasay basladı.

Solay etip, sońǵı paleolitte adamzat óz rawajlanıwında taǵı da bir basqıshqa ilgeriledi. Adamlar tuwısqanlarınan ibarat bolǵan ıqsham toparlarǵa – urıw jámáátlerine birlesti.



**Kromanyon**



**Úńgirde  
jasaytuǵın  
arısłan.  
Tiklengen**



### Uriwshılıq jámiyeti

Uriw aǵzaları bir jerde jasaǵan. Bir jerde jasap atırǵan bir qansha uriwlar qáwimdi payda etken.

Turaq jaylar qurılısı sońǵı paleolit dáwiri adamlarınıń áhmiyetli jańalıǵı boldı. Kiyim-kenshek tayarlawda haywanlar terisinen paydalanıldı. Insan bul dáwirde jasalma jol menen (aǵashtı bir-birine ısqılaw, shaqmaq tastı bir-birine uriw arqalı) *ot jaǵıwdı* da úyrenip aldı.

### Mezolit dáwiri

Mezolit dáwiri (*orta tas dáwiri*) **eramızǵa shekemgi 12-7 miń jıllıqlardı** óz ishine aladı.

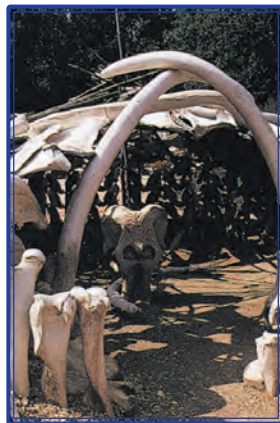
Mezolit dáwiri baslanıwı menen Muzlıq dáwiri aqırına jetti, bul jaǵday klimattıń biraz jılıwına hám adamlar turmısında ózgerisler bolıwına alıp keldi.

Mezolit dáwirinde insan *oq jay* jasawdı úyrenip aldı. Oq jay oylap tabılıwı menen insanda shapqır haywanlar hám quslardı awlaw imkaniyatı payda boldı.

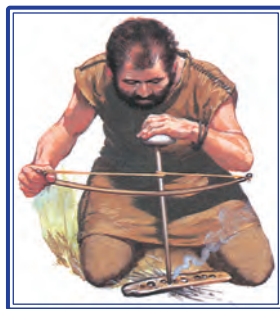
Mezolit dáwiri aqırında insan haywanlardı qolǵa úyrete basladı. Ańshılar iytti qolǵa úyretti, iytler menen birge ańǵa shıqqanda olja



Reńli taslardan islengen monshaq



Mamont súyeginen qurılǵan turaq jay



Órt shıǵarıw processı



**Miyнет quralın jasaw (islew)**

**Este saqlañ!**

**Óndiriwshi xojalıq**

diyqanshılıq xojalıǵı bolıp, ol zárúr ónimlerdi ózi islep shıǵarǵan.



**Tastan islengen miynet quralları – mikrolitler**

aldırǵısına qaraǵanda mol-molaqay boldı. Tiriley uslap alınǵan haywanlardı (qozılar, ilaqlar, dońızlar)di endi adamlar óltirmey, azıq awısıǵı sıpatında saqlap qoyatuǵın boldı.

Mezolit dáwiri aqırında Aldırǵı Aziyada xojalıqtıń jańa tarmaqları – **algashqı gündeli diyqanshılıq hám sharwashılıq** payda boldı.

Búgingi kúnde Orta Aziyada mezolit dáwirine tiyisli júzden aslam mákan jaylar ashılǵan. Fergana oypatshılıǵınıń taw aldı hám tawlı rayonlarında Tashkent átirapında hám de Ózbekistannıń qublasında bunday qonıslar kóp-lep ushırasadı. *Obishir*, *Qosılıw* hám *Mashay* qonısları sonday aq, *Zarautsay* jirasındaǵı jar-tas súwretleri bir qansha tolıq izertlengen.

**Diyqanshılıq hám sharwashılıqtıń payda bolıwı**

Neolit – jańa tas dáwirinde insan Ayyemgi Shıǵıstıń túrli wálayatlarında islep shıǵarıwshi xojalıq – diyxanshılıq hám sharwashılıqqa óte basladı. Orta Aziyada neolit dáwiri **eramızǵa shekemgi 6–4-mıń jıllıqlar** menen dáwirlestiriledi. Arxeologlar neolit dáwiriniń baslanıwın ılaydan jasalǵan ıdıstabaqlar jaratılıwı menen belgileydi.

Bul dáwirde insan mezolit dáwirinde payda etilgen mayda tas qurallardı – *mikrolitler* jasawdı, tastı qayta islewdiń burın tanıs bolmaǵan usılların: sıypaq etiw, jarǵılaw, sırlaw hám tesiksheler oyıwdı qollana baslaǵan.

Neolit dáwirinde qávimler otırıqshı turmıs tárizine ótip, turaqlı turaq jaylar qura baslaǵan. Usı dáwirde paxsa úyler qurıwdı basladı. Áste-aqırın urıw jámáátleriniń otırıqshı mákan jayları qáliplesip bardı.

Otirıqshı turmıs tárizi hám miynet qurallarınıń jáne de jetilisiwi jámáátlerdiń diyqansılıqqa ótiw imkaniyatın payda etti. Diyqansılıq hám sharwashılıqtıń rawajlanıwı ónermentshiliktiń payda bolıwına alıp keldi.

### **Ózińizdi sınań!**

**Mikrolitlar – ...**  
**Óndiriwshi xojalıq – ...**



**Ilaydan islengen hám otta pisirilgen idis**

Ilaydan islengen hám otta pisirilgen idislar jasaytuǵın taraw – gúlalshılıq, talshıqlar hám júnnen kiyim-kenshek tayarlaw tarawı – toqımashılıq ónermentshiligi neolit dáwiriniń áhmiyetli oylap tabılıw hám jańalıqları bolıp tabıladı.

### **Tayanısh konspekt**

**Sońǵı paleolit dáwiri (b.e. shekemgi 40–12-mıń jıllıqlar)**

- kromanyon adam
- ottıń oylap tabılıwı
- Kólbulaq mákanı (Tashkent wálayatı), Samarqand aymaǵı, Fergana oypatı urıw jámáátleri
- taǵınshaqlar, turaq jaylar qurılısı, kesetuǵın, jarǵılaytuǵın miynet quralları

**Mezolit dáwiri (b.e. shekemgi 12-7-mıń jıllıqlar)**

- oq jay, haywanlardı qolǵa úyretiw
- Obishir, Qosılıw, Mashay, Zarautsay
- diyqansılıq hám sharwashılıq (Aldıńǵı Aziya)

**Neolit dáwiri (b.e. shekemgi 6-4-mıń jıllıqlar)**

- óndiriwshi xojalıq
- mikrolitler, gúlalshılıq, toqımashılıq
- otırıqlı turmıs keshiriw



**Gúlal idis soǵıw**



**Gúlal ıdıslar**



**Oq jay  
oqlarınıń ushi**



**Qoladan  
islengen  
ilgeshek  
hám tas  
monshaqlar.  
B.e.sh. XVII ásir**

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Sońğı paleolit adamınıń sırtqı kórinisin súwretlep beriń.
2. Sońğı paleolit dáwiriniń áhmiyetli oylap tabılıwların aytıń.
3. Ózbekistan aymaǵınan tabılǵan mezolit dáwirine tiyisli qaysı arxeologiyalıq esteliklerdi bilesiz?
4. Neolit dáwirine tiyisli arxeologiyalıq qazımalardı kóz aldınızǵa keltiriń. Bul jerlerde nelerdi tawıp alıw múmkin?

### **4-§. Eneolit hám qola ásiri diyqanları**

#### **Metall dáwiriniń tiykarǵı ózgeshelikleri**

Neolit dáwiri aqırında adamlar oylap tabıw hám jańalıqlar arasında eń ullılarınan birin jaratıwǵa miyasar boldı: birinshi mıstan paydalanıw, onnan miynet quralları jasawǵa ótildi.

Mıstan jasalǵan miynet qurallar tastan jasalǵanları menen birdey paydalanılıwı dáwirine *eneolit* – *mıs-tas* ásiri dep ataladı. Bul dáwir **eramızǵa shekemgi 4–3-mıńjıllıqtın ortalarına** tuwrı keledi.

Metallurgıyanıń rawajlanıwı adamlardıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatına úlken tásir jasadı. Eramızǵa shekemgi IV mıń jıllıqta áyyemgi Shıǵısta dáslepki qalalar hám mámleketler payda bola basladı.

Orta Aziyanıń qublasında *jasalma suwǵarıwǵa tiykarlanǵan diyqanshılıq* payda boldı, qam gerbishten kóp bólmeli jaylar qurıla baslandı, buyımlardı pisiriw ushın *gúlal gúzelerden* paydalanıwǵa kirisildi.

Keramika buyımlar haywanlar, quslar hám ósimlik tárizli naǵıslar (japıraqlar, gúller) menen bezetiletuǵın boldı.

Adamlar mistı eritip qalayı, qorǵasın yaqı alymın qosıp, bronzanı alıwdı úyrendi. Qola mısqa qaraǵanda bir qansha qattılıǵı sebepli **eramızǵa shekemgi III mıńjıllıq** ortalarınan baslap áste-aqırın miynet quralları, qural-jaraq hám bezeniw zatların tayarlawda paydalanılatuǵın tiykarǵı materialǵa aylanıp qaldı.

Qola miynet qurallarına iye bolǵan adamlar endi atızlarǵa bir qansha jaqsı tárbiya beriw hám egin maydanların keńeytiw imkaniyatın qolǵa kirgizdi. Nátiyjede olardıń erkinde artıqsha awıl xojalıq ónimleri payda boldı. Sharwashılıq áste-aqırın diyqanshılıqtan bólinip shıǵa basladı.

### **Patriarxattıń baslanıwı**

Tariyxtıń derlik barlıq dáwirlerinde urıwlıq jámáátindegi tiykarǵı juwapkershilikli jumıslar hayallarǵa júkletilgen bolıp (balalardı tárbiyalaw, awqat tayarlaw, haywan terilerin tazalaw, kiyim-kenshek tayarlaw), jámáátte olardıń, ásirese, jası úlken hayallardıń ornı erkeklerge qaraǵanda anaǵurlım bálent bolǵan.

Gúnde menen jer aydap, diyqanshılıq etiw, sharwashılıq, ónermentshiliktiń payda bolıwı menen urıwdı jeterli ónimler menen támiyinlew er adamlardıń qolına ótti. Hayallar úy xojalıq jumıslarına aylanısa basladı.

Endi urıwlıq shańaraǵında er adamlar áhmiyetli orın iyeley basladı Tuwısqanlıq er adamnıń atı menen belgilenetuǵın boldı ham patriarxat dáwiri baslandı. Shańaraq ata tárepten jaqın aǵayınleriniń bir neshe áwladlarınan qalıplesken boldı.

### **Qola (Bronza) dáwiri diyqanlarınıń qonısları**

B.e. shekemgi 3-mıńjıllıq aqırları – 2 mıńjıllıqqa tiyisli tariyxıy orınlardan biri Zaraf-

### **Este saqlañ!**

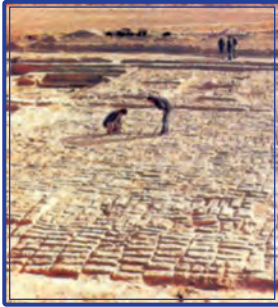
*Patriarxal shańaraq – ata tárepten jaqın aǵayınlerdiń bir neshe áwladlarınan quralǵan shańaraq esaplanadı.*



**Jılanlardıń kórinisi túsirilgen tas tumar. B.e.sh. 2-mıńjıllıq**



**Qoladan islengen bilezik. B.e.sh. XII ásir**



**Jarqutan  
mákan jayı  
qazımaları**



**Nağıslar menen  
bezetilgen  
keramikaliq  
ıdı**



**Mıs aynalar.  
Zamanbaba  
mákan jayı**

shan dáryası basseynindegi **Zamanbaba** kóli átirapında tabılğan. (Buxara wálayatı, Qarakól rayonu). Xorezm oypatlıǵında da bronza dáwirine tiyisli tariyxıy orınlar úyrenilgen.

Arxeologlar Surxandárya oypatında áy-yemgi diyqanlardıń qonıslarınan biri bolǵan **Sapallıtóbeni** taptı (Muzrabat rayonu). Qazıwlar dawamında bul jerden qam gerbishten turaq jay, gúlal buyımlar, qoladan islengen miynet quralları hám bezeniw zatları jasalǵan ustaxana qaldıqları, sondayaq, iri-iri gúzelerde saqlanǵan biyday hám arpa dáni tabılğan.

Surxan oazisinde, házirgi Sherabadtan onsha alıs bolmaǵan orında bronza dáwirinde **Jarqutan** qonısı payda bolǵan. Jarqutan jobasında qalanıń dáslepki belgileri kózge taslanadı. Ol eki bólimge bólingen edi: qála hám onıń átirapında jámáát aǵzaları bolǵan ónermentler hám diyxanlardıń úyleri jaylasqan. Jarqutanda ibadatxana qaldıqları tabılğan.

Qola dáwiri mákan xalqı hár qıylı ónermentshilik, toqımashılıq, gúlalshılıqtı rawajlandırıwda, bezeniw buyımların jasaw, qurılıs tarawında úlken tabıslarǵa erisken edi. Qola dáwirinde adamlar *gúlalshılıq úskenesin* hám *dóńgelekti* oylap taptı. Usılayınsha háreket etiw quralları, dáslepki arbalar payda boldı.

### **Tayanış konspekt**

#### **Eneolit dáwiri**

**(b.e. shekemgi 4-mıńjıllıq – 3-mıńjıllıq ortaları)**

- Mıstan jasalǵan miynet quralları
- suwǵarma diyqanshılıq (jasalma surǵarıw)
- kóp xanalı úyler
- Shıǵıstaǵı dáslepki mámleketler hám qalalar



## **Bronza dáwiri (b.e.sh. 3-mińjillıq ortaları–2-mińjillıq)**

- patriarxat
- Zamanbaba, Sapallıtóbe, Jarqutan
- gúlalshılık uskenesi, dóńgelek
- ibadatxana

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Eneolit dáwiriniń neolit dáwirinen tiykarǵı ayırmashılıǵın aytırń.
2. Mıstırń payda bolıwı qashan júz bergen?
3. Ne ushın matriarxatdan patriarxatqa ótiw júzege keldi?
4. Bronza dáwiri Sapallıtóbe estelik ornı haqqında sóylep beriń.
5. Bronza ásirine sayaxat etiń. Bul dáwir adamları qalay jasaǵanlıǵı haqqında aytıp beriń.

### **5-Ş. Temir ásirine ótiw dáwirinde Orta Aziyanıń rawajlanıwı**

#### **Temirden paydalanıw**

Adamlar mıs hám qoladan miynet quralların jasawdı úyrengen waqıtlardan berli aradan kóp ásirler ótti, temirden miynet quralların jasaw imkaniyatı payda boldı. Bul process anaǵurlım miynetti talap etken, sebebi temir mısqa qaraǵanda bir qansha joqarı temperaturada (1500°C) eriydi. Biraq, temir mıs hám bronzaǵa qaraǵanda qolaylı bolǵan: temir olardan qattıraq edi.



**Gúlal idıslar**



**Áyyemgi temirshiler**

#### **Este saqlañ!**

Temirden birinshi bolıp kishi Aziyadaǵı xettlar paydalanına baslaǵan (b.e.sh. XIV–XIII ásirler), sońınan olarǵa qońsı bolǵan eki dárya aralıǵı, Íran, Kavkaz artı elleriniń xalqı da paydalanǵan.



**Qoladan  
islengen qazan.**  
*B.e.sh. VI-V ásir*

### Este saqlañ!

Áskeriy demokratiya – dáslepki mámleketshilikke ótiw dáwirinde qáwimge saylap qoyılatuǵın áskeriy sárdarlar basshılıq etken basqarıw forması bolıp tabıladı.



**Oq jay  
oqlarınıń temir  
ushları**

Temirden birinshi bolıp Kishi Aziyada xettler (eramızǵa shekemgi XIV–XIII ásirler), sońınan qońsı mámleketler (Mesopotamiya, Iran, Kavkazartı) xalıqları paydalana basladı. Temir buyımlardıń tarqalıwı ástelik penen barǵan.

Temir siyrek hám qımbat bahalı metall bolǵanı ushın, onnan dáslep bezeniw buyımları sıpatında paydalanǵan. Bunday bezeniw buyımlar Mısır firaunı *Tutanxamon* maqbarasınan hám Kavkazdaǵı *Maykop* qorǵanı esteliginen tabılǵan.

Miyнет quralların jasaw ushın temirden paydalanılıwı, eń dáslep, diyqanshılıq rawajlanıwına tásir qıldı. Temir paznalı gúndeler hám baltalar payda boldı. Bul miynet quralları úlken maydanlarda diyqanshılıqtın rawajlanıwına imkan jaratıp berdi.

Orta Aziyadan tabılǵan temirden jasalǵan dáslepki miynet quralları **eramızǵa shekemgi IX-VIII ásirlerge tiyisli.**

### Jámıyetlik dúzim

Temir qurallardıń keń tarqalıwı miynet ónimdarlıǵın arttırdı. Bul óz gezeginde islep shıǵarıwdıń jáne de rawajlanıwına imkan jaratıldı.

Qáwim-urıw aqsaqallarınıń tásiyri kúsheyip, abıroyı arta basladı. Turaqlı áskeriy qaramaqarsılıqlar nátiyjesinde qáwimlerdiń awqamları payda bola basladı. Bul awqamlarǵa áskeriy sárdarlardan saylanǵan adamlar basshılıq qıldı, jámáátler bolsa *áskeriy demokratiya* tártipler tiykarında jasay basladı. Temir ásiri baslarında orta Aziyada jasawshı xalıqlar tórt toparǵa bólinde: *ruwxaniyeler, áskerler, diyxanlar, ónermentler.*

Orta Aziyada jámiyettiń negizi «*nmana*» dep atalıwshı úlken patriarxal shańaraq bolǵanın «*Avesto*»dan bilip alamız. Bir neshe «*nmana*»lar urıw jámááti – «*vis*»ti qurǵan. Aymaqlıq qońsılıq jámááti bolsa «*varzana*» dep atalǵan. Bunday jámáátler qáwimge – «*zantu*»ǵa birlesken. Óz aymaǵın qorǵaw ushın bir qansha qáwimler awqamǵa – «*daxyu*» ǵa jámlesken. Aziyada temir ásirine ótiw dáwirinde jámááttiń dúzilisi sonday bolǵan.

### Este saqlañ!

Jámiyetlik dúzimnin' rawajlanıwı:  
**algashqı topar** → **urıw jámááti** →  
 → **qáwim** →  
 → **qáwimler awqamı.**

### Tayanış konspekt

- e. sh. XIV–XIII ásirler – xettler (Kishi Aziya) birinshi bólip temirden miynet quralların islegen
- e. sh. IX–VIII ásirler – Orta Aziyada temirden islenen daslepki ilk miynet quralları
- urıwshılıq jámááti – qońsıshılıq jámááti
- askeriy demokratiyaǵa ótiw
- «*Avesto*»: *nmana*, *vis*, *varzana*, *zantu*, *daxyu*

### Soraw hám tapsırmalar

1. Temir buyımlarınan paydalanıw qashan baslanǵan?
2. Temirden miynet quralların jasawdıń baslanıwı jámiyette qanday ózgerislerge alıp keldi?
3. «*Avesto*»da patriarxal shańaraq, urıwlıq jámááti hám qáwim qalay atalǵan?



**Temir pishaq.**

*B. e. sh.  
VII-VI ásirler*



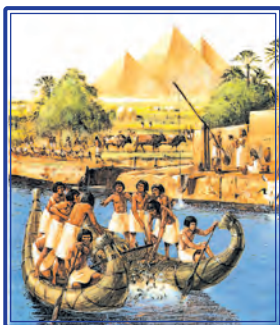
**Temirden islenen qanjar hám qın.** *B.e.sh.  
I mıńjıllıq*



## II - BÓLIM ÁYYEMGI SHÍGÍS HÁM ORTA AZIYA

### 6-Ş. Nil alabı hám onıń xalqı

#### Mısır – Nil sawǵası



Nil oypatı

#### Este saqlañ!

Nil dáryası barıp-barıp Jer Orta teńizine quyıladı. Nil dáryasınıń quyarlıǵın grekler delta dep ataǵan.



Nil dáryası jaǵalawlarında

Ózi menen birge lázzet baǵıshlawshı salqın hawa hám mol zúraát alıp keletuǵın suwlı Nil sawlat penen aǵatuǵın edi. Ullı dárya Afrikanıń arqa shıǵısında civilizaciya júzege keliwi ushın qolaylıqlar jaratqan. Bir qansha tarmaqlarǵa bólinip aǵatuǵın Nil dáryası barıp-barıp Jer Orta teńizine quyadı. Nil dáryası quyarlıǵın grekler **delta** dep ataǵan, óytkeni teńizge quyılatuǵın jeri dárya shaqapshalarınıń tolıq kórinisi úshmúyeshlikke uqsas, yaǵnıy grek-she «delta» háribine uqsas bolǵan.

Nil 6 mıń kilometr uzınlıqtaǵı tolıp aǵatuǵın úlken dárya bolıp esaplanadı. Dáryanıń eni 3 km den 22 kilometrge shekem keńliktegi qara topıraqlı ónimdarlı dalalardan ibarat. Otırıqshılar jurtqa – «Qara topıraq» yamasa «Nil inamı» dep ataǵan.

Áyyemgi ótken zamanlarda Nil oypatı adam óte almaytuǵın, *papirus* putaları bir-birine ulasıp ketken batpaqlıqlar menen qaplanǵan, suwda esap-sansız jirtqısh krokodiller tirishilik etken, qurǵaq jerlerde jabayı haywanlar padası gezip júretuǵın, batpaqlıqlarda bolsa záhárli jılanlar jasaytuǵın edi.

Waqıt ótken sayın klimat ózgerip, suw da jıldan jılǵa kemeye berdi. Arqa Afrika da shólge aylana basladı. Adamlar Nil oypatın hám deltasın ózlestire basladı. Solay etip, diyqanshılıq xalıqtıń tiykarǵı kásibine aylandı **Eramızǵa shekemgi IV mıńjılıq** baslarında

adamlar Nil dáryasy jaǵalawındaǵı jerlerdi ózlestiriwge bel bayladı.

### Mısrılıardıń kásipleri

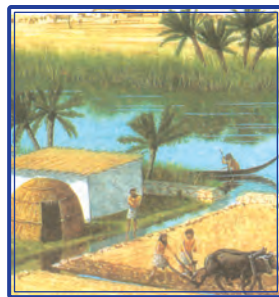
Nil dáryası átiraplarına tasıp, suwǵa bastırıp, tolıp-tasıp aqqan jıllarda Mısrılı diyqanlar zúraáti de bereketli bolatuǵın edi.

Mısrılı diyqanlar biyday hám arpa sonday-aq palız eginlerin egetuǵın edi, jetistirilgen ke-nepten bolsa gezleme toqıytuǵın edi. Nil oypatında júzim, qawın, ánar, qurma, piyaz, qıyar, lobiya sıyaqlı miywe hám palız ónimleri jetilistiretuǵın edi.

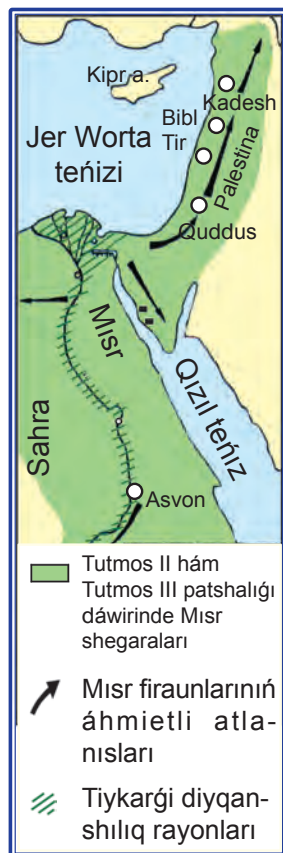
Áyyemgi zamanda jerdi günde menen aydaytuǵın edi, tuqımdı qolda sebetuǵın, sońınan tuqımdı jerge sińiriw ushın qaramallardı atızdan aydap ótetuǵın boldı. Miynet quralları jetilisiwi menen günde, pazna hám haywanlar kúshinen paydalana basladı. Mısrılılar sıyırlar, qoylar, eshkiler, shoshqalardı baǵatuǵın edi. Ádette diyqanlar ógizlerdi atız jumıslarında paydalanatuǵın edi.

Mısr diyqanları jerge tuqım sebiw hám zúraátti jıynap alıw jumısların ádetten tısqarı waqıtlarda ótkeretuǵın edi. Iyul-sentyabr aylarında olar dem aladı hám tuqımdı egiwge tayarlaytuǵın edi, negedur bul waqıtta dárya tasıp, barlıq jerlerdi suw alıp ketetuǵın edi.

Gúzde atızlarǵa tuqım sebedi. Qısta bol-sa zúraátti jıynap alıw baslanadı. Masaqlardı mıs oraq penen orıp alatuǵın, sońınan arnawlı orınlarǵa tasıp alıp, biyday yamasa arpa bawları ústinen haywanlardı aydap túyekleytuǵın edi. Qırman ornınan shıqqan dándi gúlál gúzelerde saqlaytuǵın edi. Bul ilaj dándi esap-sansız kemiriwshiler zıyankeslerden aman saqlaytuǵın edi.



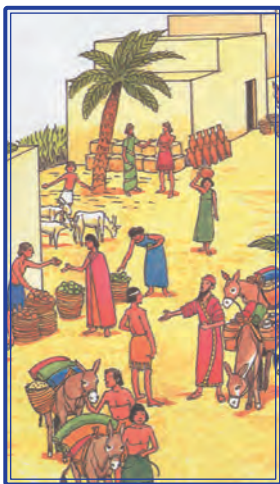
**Nil dáryası oypatı**



**Mısr patshalığı**

## Ónermentshiliktiń rawajlanıwı

Áyyemgi Mısır ónermentleriniń 30 dan aslam kásipleri bolǵan. Mısshılar mıstı eritip, onnan miynet quralların isleytuǵın edi. Gúllar ılaydan hár qıylı ıdıs-tabaqlar jasıytuǵın, ıdıstı qumbızda pisiretuǵın edi. Qırıwshılar saraylar, ibadatxanalar hám imaratlar qurǵan. Ápiwayı mısrlılardıń úyleri ılay menen sıbalǵan papiirus paqallarınan, aqsúyeklerdiń úyleri bolsa quyashta keptirilgen qam gerbishten qurılǵan.



Sawda-satıq

Firaunlardıń sarayları hám shirkewler tasan qurılǵan. Ónermentshililer esik hám terezelerdi jasaǵan. Keme soǵıwshılar qamıstan qayıqlar, al aǵashtan bolsa kemeler soǵatuǵın edi. Toqıwshılar kiyim-kenshek ushın gezlemeler tayarlasa, al tigiwshiler kiyim-kenshekler tiguǵın edi.

## Mısır mámleketiniń dúziliwi

Adamlar Nil oypatındaǵı mashaqatlı turmıs shára-yatına iykemlese basladı. Tarqaq mákan jaylar «*nom*» dep atalǵan dáslepki mámleketlerge birlesti. Hár bir mámleketti “*nomarx*” – basqarǵan.

Waqıttıń ótiwi menen nomarxlar húkimdarlarǵa – patshalarǵa aylandı.

Mısırda eki patsha húkimdarlıq etken. Birewi Tómengi (Arqa) Mısırda, basqası bolsa Joqarı (Qubla) Mısırda mámleketti basqarǵan. **Eramızǵa shekemgi 3000-jılda** eki mámleket arasında baslanǵan urısta Joqarı Mısır húkimdarı *Menes* jeńip shıqtı. Ol birlesken mámlekettiń birinshi húkimdarı Firaun boldı. Tek bir ǵana hám birlesken mámleket ushın jańa paytaxt bolǵan Memfis qalası qurıldı.



Mısır firaunlarınıń tajları

Kóp jillar dawamında «nom»lar húkimdarları óz mal-múlkin kóbeytip aldı, nátiyjede Mısr gárezsiz mámleketke aylanğan óz aldına «nom»larğa bólinip ketti. Waqıt ótiwi menen mámlekettiń qayta birlesiwı júz berdi. Bul mámlekettiń paytaxtı Fiva qalası edi. Iлимпazlar Mısr tariyxın dáslepki, áyyemgi, orta, jańa hám sońğı patshalıq dáwirlerine ajratqan.



**Atızda islew**

### **Ózińizdi sınań!**

«Nom» – ... **Memfis hám Fiva** – ...  
**Menes** – ... **Firaun** – ...

### **Tayanış konspekt**

- Afrikanıń arqa shıǵısı – b.e. shekemgi IV mıń jıllıq bası
- Nil uzınlıǵı – 6 mıń km → delta → Jer Orta teńizi
- Nil oypatı – eni 3 km. den 22 km ge shekem
- diyqanshılıq, sharwashılıq
- papirus – jaylar qurılısı
- mámleketler – «nom» – «nomarx»
- b.e. shekemgi 3000-jıl – Birden-bir birlesken Mısr paytaxtı – Memfis

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Ne ushın mısırılılar óz mámleketin «Nil sawǵası» dep táriplegen?
2. Áyyemgi Mısrdıń tábiyyı shárayatı nege diyqanshılıq ushın qolay edi?
3. Ózińizdi Áyyemgi Mısr diyqanı sıpatında kóz aldırızǵa keltiriń, Mısrly diyqanlar miynetini haqqında aytıp beriń.

### **Este saqlań!**

Alımlar Mısr tariyxın  
 Dáslepki,  
 Áyyemgi,  
 Orta Jańa  
 hám Sońğı  
 patshalıq  
 dáwirlerine  
 bólgен.



**Kanallar hám salmalar járdeminde eginlerdi suwǵarıw**

## 7-§. Ayyemgi Mısır

### Áyyemgi Mısrılıardıń qońsıları

#### Este saqlañ!

Nubiya, Liviya, Suriya hám Palestina el-leri áyyemgi mısrılılarǵa qońsı bolǵan.



Tutanxamon taxtı



Áyyemgi Mısır áskerleriniń gúlaldan jasalǵan háykkelleri

Mısır qubladan *Nubiya* menen shegaralas bolǵan. Bul elge mısrılılar Nildi jaǵalap altın, smola, pildiń súyegi, siyrek sortlı aǵashlardı almasırıw ushın baratuǵın edi.

Mısrdıń batısında *Liviya* shólinde usı attaǵı mámleket jaylasqan edi. Sahra xalqı kóshpeli sharwalar bolǵan. Tómengi Mısrdaǵı Memfis qalası arqalı ótetuǵın jol Sinay yarım atawına alıp barar, bul jerde mıs qazıp alınatuǵın edi. Sinay yarım atawınan arqaraqta *Palestina*, onıń qaptalında *Siriya* jaylasqan edi. Bul mámleketler mıs hám temir rudasına hámde basqa paydalı qazılmalarǵa bay edi.

Mısrılılar Palestina hám Siriyadan ónermentler jasaǵan kerekli qımbat buyımlar hám bahalı taslardı da alıp keletuǵın edi.

### Firaunlardıń basıp alıwları

Ayyemgi patshalıq dáwirinde Sinay yarım atawı basıp alındı, jergilikli qáwimler Mısrǵa salıq tóley basladı. Firaunlar Nubiya hám Liviyaǵa da urıs ashıp, qalalardı talattı, tutqınlar, sharwa malları hám basqa baylıqlardı iyelep aldı. Orta patshalıq firaunları Qubla Palestina jerleri hám Nubiya arqasın Mısrǵa qosıp alıwǵa miyasar boldı.

**Eramızǵa shekemgi XVIII ásir**diń aqırında kóshpeli *giksoslar* qáwimleri Mısrǵa hújim jasadı. Mısrılıardıń piyada áskerlerinen ayırmashılıǵı giksoslardıń tiykarǵı kúshi atlar qosılǵan jawınger arbaları bolǵan. Bir ásker atlardı basqarıp turǵan waqıtta ekinshisi oq jaydan dushpanlardı nishanǵa alıp oq úzgen. Tómengi Mısrdı basıp alǵan giksoslar



mısrılılarıñ qalaları hám awıllarına hújim jasadı, olardı ayawsız taladı hám adamlardı tutqın etip alıp ketti.

Bul waqıtta Orta patshalıq kóplegen mayda «nom»larǵa bólinip ketken edi, olar giksoslarǵa salıq tóleytuǵın edi. Tek Fiva qalası húkimdarları ǵana giksoslarǵa baǵınbadı.

Basqınshılardıñ eziwshiliginen qutılıw ilajın izlegen «nom»lar húkimdarları Fiva qalası dógeresine birlese basladı.

Bir qansha urıslarda Fiva «nomı»nıñ Firaunı Yaxmos giksoslardı qıyratıp, basqınshılardı Mısrdan quwıp shıqtı. Baǵınbaǵan húkimdarlardı ózine boysındırǵan. Yaxmos jaña firaunlar dinastiyasınıñ tiykarın salıwshıǵa aylandı, mine usı firaun zamanınan Jaña patshalıq dáwiri baslanadı.

### Firaunlar atlanıslarınıñ nátiyjeleri

Jaña patshalıq húkimdarları qońsı mámleketler menen urıstı endi basqınshı sıpatında dawam etti. Firaunlar Nubiya hám Aldıńǵı Aziya ellerine hújimdi baslap jiberdi.

Firaun *Tutmos II Palestina, Finikiya* hám *Siriyani* basıp alıw baslandı. Odan keyin firaun Tutmos III atlanıslardı dawam etti. Aldıńǵı Aziyada mısrılılar húkimdarlıǵı ornatıldı.

Boysındırılǵan xalıqlar mısrılılardan ǵázeplenip, óz erki hám azatlıǵı jolında gúresetuǵın edi. Mısr firaunları bir neshe jil jergilikli qáwimler menen urıstı. Bul firaunlardıñ dińkesin qurıttı, mámleket hálsirep qaldı. Jaña patshalıq ta óz aldına «nom»larǵa bólinip ketti.

Eramızǵa shekemgi VII ásirde Mısr taǵı bir pútin mámleketke birlesti, eldiñ ekonomikası hám mádeniyatı rawajlana basladı. Biraq tez



### Tutmos III áskerleri qalaǵa hújim qılmaqta

#### Este saqlañ!

Firaun Yaxmos giksoslardı wayran etip, basqınshılardı Mısrdan quwıq shıǵardı. Yaxmos jan'a firaunlar dinastiyasınıñ tiykarın salıwshıǵa aylandı hám Jan'a patshalıq dáwiri baslandı.

### Este saqlañ!

Kir II niń ulı  
Kambiz II e.  
sh. 525-jılda  
Mısrdı basıp  
aldi.



**Mısrılıardı  
áyyemgi parsi  
patshası  
Kambiz II  
tutqınlıqqa alıp  
ketpekte**



**Apis. Buğa  
tımsalındağı  
ónimdarlıq  
qudayı**

arada Mısrğa jańa bir dushpan bastırıp kirdi. Parsılardan úlken ásker toplağan shahanshahı *Kir II* niń balası *Kambiz II* eramızǵa shekemgi 525-jılı Mısrdı basıp aldı.

### Ózińizdi sınań!

**Giksoslar – ... Yaxmos – ...  
Tutmos III – ...**

### Tayanış konspekt

- Mısr qońsıları – Nubiya, Liviya, Palestına, Siriya
- Qońsı ellerdiń Mısr tárepinen basıp alınıwı
- b.e. shekemgi XVIII ásir – giksoslar tárepinen Tómengi Mısrdıń basıp alınıwı
- Yaxmos → giksoslardıń quwıp shıǵarılıwı → Jańa patshalıq
- b.e. shekemgi 525-jıl – Íran shahı Kambiz II tárepinen Mısrdıń basıp alınıwı

### Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Mısrğa qońsı bolǵan mámleketlerdi sanap beriń hám kartadan kórsetiń.
2. Áyyemgi Mısr firaunları qaysı ellerdi basıp alǵan edi?
3. Ne sebep kóshpeli giksoslar Mısr ushın qorqınıshlı kúshke aylandı?
4. Qaysı firaun húkimdarlıǵı dáwirinde giksoslardı elden quwıp shıǵarıwǵa erisildi?

### 8-§. Áyyemgi Mısr dini

#### Mısrılıardıń qudayları

Mısr xalqı ushın din kúndelikli turmıstırın ajıralmas bir bólegi esaplangan. Áyyemgi

mısrılılar qudaylar haywanlar gewdesine ótip alıp, pıshıq, qoy, ógiz, arıslan, sıyr sıyaqlı formalarda adamlar arasında jasadı dep esaplağan.

Mısrılılar qudaylardıń bir neshe janı bar: olardan biri haywan denesinde, basqası bolsa háykelinde jasadı dep oylaytuǵın edi. Ruwxaniyler – ibadatxana ruwxaniyleri, qudaylardı dinshiller sawǵa esabında alıp kelgen nárseler menen baǵadı dep esaplağan.

Áyyemgi Mısr patshalıǵınıń paytaxtı *Memfistin* bas qudayı – *Ptax* bolǵan. Ptax mısrılılar isenimi boyınsha qúdiretli bolǵanlıqtan, onı negizgi kórinisinde kóriwdiń ilajı joq. Sonıń ushın da Ptax degen qudaydıń jer betindegi kórinisi *Apis* bolıp, ol mańlayı hám belinde aq qasqası bolǵan qara ógiz kórinisinde súwretlengen.

Eramızǵa shekemgi 2-mıń jılıqtan baslap Quyash qudayı *Amon-Ra* degen quday bolsa, firaunlardıń baslı qúdireti hám qáwenderi esaplanǵan. Dáslep eki quday bolǵan: Fiva qalası qáwenderi Amon hám Quyash qudayı Ra, sońınan ekewi bir qudayǵa birlesken.

Firaunlar Quyash qudayınıń perzentleri, húkimdarlar barlıq isti óziniń kóktegi atasınıń ámiri menen ámelge asıradı, degen kózqaras bar edi.

*Xapi* – Nil qudayı – Mısrdaǵı tirishiliktıń birlemshi deregi hám qorǵawshısı, *Osiris* – jer astı saltanatı qudayı esaplanǵan. Ráwayatta aytıluwı boyınsha, Osiris Mısrdıń dáslepki patshalarınan biri bolıp, óz xalqın diyqansılıqqa úyretken eken. Dostı *Set* bolsa Osiristi óltiredi. Biraq Osiristiń hayalı *Isida* onı mumiyalaǵan hám qayta tiriltken eken. Son-



**Quyash qudayı  
– Amon-Ra**



**Isida – Asiristiń  
háyeli**



**Tot – Ay,  
danışpanlıq  
hám táwipshilik  
qudayı**



**Anubis-  
marhumlar ham  
mumiyan-  
ganlar qudayı**



**Maat – haqıy-  
qatlıq hám  
ádillik qudayı**



**Xatxor – mu-  
zıka, gózallıq  
hám muhabbat  
qudayı**

nan baslap jannıń qaytıp keletuǵın ornı bolıwı ushın barlıq óliler mumiyanadı.

### **Ruwxaniyeler hám ibadatxanalar**

Ruwxaniyeler qudaylar hám adamlar arasında baylanıstırıwshı bolǵan. Ruwxaniyeler diniy máresimlerdi bilip, qurbanlıq baǵıshlaytuǵın edi. Kúndelikli turmısta da ruwxaniyersız bir nárese islew qıyın edi. Ruwxaniyeler Nildiń tasatuǵın waqtın, qashan tuqım sebiw kerekligin hám qashan zúraátti jıynap alıw múddetin anıq biletuǵın edi. Barlıq «nom»larda ibadatxanalar bolǵan, firaunlar olarǵa úlken-úlken baylıq hám jerler sawǵa etetuǵın edi.

### **Ózińizdi sınań!**

**Ptax – ...**

**Apis – ...**

**Amon-Ra – ...**

**Tot – ...**

**Xatxor – ...**

**Ísida – ...**

**Maat – ...**

**Osiris – ...**

### **Tayanısh konspekt**

- mısrılılar, qudaylar adamlar arasında jasaydı dep esaplaǵan
- Amon-Ra
- Ptax → Apis
- Xapi, Osiris, Tot, Set, Ísida, Xatxor, Anubis, Maat
- ibadatxanalar → ruwxaniylar → qurbanlıq etiw

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Mısrılılardıń haywan tımsalındaǵı qudaylarǵa sıyınıwı haqqında aytıp beriń.
2. Ne ushın firaunlar Quyash qudayı ulları esaplanǵan?

3. Ráwayatlarǵa qaraǵanda, qaysı quday mısrılıardı diyqansılıqqa úyretken?
4. Áyyemgi Mısr qudayların sanap beriń.
5. Mısr ruwxaniylarınıń abıroyı hám kúsh qúdiri nede?

## 9-ş. Piramidalar hám maqbaralar

### Barlıq nárese waqıttan qorqadı, waqıt bolsa piramidalardan!

Áyyemgi hám Orta patshalıqlar dáwirinde mısrılılar qurǵan úlken *piramidalar* firaunlar jerlenetuǵın orın – maqbaralar bolǵan. Ótken mıńjıllıqlar dawamında kóplegen qalalar hám mámleketler joq bolıp ketti, ibadatxanalar hám saraylar wayran boldı, tek piramidalar waqıttan qorıqpaydı, tek piramidalar ǵana tórt mıń jıldan aslam dáwir dawamında ózgermesten turıptı.

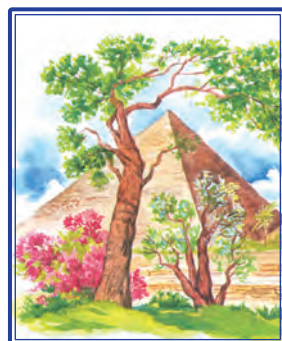
Eń belgili piramidalar Memfis qalası átirapında úsh firaun – *Xufu*, *Xafra* hám *Menkaura* ushın qurılǵan. Bul piramidalar dúnyanıń jeti káramatlarınan biri, sonıń menen birge házirge shekem saqlanıp qalǵan birden-bir qurılıs esaplanadı. Eń úlken piramida Xufu (grekler onı Xeops dep ataǵan) **eramızǵa shekemgi 2600-jılı** qurılǵan edi. Onıń biyikligi 147 metr bólǵan. Piramidalar qurılısı ushın taslar da Nil dáryasınıń oń jaǵalawındaǵı Yası tawlarınan alıp kelingен.

Piramidanıń hár biri, eki tonnadan awırıraq bolǵan 2,5 million dana tas bloklardan qurılǵan.

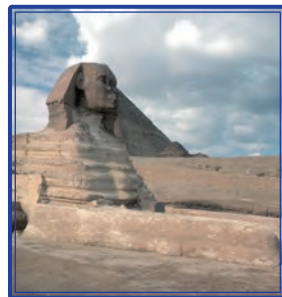
Piramidanıń ishinde dáliz benen tutastırılǵan bir neshe ójireler bar. Olardıń birinde firaunıń mumiyalanǵan denesi salınǵan *tastabıt* – *sarkofag* jaylasqan edi.



**Piramida qurılısında**



**Áyyemgi piramidalar oypatınıń kórinisi**



**«Sahra shahı» – sfinks**

Maqbaralardıń ishi bolsa ayatlar hám ǵarǵıslardan ibarat jazıwlar menen qaplanǵan, olar firaundi qorǵawı hám ózge dúnyaǵa ótip baratırǵanda oǵan járdem beriwı mólsherlengen.



**Tutanxamon**

Piramidalardı *sfinks* – denesi arıslan hám bası adamdikine uqsaǵan úlken háykeller qorǵaydı. «Sahra shaxı» – sfinks háykeli tastan islengen bolıp, onıń biyikligi 20 metrge teń.

Jańa patshalıq dáwirine kelip, piramidalar qurılmay qaldı. Firaunlardı tawlarǵa oyılǵan tas maqbaralarǵa jerleytuǵın bolǵan. Eń belgili maqbara firaun Tutankhamonǵa tiyisli bolǵan. Maqbara ishindegi qıyalǵa kelmeytuǵın baylıqlar bizge shekem jetip kelgen.

### **Mumiyalaw**

Áyyemgi mısrlılar insan dúnyadan ótkennen keyin marhumlar saltanatına ketedi, sol jerde ómirin dawam etedi dep esaplaǵan. Biraq, marhumlar saltanatındaǵı turmıs, mısrlılardıń pikirinshe Osiris sudınıń nátiyjelerine baylanıslı boladı. Táreziniń bir pállesine marhumnıń júregi, basqasına bolsa qus párleri qoyıladı.

Nabada tárezi pálleleri teńlesse, demek, insan bul dúnyadaǵı ómirinde tek jaqsılıq islengen boladı, ol dúnyadan ótkennen soń ájayıp bir shárayatta ómirin dawam etedi. Nabada, júrek awırırmaq kelse, demek insan bir qansha jaman islerdi islegen bolıp shıǵadı, qorqınıshlı maqluqlarǵa jem boladı. Osiris aldında gózal kóriniste boy tiklew ushın bolsa, mısrlılar



**Íbadatxana  
diywalları**

insan denesin mumiyalağan. Mumiyalaw menen tábiyǵıy bilimlerge iye ruwxaniyeler shuǵıllanğan.

Ádette mumiyalaw ortasha 70 kún dawam etken. Denege arnawlı islew berilgennen keyin kóplegen gezlemeler menen orağan, qımbat bahalı taǵınshaqlar menen bezetilgen. Gezlemelerdiń qabatı arasına talabın ońınan keltiretuǵın tumarlar qoyılǵan. Mumiyalaw tek marhumnıń izinde qalǵan bay tuwısqanlarına ǵana nesip etetuǵın edi.

### **Ózińizdi sınań!**

**Piramidalar – ...      Tastabıt – ...**  
**Mumiyalaw – ...      Sfinks – ...**

### **Tayanış konspekt**

- piramida – firaun maqbarası
- Xufu → Xafra → Menkaura
- Xufu (Xeops – grekshe) – eramızǵa shekemgi 2600-jıllar
- sfinks
- Tutanxamon
- mumiyalaw – 70 kún
- Bastet – gózzallıq qudayı

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Áyyemgi Mısır húkimdarları piramidalardı qanday maqsette qurdırǵan?
2. «Barlıq nárse waqıttan qorqadı, waqıt bolsa piramidalardan» sózin qalay túsinesiz?
3. Mısırdaǵı eń belgili piramidalar qay jerde qurılǵan?
4. «Sahra shaxı» – sfinksın táriplep beriń.



**Osiris – marhumlar dúnyasınıń qudayı**



**Pıshıq kórinisindegi gózzallıq qudayı – Bastet**

## 10-§. Áyyemgi Mısır mádeniyatı

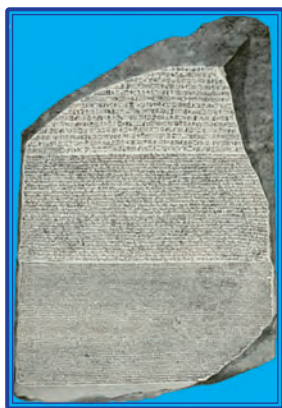
### Jazıw



Xatker háykeli



Papirus



Tas bólegi

Áyyemgi Mısrılılar jazıwı insanıyattıń dáslepki jazıwlarınan biri edi. Dáslep hár bir sóz súwret kórinisinde jazılǵan. Jazıwdan duwalar hám máresimlerdi jazıp barıwda paydalanǵan, sonıń ushın da onı «*muqaddes*» yamasa «*qudaylar sózi*» dep ataǵan.

Áyyemgi grekler olardı «*ieroglifler*» degen (tasqa oyılǵan muqaddes jazıwlar mánisin ańlatadı). Jazıwlar maqbaralar diywallarına hám qudaylardıń háykkelerine oyıp jazılǵan. Jazıw ushın tas hám gúlaldan paydalanılǵan.

Mısrılılar álipbesi 750 ierogliften ibarat bolǵan. Hár bir sóz ózinde bir qansha simvol-lar hám tımsallardı sáwlelendiren. Ieroglifler-di úyreniw júdá qıyın jumıs bolıp, sawat ashıw kópshilikke nesip ete bermegen. Ierogliflerdi qamıs qılqálem menen papirusqa, yaǵnıy papirus paqalınan islengen qaǵazǵa jazǵan. Hár qıylı reńdegi mineral boyawlar sıya wazıypasın atqarǵan. Bilim alıp atırǵanda gúlal buyımlar bólegine yamasa háktasqa jazatuǵın edi. Qolda jazıw ónerin iyelegen adamlar joqarı dárejedegi maǵlıwmatlı hám sawatlı adamlar esaplanǵan, úlken artıqmashılıqlarǵa iye bolıp, izzet-húrmetke bólengen.

### Ieroglifler siriniń ashılıwı

Belgili frantsuz alımı *Jak-Fransua Shampolyon* 1822-jılı pútkil dúnyalıq áhmiyetke iye jańalıq ashtı: Mısır tekstlerin oqıw giltin taptı. Bul jańalıqqa *Kair* qalasınan onsha uzaq bolmaǵan *Rozett* qalası janındaǵı bir tasqa oyılǵan áyyemgi mısır hám áyyemgi grek tillerindegi hár qıylı mánistegi jazıw se-



bepshi boldı. Grek tilinen awdarıw qıyınshılıq tuwdırmadı, tekstlerdi salıstırıp kórip, hár bir ieroglif ańlatqan mánisti túsindirip beriw imkanıyatı tabıldı.

Mine, usı jańalıqtan keyin papiruslarǵa jazılǵan kóplegen tekstler, ibadatxanalar hám piramidalar diywallarındaǵı jazıwlar kóp ásirlik únsizlikten keyin tilge kirdi. Tariyxshılar bolsa Áyyemgi Mısır civilizaciyasını izertlew ushın áhmiyetli hám isenimli derekke iye boldı. Búgingi kúnde *Rozett tas jazıwı* Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanbaqta.



**Nefertiti – Mısır malikası**

### **Ózińizdi sınań!**

*Íeroglifler – ... J.-F. Champolyon – ...*  
*Papirus – ... Rozett tas jazıwı – ...*

### **Teoriyalıq bilimlerdiń dúnyaǵa keliwi**

Mısrılıardıń teoriyalıq bilimleriniń dúnyaǵa keliwi hám rawajlanıwı olardıń ámeliy iskerligi menen baylanıslı bolǵan. Diyqanlar qashan jerge tuqım sebiw, qay waqıtta zúraátti jıynap alıwdı biliwi zárúr edi. Bul múddetlerdi mısrılılar juldızlarǵa qarap anıqlaǵan. Sol tárizde astronomiya, yaǵnıy juldızlar haqqındaǵı pán dúnyaǵa keldi.

Juldızlardı baqlay otırıp mısrılılar jıldıń dawam etiwini 365 kún etip dál belgiledi, birinshi bolıp kalendar dúzdi, 365 kúndi bolsa 30 kúnnen 12 ayǵa bóldi, awısıp qalǵan 5 kúnni bolsa bayram kúnlere dep esapqa kirgizbedi.

Kanallar qazılıp atırǵanda, qálegen imarat hám qurılıstı qurıp atırǵanda maydanın, kólemin ólshew zárúr edi, sol tárizde geometriya pání – jer betin ólshew ilimi dúnyaǵa



**Astronom-alım**



**Mısırılıqlardıń medicina ásbapları**



**«Patsha shiganaqi» – ólshew birligi**



**Ayyemgi Mısır suw saati**



**Osiris – jer astı saltanatı hukimdarı**

keldi. Mısrılılar tek ğana ápiwayı arifmetikalıq esaplawdı emes, al qaldıqlar, bólshekler hám quramalı esap-sanaqtı da bilgen. Matematika páni de mine sol tiykarda rawajlandı.

Mısrda tiykarǵı ólshew birligi «shıǵanaq» bolıp, ol shıǵanaqtan barmaq ushına shekem bolǵan uzınlıqqa teń edi. Qollardıń uzınlıǵı hár qıylı bolǵanlıqtan «patsha shıǵanaǵı» degen birden-bir ólshew birligi engizilgen, ol 52,5 santimetrge teń bolǵan. Bunnan da qısqa uzınlıqlardı ólshewde alaqań yamasa barmaqlardan paydalanılǵan.

Mısrda waqıt suw saatları járdeminde ólshengen, ol 24 bólmegge bólingen arnawlı ıdıs bolǵan. Bir bólmeden ekinshisine aǵıp óte tuǵın suwdıń kólemi 1 saat dep esaplanǵan.

### **Tayanış konspekt**

- iyerogliflar – 750 – «qudaylar sózi», «ilahi jazıwlar»
- papirus
- Jak-Fransua Shampolyon (1822- jil)
- Rozett tas jazıwı – áyyemgi mısır hám grek tilleri
- astronomiya → kalendar → geometriya

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Áyyemgi Mısır jazıwlarınıń ózine tánligi nede?
2. Ne sebep mısrılılar ierogliflerdi «qásterli sóz» dep ataǵan?
3. Mısır jazıwın kim oqıwǵa erisken? Qalayınsha?

## 11-§. Mesopotamiya civilizაციyaları

### Tábiyy shárayat

Tigr hám Evfrat dáryaları aralığındağı oypatlıqtı grekler *Mesopotamiya* dep atağan, bul atamanıń *Eki dárya aralığı* degen mánisti ańlatadı. Adamlar Mesopotamiyaǵa áyyem zamanlarda kóship jaylasqan.

Mesopotamiyaǵa dáryalardıń tasqın suwları túrli topıraq hám taw jinislarınan ibarat massaların aǵızıp alıp kelgen. Olar jerlerdi azıqlandıran. Sol sebepli Mesopotamiya jerleri ónimdarlıq ushın qolay, ónimdarlı bolǵan. Qısta úzliksiz jawın hám dáryalardıń tasıwı baslanǵanlıǵı sebepli Mesopotamiya-da jáhándegi eń áyyemgi miflerden biri – Jer betin pútkilley suw basıwı haqqındağı *Topan ráwayatı* dúnyaǵa keldi.

Eramızǵa shekemgi IV mıńjıllıqta Mesopotamiyada *shumerler* qonısları payda bola basladı. Olar Qubla Mesopotamiyaǵa ornalasıp, bul jurttı *Shumer* dep atadı. Eldiń *Akkad* dep atalǵan arqa bólimine kóshpeli sharwalar – *akkadlar* jaylastı.

### Ózińizdi sınań!

**Shumer – ...**

**Akkad – ...**

### Mesopotamiya xalqınıń kásibi

Mesopotamiya xalqınıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq bolǵan. Tigr hám Evfrat dáryaları hár jılǵı tasqını waqtında atızlarǵa ónimdarlı ılay menen birge aǵıp kelgen.

Mesopotamiyada aǵash hám metall sıyaqlı xojalıq ushın zárúrli materiallar bolmaǵan, biraq dún mol jetilistiriletuǵın edi, sharwa malları kóp



**Shumer gúlal idislari**



**Xatker jumis waqtında**



### Xurma ağashi – «Tirishilik teregi»

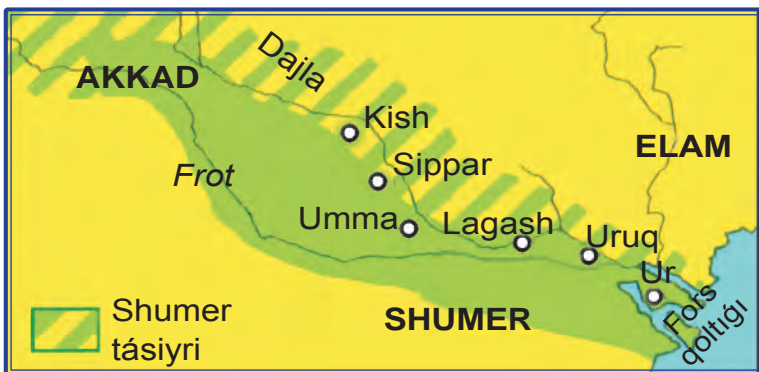
#### Este saqlañ!

Olar qubla Mesopotamiyağa jaylasıp, bul jurttı **Shumer** dep atadi. Mesopotamiyanıń **Akkad** dep atalğan arqa bólimine kóshpeli sharwalar – **akkadlar** ornalastı.



### Áyyemgi shumerler

edi. Sonıń ushın Mesopotamiya xalqı sawda-satıq penen de shuǵıllanadı. Qońsı *Kavkazartı* hám Iran úlkelerinen dáńge almaslap, altın, mıs, gúmis, qalayı hám siyrek ushırasatuǵın taslardı alıp keletuǵın edi.



### Mesopotamiya

Mesopotamiyada hár qıylı ónimler hám ónermentshilik buyımları menen sawda etken. Metall buyımlar, bezeniw zatlardı, qural jaraqar hám gúlalshılıq buyımları júdá qádirlengen. Sawda-satıqta gúmis quyması pul ornında teńgeler paydalanǵan. Mesopotamiyadaǵı awırılıq ólshemi bolǵan «*mino*» 550 gramm gúmiske teń edi.

**Eramızǵa shekemgi 4-mıńjıllıqta** shumerler eń áyyemgi jazıwın *sına jazıwdı* oylap tapqan. Shumerler ushı egelgen tayaqshalar menen qam ılay – gúlalǵa jazǵan. Shumerler bilimli, tajiriybeli qurılısshılar hám ónermentler bolǵan.

#### Qalamámleketler

Waqıttıń ótiwi menen áste aqırın qonıslar júdá keńeyip ketti. Mesopotamiyada, *Uruk*, *Umma*, *Lagash* *Ur* hám basqa qalalar payda bola basladı. Olar qala hám oǵan tutasqan

diyqanshılıq rayonlarinan ibarat bolğan *qalamámleketler* edi. Hár bir qalanıń húkimdarı joqarı quday – qala qávenderi esaplangan.

Qudaydıń atınan ruwxaniylar húkimdarlıq etip, qudaylar ibadatxanası bolsa, mámlekettegi hákimiyat orayı edi. Mesopotamiyanıń áy-yemgi ibadatxanasaları–*zikkuratlar* qam gerbish-ten órip shıǵılǵan imarat kórinisinde bolǵan.

Quyash qudayı *Shamash* óz aldına izzetke ılayıq quday bolǵan, joqarı húkimdar esaplangan, jaman isleri ushın adamlardı sudlaǵan. Sondayaq, shumerlikler Ay qudayı *Sina*, suw qudayı *Ea*, ónimdarlıq hám muxabat, urıs, jeńis qudayı *Ishtarǵa* sıyınǵan.

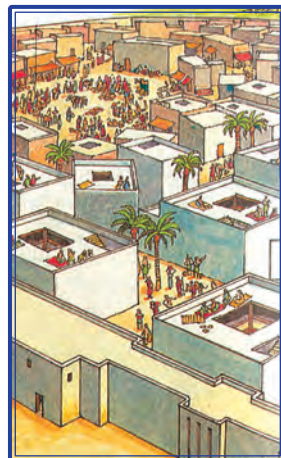
Mesopotamiyadaǵı úlken jer múlkleri húkimdarlar hám ruwxaniylardıń qol astında bolǵan. Atızlarda qullar hám erkin jallanba miynetkeshler islegen. Qalalardıń átirapında jasawshı xalıq kishkene-kishkene jerlerge iyelik etetuǵın edi. Óz shańaraǵın baǵıw ushın kambaǵallar patsha hám shirkew múlklerinde miynet etetuǵın edi.

Shumer qalaları qorǵan diywallar menen qorshalǵan edi. Qalanıń bas dárwazasınan baslangan kósheler oraylıq maydanǵa, ibadatxana hám húkimdarlar sarayına baratuǵın edi. Qurılıs tas, qam hám pisen gerbish penen ámelge asırılǵan. Ibadatxana qudaylar háykel-leri menen kórkem etip bezetilgen edi.

Uris waqtında qala xalqınıń sárdarın saylaǵan. Bara-bara olardıń abıroyı arttı, sárdarlar turaqlı húkimdarlıq ete basladı. Olardı *patshalar* dep ataǵan. Patsha qalamámleketti aristokratlar, ruwxaniyer hám armiyaǵa súyengen halda hámeldarlar járdeminde basqaratuǵın edi.



**Sina jazıwı**



**Shumerdiń  
Ur qalası**

### **Este saqlañ!**

Mesopotamiyada **Uruk**, **Umma**, **Lagash**, **Ur** hám basqa qalalar payda bola baslaǵan. Olardı **qalamámleketler** dep ataǵan.

## Gilgamish haqqındaǵı ráwayat

Mesopotamiyanıń ráwayatlarınıń eń súyikli qaharmanı *Gilgamish* Uruk qalasınıń patshası bolǵan. Ómiri sońınan kóplegen ańızlarǵa aylandı.

*Ańızlarda aytılıwına qaraǵanda, Gilgamish dúnyaǵa kelgennen keyin mámleket húkimdarı bolǵan babası aqlıǵınıń onnan taxttı tartıp alıwınan qorıqqanlıǵı sebepli, Gilgamishti jarǵa atıp jiberiwge buyırıq beredi.*

*Jarǵa túsip baratırǵan Gilgamishti búrkit uslap qalıp, kóterip alıp ketedi, onı bir baǵmanǵa aparıp beredi. Baǵman Gilgamishti mehribanlıq penen baǵıp tárbiyalaydı. Erjetkennen keyin Gilgamish atasınan hákimiyattı tartıp aladı hám ózi Uruk qalasın basqara baslaydı. Gilgamish Enkidu degen batır menen dos boladı. Ekewi birlesip jawız maqluqlarǵa qarsı gúresedi, bunıń ushın qudaylar Enkidunı jazalaydı hám ol dúnyadan ótedi.*

*Máńgilik tirishilikke erisiw ushın Gilgamish teńiz túbinde ósetuǵın sıyqırlı shópti izlep tabadı, onı óz xalqı menen birge tatiwǵa qarar etedi. Biraq izine qaytıp kiyatırıp bir kólde shomılıp atırǵanda gúldiń iysin jılan sezip qaladı hám onı urlap ketedi.*

*Sonnan berli ańızda aytılıwına, jılanlar hár jılı túlep jasaradı. Gilgamish bolsa janajan qalasınıń diywalları onı qutqaratuǵının, jaqsı niyetleri onıń ózin máńgilik etetuǵının túsiniw jetedi.*

## Akkadtıń abadanlasıwı

Qala – mámleketler bir-birleri menen tınımsız urısatuǵın edi. Mine usı urıslar nátiy-



**Ishtar –  
ónimdarlıq,  
muxabbat hám  
urıs qudayı**



**Uruk qalası  
patshası  
Gilgamish.**

jesinde *Sargon I* pútkil Mesopotamiya patshası boladı. **Eramızǵa shekemgi III mırń jıllıqtıń** ortalarında ol Akkadtı hám Shumerdi óz hákimiyatı astına birlestiredi.

Sawda-satıqtı rawajlandırıw maqsetinde Sargon I barlıq qalalar ushın birden-bir bolǵan uzınlıq, maydan hám awırlıq ólshemlerin engizedi. Ol jáhán tariyxında birinshi bolıp turaqlı ásker jıynaydı. Bul jawıngerler 5400 den ibarat bolǵan, keyin bolsa Sargon kóplegen qalalar hám mámleketlerdi basıp alıwǵa imkaniyat jaratqan úlken armiyaǵa tiykar saldı.

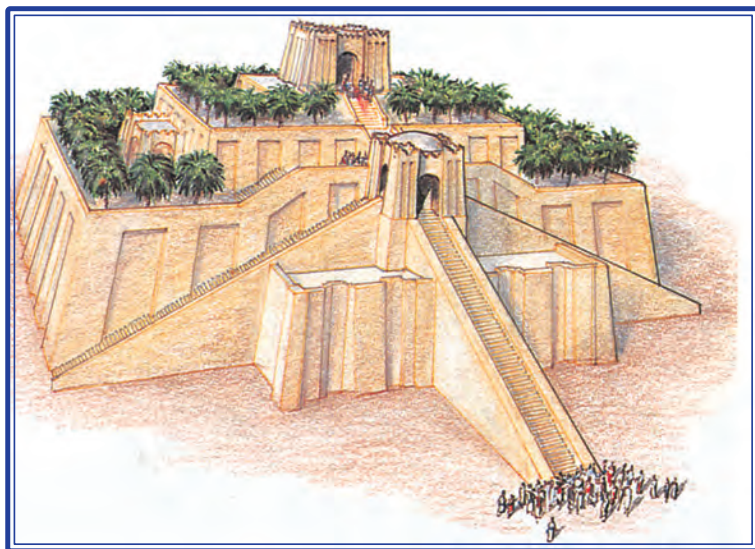
Sargon I ólgennen keyin onıń taxtına otırǵan miyrasxorlarına mámlekette hawıj alıp turǵan qozǵalańlardı bastırıwına tuwra kelgen. **Eramızǵa shekemgi II mırńjıllıqta** baslarında Shumer-Akkad mámleketi kóshpeli qawimlerdiń soqqısınań ıdırap ketti.



Gúldi alıp qashıp baratırǵan jılan



**Sargon I – Shumer-Akkad shaxı**



**Urdaǵı úlken zikkurat (ibadatxana)**

### Este saqlań!

Mesopotamiya rávayatlarineń eń súyikli qaharmanı **Gilgamesh** esaplanadı. Ol Uruk qalasınıń patshası hám kóplep ápsanalar qaharmanı bolǵan.

### Este saqlañ!

Shah **Sar-gon** eramızğa shekemgi III mırınshı jıllıqtıń ekinshi yarımında óz húkimdarlıǵı astında Akkadı hám Shumer qalaların birlestirdi hám «Dunyanıń tórt tárepi mámleketiniń patshası» ataǵın aldı.



### Gilgamish haqqındaǵı ráwiyat.

*Shumer mixxati*

### Tayanış konspekt

- Mesopotamiya → Eki dárya aralıǵı (Tigr (Dajla) hám Frot dáryaları aralıqları)
- diyqansılıq, ónermentshilik, sawda-satıq
- qalalar – Uruk, Umma, Ladash, Ur
- zikkurat – ibadatxanalar
- qudaylar – Shamash, Sina, Ea, Ishtar
- Gilgamish – Uruk patshası
- Sargon I – Shumer-Akkad patshası
- eramızǵa shekemgi 2 mırın jıllıq – Shumer-Akkad mámleketiniń qulawı.

### Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan eki dárya aralıǵında jaylasqan mámleketlerdi tabıń.
2. Tarixiy atamalar sózliklerden paydalanıp, «civilizaciya» sózine túsiniń berıń.
3. Eki dárya aralıǵı áyyem zamanlarda qalay atalǵan?
4. Mesopotamiyanıń qaysı bólimi shumerler hám akkadlar tárepinen ózlestirilgen edi? Qashan?
5. Kóz aldırızǵa keltiriń, Siz, áyyemgi sawdager sıpatında, Dajla dáryası arqalı kemedede túrli zatlar menen júzip, Shumerdiń qaysı bir qalasında sawda satıq islerin ámelge asırıw imkaniyatına iye bolar edińiz? Kartadan paydalanıp, gúrriń etip berıń.

### 12-§. Bobil patshalıǵı

#### Bobil – «qudaylar dárwazası»

Eramızǵa shekemgi II mırın jıllıqta *Bobil patshalıǵı* Mesopotamiya qublasındaǵı eń



iri qúdiretli mámleketke aylandı. Bobil qolay geografıyalıq orınǵa iye bolıp, Tigr hám Evfrat dáryalarınıń ózenleri derlik bir-birine qosılıp ketetuǵın bir mákanda jaylasqan edi. Keme-lerde túrli ónimler menen birge júzip kelgen sawdagerlerdiń kópshiligi bul qalada qonıp ótetuǵın edi. «Bobil» sóziniń ózi bolsa “*quday-lar dárwazası*” degen mánisti ańlatadı. Bobil qalasında ájayıp saraylar, kórkem shirkewler bolǵan.



**Bobil**

Bobil diń bas kóshesi jeńis payǵambarı *Ishtar dárwazası* menen baslanǵan. Bobil mámleketinde diyqansılıq, ónermentshilik is-leri hám sawda-satıq jaqsı rawajlandı. Biraq, ózara urıslarda bolıp turǵan.

**Eramızǵa shekemgi XVIII ásirde** Bobil patshası *Xammurapi* pútkil Mesopotamiyanı bir mámleketke birlestiriwge eristi. Xammurapi húkimdarlıǵı dáwirinde Bobil eń qúdiretli mámleketke aylandı.

### **Xammurapi nızamları**

Xammurapi tariyxta nızamlar dúzgen húkimdar sıpatında at qaldırǵan. Bunday nızamlar kólemi jaǵınan turmıstıń hár qıylı táreplerin qamtıwı menen burınǵı barlıq hárekettegi nızamlardan ústemlik etetuǵın edi. Xammurapi nızamları hámme ushın – bay hám kámbaǵal adamlar ushın birdey bolǵan. Nızamnıń tekst-leri eldiń barlıq qalalarında ornatılǵan tas sútin-lerge jazıp qoyılatuǵın edi.

Xammurapi nızamları qatańlıǵı menen adamlardı lal qaldıradı. Atap aytsaq, shıpaker ámelge asırǵan operaciya nátiyjesinde naw-qas biy mezgil dúnyadan ótse, shıpakerdiń qolları kesip taslanıwı shárt bolǵan. Nabada arxitektor qurǵan úy tosattan qulap, birew



**Navuxodo-  
nosor II.  
Zamanagóy  
súwret**



**Áskerler  
qorǵanǵa hújim  
jasamaqta**



**Sawashtaǵı  
oqjayshılar**

astında qalsa arxitektor ólimge húkim etilgen. Órt paytında urlıq ústinde qolǵa túsken adam sol waqıttırń ózindeaq otqa taslangan. Qulıptı buzǵan urı bunnan da awırıraaq jazaaǵa húkim etilgen.

Xammurapi nızamları tek kózabaǵa ǵana patshanıń qararları bolıp qalmay qudaydıń qálewi menen dodalangan, sonıń ushın da olardı sózsiz orınlaw talap etiletuǵın edi. Sebebi Xammurapi nızamları talan-taraj hám urlıq sıyaqlı jinayatlar derlik júz bermeytuǵın edi.

### **Ózińizdi sinań!**

***Bobil dıń maǵanası – ...  
Xammurapi – ...***

Xammurapi óliminen keyin qalanı tawlı kassitler qáwimi basıp aladı. Olardıń basıp alıwshılıǵı Bobildiń hálsirewine sebep boladı. Uzaq dawam etken ıdıraw eramızǵa shekemgi VII ásirde *Jańa Bobil patshalıǵınıń* payda bolıwı menen juwmaqlanadı.

### **Jańa Bobil patshalıǵı**

*Navuxodonosor II* húkimdarlıǵı dáwirinde *Jańa Bobil* óz rawajlanıw shırına eristi. Bul húkimdar Mısrdı *Jańa Bobil* patshalıǵına qosıp aladı. *Ierusalim* (Quddus)ti kúltalqan etip taslaydı, Bobildi bolsa bekkem qorǵanǵa aylandıradı. *Navuxodonosor II* turaq jay imaratları hám qorǵanıw diywalları qurılıǵında pisen gerbish paydalanıw haqqında párman beredi.

Ol húkimdarlıq etken dáwirde Bobil qalasınıń segiz dárwazası bolǵan, olardıń hár biri eldiń bas qudaylarınıń biriniń atı menen atalatuǵın edi. Ásirese, *Ishtar* qudayı atındaǵı





**Áyyemgi jazıwların payda bolıwı**

– *zikkuratlar* joqarısındaǵı maydanshasında qurılǵan.

Mesopotamiyada hár qıylı dári-dármaqlardı tayarlaw boyınsha baǵdarlama dúzilgen edi.

Geografiya tarawındaǵı bilimler shumerliler hám bobillılarǵa kemelerde teńiz boylap júziwge múmkinshilik bergen.

Dúnyanıń jaratılıwı haqqındaǵı eń áyyemgi ápsanalardan biri Mesopotamiyada jaratılǵan edi.



**Bobil minarası**  
*P. Breygel súwreti*  
1563 j.

### **Tayanış konspekt**

- b. e. shekemgi II mıń jıllıq – Bobil patshalıǵı
- Bobil – “qudaylar dárwazası”
- b.e. shekemgi XVIII ásir → Xammurapi birden-bir patshalıq
- Xammurapi nızamları
- Navuxodonosor II húkimdarlıǵı – gúlleniw dáwiri
- b.e. shekemgi 539-jıl – Bobil dıń parsılardıń basıp alıwı
- mixxat, taqvim

### **Este saqlañ!**

Áyyemgi jazıwlardan biri – shumer sına xatı – **eramızǵa shekemgi 4-mıńjıllıqta** payda bolǵan. Shumerliler ózleriniń sanaw sisteması, quyash hám ay kalendarın dóretti.

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Kartadan Bobil patshalıǵı hám onıń paytaxtın tabıń.
2. Qaysı húkimdar dáwirinde hám qashan Bobil birden-bir mámleketke aylandı?
3. Xammurapi nızamları qanday maqsette jaratılǵan edi?
4. Shumer oqıwshısı, zamanagóy mektep oqıwshısı sıyaqlı, azanda erte mektepke asıǵadı, ol dáwirde kesh qalıwdan qorqadı, mektepke kelip... Gúrińniń izin dawam ettiriń.

### 13-Ş. Aldıńǵı Aziya mámleketleri

Eramızǵa shekemgi II mıńjılıq Aldıńǵı Aziya jasaǵan xalıqlardı birlestirgen dáslepki mámleketler payda bola basladı: *Xett*, *Mitan-ni*, *Assuriya*, kabi mámleketler hám *Finikiya* qala-mámleketleri usılar qatarında. Bul mámleketler bárhama basqınshılıq hám qorǵanıw urıslarında kún keshirgen.

#### Assuriya patshalıǵı

Áyyem zamanlarda Assuriyalılar Tigr dár-yasınıń joqarı aǵımın-daǵı kishkene aymaqtı iyelegen. Dáslep *Oshshur* qalası, keyin ala *Nineviya* qalası paytaxt bolǵan. Xalıqtıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq hám sawda-satıq edi.

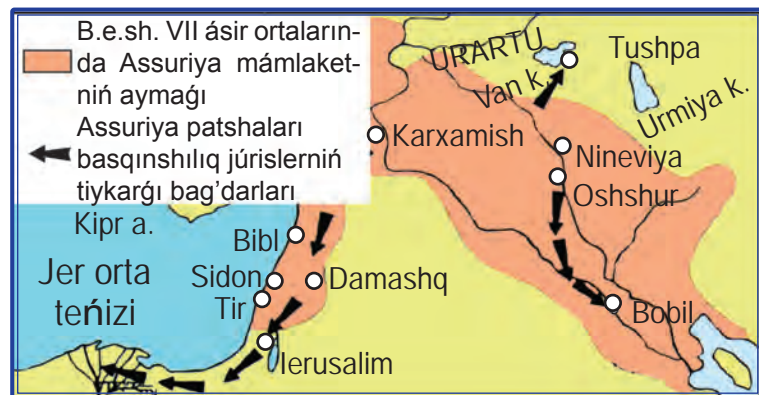
Assuriyalılar jawinger xalıq bolǵan. Olar qońsı jerlerge tez-tez hújim jasap turǵan. Assuriyalılardıń qúdiretli áskerleri hár jılı jańa jerlerdi basıp alıwǵa atlanatuǵın edi. Baǵındırılǵan xalıqlar Assuriya húkimdarına úlken muǵdarda salıq tóleytuǵın edi.



Assuriyalı oqjayshı

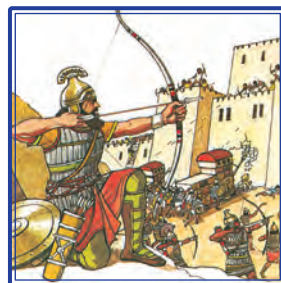


Arıslan menen gúres



Assuriya patshalıǵı

Qalanı basıp alǵan Assuriyalıklar qorǵan diywalların, úyer hám shirkewlerdi buzıp taslap, xalıqtı tutqın etip alıp ketedi.



Assuriya áskerleri qalanı oqqa tutpaqta



**Assuriya  
poytaxti  
Nineviya  
shahri.  
Tiklangan**



**Oshshur-  
banapaldin  
sina  
jaziwındaǵı  
kitapxanası**

### **Este saqlañ!**

Assuriya mámleketi Frot hám Dajla daryalarının joqarı aǵısında payda boldı, **b.e.sh. 605-jılda** tariyx sahnasınan óshiti.

Atlanıslarda qarsilaslarınan tartıp etip alınǵan barlıq náirse paytaxtqa aǵıp keletuǵın edi. Saltanatlı saraylar hám shirkewler baylıqqa tolıp ketken edi. *Oshshurbanapal* húkimdarlıǵı jıllarında Nineviyada Aldıńǵı Aziyadaǵı eń iri, gúlal taxtayshalardan ibarat bolǵan kitapxana toplanǵan edi.

Áste-aqırın Assuriya mámleketi ázzilep bardı. **Eramızǵa shekemgi 605-jılı** Assuriya ármiyası Bobil hám Midiya tárepinen qırıp taslanǵannan keyin bul mámleket te hálsirey basladı.

### **Xett hám Mitanni patshalıǵı**

Shama menen **eramızǵa shekemgi XVIII ásirde** Kishi Aziya orayında (házirgi Turkiya aymaǵında) *xettler* degen arqa betli xalıq óz mámleketine tiykar saladı. *Xattusa* qalası mine usı mámlekettiń paytaxtı bolǵan. Xalıqtıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq hám sharwashılıq edi.

Xettler qońsı mámleketler menen turaqlı urıslar alıp barǵan. Jawinger arbalar hám dál ortasına ushlı temir ornatılǵan qalqanlardan paydalanǵan.

Házirgi Siriya aymaǵında payda bolǵan qońsı *Mitanni patshalıǵı* xettlerdiń qáwipli dushpanına aylandı. Urıslarda mitannilılar atlı áskerlerden paydalanǵan.

Tariyxta atları belgisiz xalıqlar (olardı «*teńiz xalıqları*» dep ataǵan) xettler paytaxtın basıp alıp, pútkilley qarabaqanaǵa aylandırdı. Mámleket ıdıradı, xettler bolsa basqa xalıqlarǵa sińisip ketdi.

### **Urartu patshalıǵı**

*Urartu* mámleketi Kavkazartı, házirgi Túrkiyanıń shıǵıs tárepi hám Ármenistan aymaqları

aralığında jaylasqan edi. Xalqın urartlar dep atağan. Birden-bir mámlekettiń dúziliwi Assuriya hújimlenerinen qorǵanıw zárúrligin tezlestirdi.

**Eramızǵa shekemgi IX–VIII ásir** baslarında Urartu mámleketi gúllep jasnadı. *Tushpa* qalası Urartu mámleketiniń paytaxtına aylandı. Urartlar bir neshe basqınshılıq atlanıslarına shıqtı hám assuriyalılar ústinen jeńiske eristi. Biraq keyinrek assuriyalılar áskerleri urartlar armiyasın kúltalqan etip tasladı. *Teyshebaini* qalasındaǵı qorǵan basıp alındı hám wayran etip taslandı. Sonnan soń Urartu patshalıǵı biraz hálsirep qaldı.

### Finikiya hám Palestina

Áyyemgi zamanlarda *Finikiya* Jer Orta teńiziniń shıǵıs jaǵalawın boylap házirgi Livan aymaǵında hám Siriyanıń bir bóliminde jaylasqan edi.

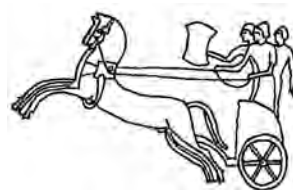
Sawda-satıq finikiyalılardıń tiykarǵı kásiplerinen biri bolǵan. Finikiyalılar qońsılarǵa aǵash, metallar hám gezlemeler satatuǵın edi. Jer Orta teńizi boyında *Tir*, *Sidan*, *Ugarit* sıyaqlı iri teńiz qalaları payda boldı.

**Eramızǵa shekemgi X ásirde** Finikiya-da 22 dawıssız háripten ibarat bolǵan álipbe jaratıldı.

Grekler mine usı álipbeni ózlestirip aldı hám olarǵa dawıslı háriplerdi de qosıp qoydı.

**Eramızǵa shekemgi IX ásirde** Palestina aymaǵında *Izrail patshalıǵı* payda boldı, sońın ala ol *Evrey patshalıǵına* birlestirildi. Evreyler Bobil patshalıǵı tárepinen basıp alındı.

Áyyemgi izraillılardıń ápsanaları diniy kitaplarǵa jazıp barılǵan. Bul kitaplar toplamı



**Xettler urıs arbası**

### Este saqlañ!

**Xett patshalıǵı** házirgi Turkiya, **Mitanni** mámleketi bolsa házirgi Siriya aymaǵında bolǵan.



**Teyshebaini qalasındaǵı qorǵan**



**Evrey patshalariniñ sarayı. Tiklengen**

«Bibliya»ğa jámlengen, bul sóz greksheden «kitap» degen mağananı ańlatadı. «Bibliya» da Dúnya, Jer betindegi algashqı adamlar – Adam ata hám Hawa Eneniń jaratılıwı, Jer betin Topan suwı basqanlığı haqqında hám basqa ráwiyatlar bar.

### **Ózińizdi sınań!**

<b>Nineviya – ..</b>	<b>Mitanni – ...</b>
<b>Oshshurbanapal – ...</b>	<b>Urartu – ...</b>
<b>Xetlar – ...</b>	<b>Tushpa – ...</b>

### **Tayanış konspekt**

- b.e. shekemgi II mıń jıllıqtıń – dáslepki mámleketler: Xett, Mittani, Assuriya
- Ossurya patshalığı – paytaxtı Oshshur – Nineviya
- Oshshurbanapal – sina jazıwı kestelerinen dúzilgen kitapxana
- b.e. shekemgi 605-jıl – Assuriya Midiya hám Bobil tárepinen basıp alındı
- mil. aldın. XVIII ásir – Xett patshalığı, paytaxtı Xattusa – «teńiz xalıqları» tárepinen Xattusanı bağındırıwı qılıwı.
- Urartu mámleketiniń, paytaxtı – Tushpa
- b.e. shekemgi IX ásir – Urartu mámleketiniń gúllenip rawajlanğan dáwiri
- Finikiya – Tir, Sidon, Ugarit qalaları
- b.e. shekemgi XI ásir – Izrail mámleketiniń juzege keliwi

### **Soraw hám tapsırmalar**



**Finikiyalılar**

1. Aldıńğı Aziya aymağında dáslepki mámleketler qashan payda bola basladı?
2. Assuriya patshalığı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Assuriya húkimdarı Oshshurbanapal tariyxta nesi menen at qaldırğan?
4. Xett patshalığı qalay dúzildi? Xett patshalığı húkimdarlığınıń ózine tánligi nede?



5. Xett patshalıǵı qalayınsha hálsiredi?
6. Urartu mámleketiniń rawajlanıwı hám hál-sirewiniń sebebi nede?

## 14-Ş. Ahamoniylar mámleketi

### Áyyemgi Iran xalqı

Eramızǵa shekemgi VI ásirde házirgi Iran aymaǵında *Ahamoniylar dinastiyasına* tiyisli shahlar tiykar salǵan *Parsı patshalıǵı* payda boldı. Ahamoniylar patshalıǵı dúnyadaǵı eń iri mámleketlerden biri bolǵan.

Házirgi Iran aymaqlarında áyyem zamanlarda *kassiyler*, *elamiylar* sıyaqlı hár qıylı qáwimler jasap kelgen.



**Ayyemgi Parsı mámleketi**

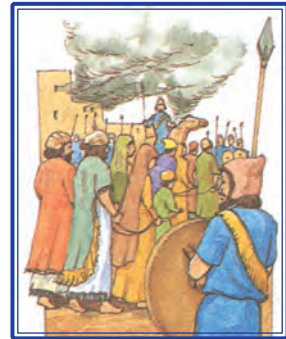
### Iran aymaǵında ayyemgi mámleketler

**B.e. shekemgi 3-mıńjıllıqta** Irannıń qubla batıs bóliminde Mesopotamiya menen shegarada *Elam mámleketi* payda boldı. Bul mámlekettiń paytaxtı *Suza* qalası bolǵan. Elamda dúnyadaǵı eń eski jazıwlardıń biri jazılǵan.

Kaspiy teńiziniń qubla batısında jaylasqan *Midiyada* qáwim awqamları payda boldı.



**Ayyemgi qoljazba**



**Evrey xalqın bobillikler tutqınlıqqa alıp ketpekte**

### Este saqlañ!

**B.e.sh. VI ásirde** házirgi Iran aymaǵı (Parsı qoltıǵı jaǵalawları) nda **Ahamaniylar dinastiyasına** tiyishli patshahlar tiykar salǵan **Parsı patshalıǵı** juzege kelgen.

### Este saqlañ!

**Eramızǵa shekemgi 3-mıńjılıqta** Irannıń qublabatıs bóliminde Mesopotamiya menen shegarada **Elam** mámleketi payda boldı. Bul mámlekettiń paytaxtı **Suza** qalası bolǵan.



**Parslar sawashta**

### Este saqlañ!

**Eramızǵa shekemgi VII asirde** patsha **Kiaksar** húkimdarlıǵı dáwirinde **Midiya** qúdiretli mámleketke aylandı.

**B.e. shekemgi VII ásirde** patsha *Kiaksar* húkimdarlıǵı dáwirinde Midiya qúdiretli mámleketke aylandı. Midiya mámleketi Bobil menen awqam dúzip Assuriyanı basıp aldı.

### Kir II – Parsı húkimranlıǵı

**B.e. shekemgi 558-yılda** Ahamoniyler sulalasınan bolǵan patsha *Kir II* barlıq parsılardı óz hákimiyatı astına birlestirdi. Midiya patshalıǵın boysındırǵannan keyin Kir II úlken ásker dúzdi hám basıp alıwshılıq atlanısların dawam ettirdi.

Ármenistan, Lidiya hám Bobil basıp alındı. Parsılar Jer orta teńizine shıǵıp aldı, Palestin hám Finikiyanı baǵındırıp aldı. Kir II niń basıp alıwshılıq siyasatın onıń miyrasqorları *Kambiz II* hám *Dara I* de dawam etti. Kambiz II Mısrdı basıp alıw arqalı Parsı mámleket qaramaǵın anaǵurlım keńeyttirdi.

### Dara I diń reformaları

**Eramızǵa shekemgi 522-jılı** shah Dara I Áyyemgi Iran mámleketi taxtına otırdı. Bul waqıtta basıp alınǵan barlıq mámleketlerde qozǵalańlar hawij alıp ketti. Ahamoniylar patshası Dara I olardı bastırıwǵa kiristi.

Dara I Qara teńiz boylarında jasawshı *skif lerge* qarsı atlanıs qıldı. Dara I niń Aziyadaǵı grekler koloniyaları hám Balkan yarım atawında jaylasqan *Frakiyani* basıp alıwı grek-parsı urısınıń baslanıp ketiwine sebep boldı. Dara I húkimdarlıǵı dáwirinde Hindistan arqa tárepinen Jer Orta teńizine shekem jayılǵan úlken imperiya payda boldı.

Dara I pútkil mámleket ushın «darayı» dep atalǵan birden-bir altın teńgeni aylanısqa qostı. Ol áyyemgi Parsı patshalıǵı

quramındağı Persepol qalasınan Jer Orta teñizine shekem «shah jolı» degen sawda jolı qurılğan edi. Dara I qaytadan armiya dúzdi, saltanattı «satraplıqlar» dep atalğan óz aldına áskeriy okruglerge bóldi.

Makedoniyalı Aleksandr **b.e.shekemgi 330-yılda** Parsı mámleketin basıp aldı.

### Este saqlañ!

Makedoniyalı Aleksandr **b.e.sh. 330- jılı** Parsı mámleketin basıp aldı. Ahamaniyeler mámlekti eki juz jıldan ziyat ómir súrdi.

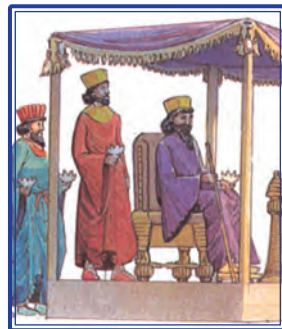
### Áyyemgi parsılar mádeniyatı

*Suza, Ekbatana* hám basqa qalalar Ahamaniyeler mámleketindegi áhmiyetli sawda orayları edi. *Persepol* qalasında Dara I hám Kserkstiń túrli xanalar hám júz óreli (sútinli) zalı bolğan sarayınıń qaldıqları saqlanıp qalğan. Saray ápsanalıq hám qıyalıy quslardıń súwreti menen bezelgen edi. Persepol sarayı börtpe nağıslarda Ahamaniyeler bağındırğan kóp ǵana xalıqlar hám elatlardıń atları saqlanıp qalğan. Olar tiykarınan Iran shahlarına sawǵa hám salıqların alıp kiyatırğan halatta súwretlengen.

Áyyemgi parsılar sına jazıw tárizli belgiler menen jazǵan. Parsı shahlarınıń jazıwları *Behistun* hám *Naqshi Rostam* jartaslarına, sonday aq, Persepol sarayınıń diywallarına oyıp jazılğan. Olar atlanıslar, kóterilisler hám mámleket turmısındağı áhmiyetli waqıyalar haqqında maǵlıwmat beredi.



**Kir II**



**Dara I taxtta**



**Altın teńge**



**Dara I  
saqshıları**



**Tutqınlıqqa  
alıńǵan  
kóterilis  
basshılarınıń  
Dara I aldına alı  
keliniwi.  
*Behistun jartası***

### ***Tayanış konspekt***

- kassiyler, elamiylar, midiyalılar, parsılar
- Elam, Midiya mámleketleri
- b.e.sh. 558-jıl – Kir – II Parsı mámleketiniń júzege keliwi
- Kir II – Armenstan, Bobil hám Midiyaǵa basqınshılıq urısları
- b.e.sh. 522-yıl – Dara I saltanatınıń satraplıqlarǵa bóliniwi
- b.e.sh. 330-jıl – Ahamoniylar saltanatınıń Aleksandr Makedonskiydiń basıp alıwı

### ***Soraw hám tapsırmalar***

1. Iran patshalıǵı qashan dúzildi?
2. Qaysı dinastiya húkimdarları Iran patshalıǵına tiykar salǵan?
3. Elam mámleketi qashan payda bolǵan?
4. Kir II qaysı mámleketti basıp aldı?
5. Dara I óz mámleketinde qanday reformalar engizdi?

## 15-§. Áyyemgi Hindistan civilizacijaları Aymağı hám tábiyǵıy sháriyatı

Hindistan mámleketi usı atamadaǵı nom-dagi yarım atawı hámde Aziya kontinentiniń *Hind* hám *Ganga* dáryaları alaplarındaǵı bir bólimdi iyelegen. Tábiyiy shárayatı ıssı klimat hám suw menen birge ónimdar ılaydı aǵızıp kelip atırǵan keń jayılp aǵatuǵın dáryalar diyqanshılıqtıń júzege keliwi hám rawajlanıwı ushın imkaniyat jarattı. Gimalay tawları arqashıǵıstan dushpanlar hám suwıq samallar qáwpinen ózine tán tábiyiy qorǵanıw diywalı bolıp xızmet etetuǵın edi.

### Hindistan civilizacijaları

Gang alabındaǵı tropikalıq toǵaylar úlken terek hám ráńbárań ósimlikler mákanı



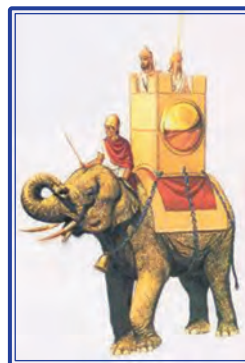
**Hind dáryası  
alabı**

### Este saqlañ!

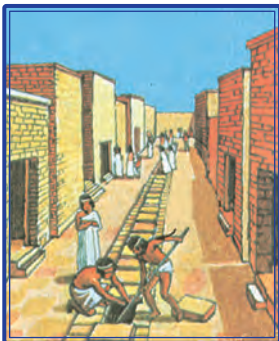
Hindistan mámleketi usı atamadaǵı yarım-ataw hámde Aziya materiginiń Hind hám Gang dáryaları alaplarınıń bir bólimin iyelegen.



**Áyyemgi Hindistan**



**Jawinger pil**



**Moxenjodaro-  
rodağı kóshe**



**Usınday  
arıslanlar  
kórinisi menen  
ibadatxanalar  
bezetilgen**

bolğan. **Eramızğa shekemgi 3-mıńjılıqta** Hind dáryası alabında birden-bir mamleketke birlesken úlken qalalar payda bola basladı.

*Moxenjodaro* hám *Xarappa* qalaları Hind dáryası basseyniniń eń iri qalaları edi. Eki qalada da bekkem qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan, ishki sarayı bolǵan. Kósheler menen bir-birinen bólingen orınlardan qam hám pısken gerbishten (turaq jaylar, ambarxanalar, saray hám ibadatxaxaları) salınǵan jaylar tabıldı. Úlken hám sulıw qala – *Moxenjodaro* xalqı sheber gúlal edi.

Xalqınıń tiykarǵı kásibi diyqansılıq bolǵan. Diyqanlar qant qamısı, paxta ósimliklerin jetistirgen, pillerdi qolǵa úyretken. Biraq **eramızğa shekemgi XVIII ásir**den keyin Hind dáryası alabınıń qonısları tez-tez júz beretuǵın suw tasqınları, toǵaylar hám sheńgelzarlardıń keńeyiwi hámde topıraq arıqlap ketiwi sebepli hálsirey basladı.

### **Ózińizdi sınań!**

***Hindistan – ... Xarappa – ...  
Moxenjodaro – ...***

### **Diniy isenimler**

Áyyemgi hindler mısırlılar hám bobillılar sıyaqlı tábiyattıń kóplegen qubılısları aldında ázzi edi: tropikalıq nóserler, suw tasqınları, qurǵaqshılıqtan qorqatuǵın edi.

Áyyemgi hind ráwiyatlarında ayılǵanıday, Quyash qudayı hár tańda altın arbada aspandı boylap jolǵa shıǵadı. Quyash túngi qarańǵılıqtı serpip taslap adamlarǵa ıssılıq hám jaqtılıq inam etiw niyetinde shıǵıstan bas kóteredi. Gúldirmama qudayı *Indra* aspandaǵı suwdı

tutqınlıqtan qutqarǵannan soń, jer betinde qurǵaqshılıq joq bolıp ketipti.

Hindler ayırım qudaylardı jabayı haywanlar tımsalında kóz aldına keltirgen. Máselen, olar sıyınǵan qudaylardan biri, bası pildikine uq-sas danışpan *Ganesha* bolǵan. Sıyır hindler arasında muqaddes haywan esaplanǵan, sıyırdı óltiriw qadaǵan etilgen.

Hindler jan bir deneden basqa bir denegge kóship ótiwine isengen. Olar ólgennen keyin adam birotala ólmeydi, al basqa bir maqluqqa aylanıp óz sırtqı kórinisin ózgerdedi, haywanǵa, qumırsqaǵa hám ósimlikke aylanadı dep esaplanǵan.

### Kastalar

Áyyemgi hindler qanday jumıslar menen shuǵıllanıwına qarap tórt toparǵa bólingen edi. Bul toparlar *kasta* yamasa *vámrna* dep atalǵan, atap aytqanda; ruwxaniylar – *braxmanlar* (hind ruhaniyları), jawingerler – *kshatriylar*, diy-qan, ónerment hám sawdagerler – *vayshilar*, xızmetshi hám qullar – *shudralar*.

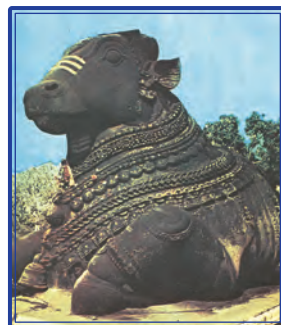
Hindlerdiń isenimi boyınsha kastalardan hár birin joqarı quday *Braxma* óz gewdesiniń qandayda bir bóliminen dúnyaǵa keltirgen eken.

Máselen, ruwxaniylar onıń jelkesinen, jawingerler qollarınan, diyqanlar jambasınan, xızmetshiler bolsa Braxman tárepinen jaratılǵan, dep esaplanǵan. Balalar bárqulla atanalarınıń kastasına tiyisli dep esaplanǵan. Bir kastadan basqasına ótiwdiń de ilajı bolmaǵan. Hár qıylı kastalarǵa tiyisli adamlar arasında nekege de jol qoyılmaǵan.

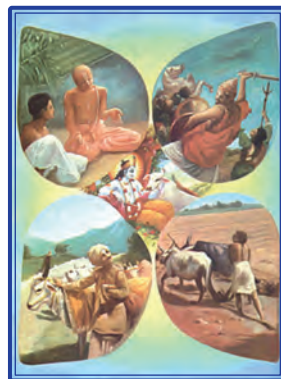
Kastalardan hesh birine tiyisli bolmaǵanlar bolsa «*shandal*», yaǵnıy «*jerkenishliler*» dep



**Ganesha – danışpanlıq qudayı**



**Sıyır Hindstanda muqaddes esaplanadı**



**Hind kastaları**

atağan. «Shandallar» kastalarğa tiyisli adamlar menen birge bir úyde jasay almaytuǵın edi, olar menen bir dásturxanda otırıw qadağan etilgen edi.

### *Ózińizdi sinań!*

**Hind hám Gang – ...  
Kastalar – ... Shandallar – ...**

### *Tayanış konspekt*



**Quday Braxma**



**Gúldirmama  
qudayı –  
Indra**

- Hindistan yarım atawı (Hind hám Gang dáryaları)
- b.e. shekemgi III mıń jıllıq – Moxenjodaro hám Xarappa qalalarınıń júzege keliwi
- qudaylar – Indra, Ganesha, Braxma
- kastalar: (varna)lar:
  - ruwxanıylar-braxmanla
  - jawingerler-kshatriylar
  - diyqan, ónerment hám sawdagerler-vayshiler
  - xızmetkerler hám qullar – «shudralar»
- «shandallar»

### *Soraw hám tapsırmalar*

1. Kartadan Hindistandı tabıń. Hindistannıń geografiyalıq ornınıń ózgeshelikleri haqqında aytıp beriń.
2. Hindistan jámiyeti qanday kastalarğa bólingen?
3. Sizińshe, nege bir kastadan basqasına ótiwge ruqsat berilmegen?
4. Moxenjodaro hám Harappa qalalarına sayahat qılıp, bul qalalar haqqında gúrrıń duziń.



## 16-§. Eramızğa shekemgi I mıñjıllıqtağı Hindistan

### Hindistan mámleketleri

Eramızğa shekemgi VII-VI ásirlerde Hindistanda bir neshe mámleketler payda boladı, atap aytqanda, *Magadxa*, *Koshala*, *Malla* hám basqalar.

Aleksandr Makedonskiy Orta Aziyanı basıp alğannan keyin **eramızğa shekemgi 327-jılı *Panjab*** úlkesi aymağına bastırıp kiredi. Bul úlkede jaylasqan mámleketlerdiń húkimdarları basqınshılardı qattı qarsılıq kórsetedi.

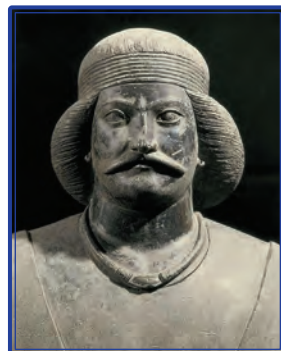
Aleksandr Makedonskiy úlken qıyınshılıqlar menen Hind oypatlıǵına shekem jetip baradı, Bobilǵa qayıtıp ketedi. Aleksandr qaldırǵan jergilikli qarsılıǵına shıdam bere almay, Hindistannan ketiwge májbir boldı.

Greks-makedon áskerlerine qarsı gúreske ataqlı hind sárkardası *Chandragupta* bassılıq etedi. Shandragupta Arqa Hindistandağı barlıq mámleketlerdi óz quramına alǵan *Maurya* mámleketine tiykar saladı.

*Pataliputra* qalası bolsa Maurya mámleketiniń paytaxtına aylandı. **Eramızğa shekemgi III ásir de patsha *Ashoka*** húkimdarlıǵı dáwirinde Mauryanıń rawajlanıwında joqarı shıńlarǵa eristi.

### Ilim hám mádeniyat

Áyyemgi Hindistan ilim, pán, atap aytqanda, astronomiya hám matematika tarawında joqarı dárejege erisedi. Hindler jil esabı boyınsha 360 kúnnen quralǵanın oylap tapqan, jil kalendarın dúzedi. Bul dáwirde sanaw hám esaplawdıń onlıq sisteması keń tarqaladı: hindler «nol»di bildiretuǵın arnawlı



**Sárkarda  
Chandragupta.**  
*Zamanagóy  
súwret*



**Mauriya  
mámleketiniń  
patshası –  
Ashoka**



**Hindler  
tárepinen  
oylap tabılǵan  
shaxmatlar**



**Sanskrit jazıwı**



**Siddhartha  
Gautama.  
Zamanagóy  
súwret**

belgini oylap tabadı, Sanlardı bolsa búgingi kúnde pútkil dúnya quwatlaytuǵın bir tártipte jazatuǵın boladı. Biz bul sanlardı arab sanları dep ataymız, óytkeni hindlerden qabıl etken bul sanlar arap tilinde jazılǵan dóretpeler arqalı keń tarqalǵan.

Hindistanda oylap tabılǵan, hindlerdiń ózi «*jawingerlerdiń tórt túri*» dep ataytuǵın oyın búgingi kúnde pútkil dúnyada «shaxmat» atı menen belgili.

Hindler birinshi bolıp qantlı qamıstan qant alǵan edi. Metallarǵa islew beriw tarawında da hindler adamdı tań qaldırarlıq nátiyjelerge eristi.

Áyyemgi hind tilleri tiykarında jańa ádebiy til bolǵan *sanskrit* islep shıǵıldı. «*Mahabxarat*», «*Ramayana*» eposları hám de basqa shıǵarmalar mine sol tilde jazılıp, bizge shekem jetip kelgen.

### **Ózińizdi sınań!**

***Pataliputra – ... Sanskrit – ...  
«Jawingerdiń tórt túri» – ...***

### **«Qudaylarsız din»**

Jámiyettegi ózgerislerdiń tásirinde hindlerdiń diniy isenimleri de reformaǵa júz burdı. B.e.sh. VI ásirde jańa *buddaviylik* dinniń jaratılıwı *Budda* laqabın alǵan shahzada *Siddhartha Gautama* atı menen baylanıslı.

*Ráwiyatta aytıluwınsha shahzada Siddhartha Gautama 20 jasqa tolǵanǵa shekem húkimdar ákesiniń sarayında táshwishsiz abadan kún keshirgen. Sol kúnlerden bir kúni seyil etip júrgen bir waqıtta búkshiygen,*

*dawasız dártke jolıqqan bir adamǵa, sońınan bolsa jerlew máresimine kózi túsedı. Solay etip, shahzadalar insanniń azabı hám ájeli málım boldı. Bul Siddhartha Gautama turmısın birotala ózǵertip jiberdi. Ol saraydaǵı abadan turmıstan waz keshti, turmıs mazmunın izlep tabıw maqsetinde dúnya boylap sayaxatqa atlandı.*

*Bir kúni aǵartıwǵa erisken bilimnen Buddha insan esap-sansız mártebe tuwılıwı hám óliwin túsinip jetedi. Keyingi turmısta adamnıń kim bolıp tuwılıwı da onıń ishárekterine hám jol tutıwına baylanıslı.*

Budda hám onıń dawam ettiriwshleri bolǵan *buddalıqlar* ótirik sóylemewi, mal-dúnya jıynamawı, tiri maqluqlardıń qanın tók-pewdi lazım dep esaplaydı. Sol sebepli insan hár qanday niyetlerden waz keshiwi zárúr, oytkeni hár qanday tilek-árman azap-aqıbetke alıp keledi.

Dáslep buddalıqlarda quday bolmaǵan, óytkeni olar qudaylar insan azap-aqıbetlerin jeńillete almaydı dep esaplaǵan. Biraq, kóp ótpey Buddanıń ózi qudayǵa aylandı. Búgin de budda shirkewlerinde onıń háykellerin kóriw múmkin. Budda nilufar gúlinde tereń oylarǵa shúmgeninshe qılt etpey júz kórini-si menen qabaqların túsiriwı menen maldas qurıp otırǵan halında súwretlenedi.

### **Ózińizdi sinań!**

**Chandragupta – ... Buddaviylik – ...**  
**Ashoka – ... Buddha – ...**

### **Este saqlań!**

Budda dinine **Budda** atın alǵan shahzadada **Siddhartha Gautama** tiykar salǵan.



**Budda**

### Este saqlañ!

Dáslep buddalıqlarda quday bolmağan. Sebebi, olar qudaylar insanniń azap-aqıbetlerin jen'illestire almaydı dep esaplağan.



Xuanxe dáryası

## Tayanış konspekt

- b.e. shekemgi VII-VI ásirler – Magadha, Kashala, Malla mámleketleri
- b.e.sh. 327-jıl – Aleksandr Makedonskiydiń Hindistanğa atlanısı
- Chandragupta – paytaxtı Pataliputra bolğan Maurya mámlekeiniń tiykarın salıwshı
- b.e.sh. III ásir – Ashoka húkimdarlıǵı Hindistanniń – gúllep-jaynağan dáwiri
- jańalıqlar: «nol» sanı, shaxmat
- «Mahabxarat», «Ramayana», – xalıq dás-tanları
- buddalıq – «qudaylarsız din»

### Soraw hám tapsırmalar

1. Eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde Hindis-tanda qaysı mámleketler payda boldı?
2. Ullı jawlap alıwshılardan qaysısına Hindis-tan mámleketin ózine boysındırıw nesip et-pedi? Ne sebep?
3. Mauriya mámleketi tiyqarım salǵan kim?
4. Qaysı húkimdar dáwirinde Mauriya mámle-keti rawajlanıwdıń joqarı shıńına eristi?
5. Hindlerdiń eń áhmiyetli jańalıq hám oylap tabıwların aytıp beriń.

## 17-§. Áyyemgi Qıtaydıń civilizaciyaları

### Qıtayda civilizaciyalardıń baslanıwı

Mısr, Mesopotamiya hám Hindistandaǵı sıyaqlı Qıtayda da dáslepki civilizaciyalar *Xuanxe* hám *Yanczi* atlı úlken dárya boylarında júzege kelgen. **Eramızǵa shekemgi III miń-**

**jilliqta** Qıtayda qáwimler awqamları payda bola basladı. Bul mámleketti Sya dinastiyası húkimdarlıǵı basqarıp turǵan. Eramızǵa shekemgi II mıńjıllıqtıń birinshi yarımında *Shan* mámleketiniń qáwimleriniń baslıǵı Sya dinastiyası patshasınıń taxttan awdarıp, mámleketti ózine boysındırǵan.



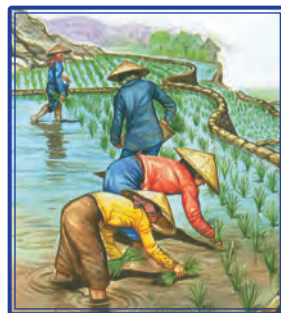
**Qıtay ámeldarı**



### Áyyemgi Qıtay

Sol tárizde mámleket atı ham onıń bas qalası atı siyaqlı «*Shan*» deb atalgan. **Eramızǵa shekemgi II mıńjıllıq** aqırında Shanǵa qońsılas shjou qáwimi bastırıp kiredi, onıń húkimdarı Shan jerlerin ózinikine qosıp aldı hám «*Chjou*» degen úlken mámleketti qurdı.

**Este saqlañ!**  
Qıtayda dáslepki civilizaciya-lar Xuanxe hám Yanczi dáryalari boylarında payda bolǵan.



**Salı atızı**

Mámlekettiń úlkenligi sebepli húkimdarlar onı «Zafaryon» yamasa «Orta patshalıq» dep, ózlerin bolsa «Aspan ulları» dep ataydı. Pútkil oraylıq Qıtay mine usı mámleket quramına kirgen edi.



**Bay  
ámeldarlarıń  
turaq jayı**



**Chjou  
mámleketiniń  
húkimdarı**

### **Xalqınıń kásipleri**

Diyqanshılıq Qıtayda ázelden itibarlı hám maqtanışlı kásip esaplanıp kelgen. Tiykarǵı diyqanshılıq eginleri qara biyday hám biyday bolǵan. Sońın ala qıtaylılar salı jetistire basladı, salı tuqımı Hindistannan alıp kelingен.

Qıtay xalqı sońın ala «shay» teregin de jetistire basladı, onıń japıraqlarınan shıpalı ishimlik bolǵan «shay» tayarlanadı. Shay tez arada pútkil dúnyaǵa tarqadı.

### **Ózińizdi sınań!**

**Xuanxe hám Yanczi – ...  
Shan – ... Chjou – ...**

Tut daraǵın jetistiriw Qıtay xalqınıń tiykarǵı kásibinen biri bolǵan. Tut japıraǵı menen jipek qurtı baǵıladı. Jipek qurtları pillelerge talshıqlardı oraydı, pilleden bolsa júdá jeńil hám tınıq gezleme bolǵan jipek tayarlanadı.

### **Qıtay «kóp patshalıqlar» dáwirinde**

**Eramızǵa shekemgi VIII–VII ásirlerde** Shjou mámleketinde oraylıq hákimiyat hál-sirey basladı. Ayırım wálayatlar nayıpları patsha hákimiyatınan azat bolıwǵa umtılatuǵın edi. Qıtayǵa kóshpeli qawimler hújim jasay baslaǵanınan paydalanıp qalǵan shetki wála-

yatlar xalqı bólinip shıǵıp, óz mámleketin qura basladı. Usı taqılette **eramızǵa shekemgi VII–V ásirlerdegi** úlken dáwir tariyxta «*Kóp patshalıqlar*» dáwiri atın alǵan. Qıtayda usı waqıtta «*ǵúresip atırǵan patshalıqlar*» dáwiri de baslandı. «*Zafaryor*» imperiyasınıń joqarı húkimdarları menen bólinip shıqqan mámleketler húkimdarları arasında baslanǵan urıslar 200 jıldan kóbirek dawam etti. Bul dáwir *Sin* mámleketi húkimdarı óziniń barlıq qarsılasların joq etip taslap, **eramızǵa shekemgi III ásirde** bir mámleket dúziliwi menen juwmaqlandı.

### **Tayanış konspekt**

- b.e. shekemgi III mırn jıllıq – Qıtayda daslepki mamlekettiń payda bolıwı
- b.e. shekemgi II mırn jıllıq – Shan, Chjou mámleketleri
- diyqansılıq – salı – shay – jipekshilik
- b.e. shekemgi VII–V ásirler – «kóp patshalıqlar dáwiri»

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Qaysı dáryalar oypatında Qıtaydıń dáslepki civilizaciyaı payda bola basladı?
2. Qıtayda birinshi mámleket qashan dúzildi? Ol qalay atalǵan?
3. Qıtaydıń qaysı áyyemgi mámleketi «Zafaryor» degen at alǵan?
4. Áyyemgi Qıtay xalqınıń tiykarǵı kásiplerin sanap beriń.



**Qaǵaz islep shıǵarıw.  
Zamanagóy súwret**



**Sin Shixuandi–  
oraylasqan Qıtay húkimdarı**

## 18-Ş. Eramızǵa shekemgi III eramızdıń II ásirlerindegi Qıtay

### Oraylasqan mámlekettiń dúziliwi

**Mil. avv. 246-yilda** Qıtaydı óz hákimiyatı qaramaǵına birlestirdi, *Sin Shixuandi* atın qabil etken. Bul at «*Sinniń birinshi húkimdarı*» degen mánisti bildiredi. Óz mámleketi aymaǵın 36 wálayatqa bólgен húkimdar hár birine imperator nayıpların basshı etip tayarladı.

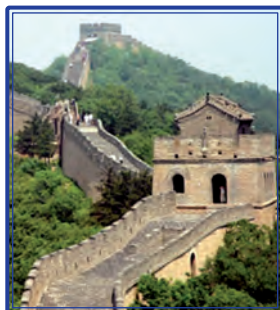
Sin Shixuandi tiriliginde aq ózine atap minara qurıwǵa párman bergен edi. Sawlatlıǵı hám bezewleri jaǵınan bul minara Mısır piramidaları menen bellese aladı. Minaranı 720 mıń adam 37 jil dawamında qurǵan. Minaranıń túbi bir neshe kvadrat km maydandı iyelegen. Sin Shixuandi qábirinen imperatordı «qorǵaw» ushın ornatılǵan 6 mıń gúlaldan áskerler háyselsheleri de tabılǵan.

### Ullı Qıtay diwali

Sin Shixuandi húkimdarlıǵı dáwirinde kóshpeli *xunnlardıń* hújimlerinden qorǵanıw ushın Arqa Qıtay boylap qurılǵan qorǵanın diwalların elede bekkemlewdi buyırǵan. Diwaldı qurıw jumısları dáslep besh IV áside baslanǵan. Bul diwal tariyxta Ullı Qıtay diwalı dep atalǵan. Onıń biyikligi 6–10 metr, qalıńlıǵı 5–8 metr, uzınlıǵı bolsa derlik 4000 km quraǵan. Áyyem zamanlarda dushpan áskerleri ushın bekkem bekinis bolıp xızmet etken, atlı áskerler onnan asırılıp óte almaytuǵın edi, qorǵanlardı shturm menen alıwǵa bolsa kóshpeliler ele uqıplı emes edi.



**Áskerlerdiń gúlal háykelleri.**  
*Sin Shixuandi maqbarası*



**Ullı Qıtay diwali**

#### Este saqlañ!

Sin Shixuandi Arqa Qıtay boylap qurılǵan qorǵanıw diwalların jenede bekkemlewdi buyırǵan.



Patsha hám hámeldarlar júz mırńlap diyqanlardı diywal qurılısında tegin islep beriwge májbúr etedi.

### Qıtayda xalıq qozǵalańları

**Eramızǵa shekemgi 206–jılda** Sin dinastiyasına qarsı diyqanlar qozǵalańı *Lyu Ban* bassılıq etken edi. Qozǵalańshılar paytaxttı iyelep aldı. Solay etip Sin patshalığı awdarıladı hám *Xan* dinastiyası bassılıq etken jańa mámleket qurdı. Bul dinastiya mámleketi *U-Di* húkimdarlıǵı dáwirinde eń qúdiretli mámleketke aylanǵan.

Shıǵıstaǵı basqa mámleketler sıyaqlı Qıtaydaǵı jerler húkimdardiki esaplanatuǵın edi, xalıq natural salıqlar tóler, hár qıylı miynet minnetlemelerin orınlar edi. Zor miynetiniń esesine jetistirilgen zúraát kóbinese diyqanınıń ózine nesip etpeytuǵın edi.

Awır awhalǵa narazılıq tárizinde keyni diyqanlar qozǵalańına aylanıp ketetuǵın kóterilisler payda bolatuǵın edi. Olardan biri «*qızılqaslılar qozǵalańı*» atın alǵan edi, óytkeni, qozǵalańǵa shıqqanlar óz adamların aljastırıp almaw ushın qasların qızıl reńge boyap alǵan edi.

«*Sarı oramallılar*» qozǵalańı **II ásirdegi** eń iri qozǵalań boldı. Qozǵalań pútkil mámleketti qamtıp aldı. Tek húkimdardıń jaqsı qurallanǵan hám jaqsı áskeriy tárbiya alǵan áskerleri ǵana onı bastırıwdıń esabın taptı. *Xunnlardıń* hújimleri kúsheyiwi menen mámleket te hálsirep qaldı, **eramızdıń IV ásirinde** Qıtay imperiyası úsh patshalıqqa bólinip ketti.



**Xan dinastiyasınıń húkimdarı – U-Di**



**Qıtaydaǵı xalıq kóterilisi**

## Áyyemgi Qıtay mádeniyati



**Seysmograf**



**Qıtay shınısı**



**Qıtayda oylap  
tabılǵan  
kompas**



**Bambuk  
taxtasındaǵı  
jazıw**

Áyyemgi Qıtayda ózine tán joqarı mádeniyat jaratıldı. Jergilikli xalıqtıń kúndelikli turmısı zúráátshilik, ónermentshilik, hám taǵı basqa da tarawlar menen baylanıslı bolıp, ilmiy bilimlerdiń rawajlanıwına imkan berdi.

Sol tárizde matematika, astronomiya hám geografiya ilimleri rawajlandı. Sonday-aq, áyyemgi qıtaylılar arxitektura hám músinshilik tarawlarında úlken jetiskenliklerge erisken. Áyyemgi Qıtayda barlıq sózlerdi bildiretuǵın ieroglif jazıwı payda bolǵan. Dáslep Qıtaylılar bambuk taxtayshalarına jazǵan.

Bunnan 2,5 mıń jıl burın bambuktıń ornına jipekten paydalanıwǵa ótildi. Jipekke qıl qálem menen jazılatuǵın edi. Endi kitap uzın jipek bólegine uqsap, onı oram etip tayaqshaǵa oraytuǵın edi. **Eramızǵa shekemgi I ásirde** qaǵaz oylap tabıldı.

### **Ózińizdi sınań!**

***Sin Shixuandi – ... Iyeroglif – ...  
Ullı Qıtay diywalı – ...***

Qıtaylılardıń eń ájayıp jańalıqlarınan biri *kompas* bolǵan. Ol magnitlengen temirden jasalǵan uzın saplı úlken qasıqtı esletedi. Bul úskeneni kletkalarǵa bólingen naǵıslanǵan aǵashqa ornatqan, onıń sabı bolsa bárqulla qublalı kórsetetuǵın edi.

Qıtayda sonday-aq jer silkiniwdi aldınnan aytıp beretuǵın *seysmograf* ta oylap tabılǵan edi.

## Tayanish konspekt

- Sin Shixuandi – Sin mámleketi húkimdari
- Ullı Qıtay diywalınıń qurılıwı
- xalıq qozǵalańları:
  - b.e.sh. – 206-jıl – Lyu Ban
  - «qızılqaslılar» qozǵalańı
  - b.e.sh. II ásir – «Sarı oramallılar» qozǵalańı
- oylap tabıwlar: ieroglifler, qaǵaz, kompas, seysmograf

### Soraw hám tapsırmalar

1. Qıtaydı bir mámleketke birlestirgen húkimdarını atın aytıń. Bul waqıya qashan bolǵan?
2. Húkimdar Sin Shixuandi haqqında sóylep beriń, onıń jekke ózine baha beriń.
3. Ullı Qıtay diywalı haqqında nelerdi bilesiz?
4. Qıtaylılar oylap tabıwların sanap beriń. Qaysılarınan házir de paydalanamız?

## 19-§. Ózbekistan aymaǵındaǵı dáslepki mámleketler

### Áyyemgi xalıqlardıń etnikalıq quramı hám aymaqlıq jaylasıwı

Jazba dereklerdiń maǵlıwmat beriwinshe, **eramızǵa shekemgi VII–VI ásirlerde** Ózbekistan aymaǵında *sogdıylar, baktriyalılar, xorezmililer, sak hám massaget etnoslıq* hám *etnikalıq* qawımleri jasaǵan.

Zarafshan hám Qashqadarya oazisinde diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı kóplegen xalıqlar jasaǵan. Jazba der eklerde bul aymaq



**Súyekke jazılǵan Qıtay jazıwı**



**Ayyemgi qıtay tariyxshısı Sima-Cyan**



**Sak áskeri. Rekonstrukciya**



**Orta Aziya xalqlari**  
**B.e.sh. VI ásir.**  
*Rekonstrukciya*

**Este saqlañ!**

**Sogd** – Zarafshan hám Qashqadarya oypatında, **Xorezm** – Ámiwdaryanıń tómeni bo'liminde, **Baktriya** – Surxandarya oypatında, arqa Awғанstan hám qubla Tajikstan aymaqlarında jaylasqan.

*Soğdiana* dep atalğan. Bul aymaqta jasağan xalıq soğdiylar dep atalğan.



**Orta Aziya hám Áyyemgi Shiğıs**

Ámiwdaryanıń tómeni ağımında jasağan otırıqlı diyqan elatları *xorezmliler* dep atalğan. Olardıń jurtı *Xorasmiya* delingen.

Soğdiylardıń eń jaqın qońsıları *baktriyalılar* bolıp, olardıń jurtı Surxan oypatlıǵı, Awғанstannıń arqası, Tájikstannıń qubla aymaqlarında jaylasqan. Grek-rim avtorları onı *Baktriyana* yamasa *Baktriya* dep atağan.

Shóller hám Ámiwdarya kóshpeli *massaget* qáwimleri jasağan. Oraylıq Aziyanıń tawlı, dala hám shól jerlerinde tiykarǵı kásibi sharwashılıq bolğan *saklar* jasağan. Áyyemgi rim hám grek tariyxshılarınıń jazıwlarına qaraǵanda, saklar úsh sotsiallıq toparǵa bólingen. Olardıń kópshilik bólimi *saka-tigra-xauda*, yaǵnıy ótkir ushlı kiyiz qalpaq kiyip júriwshi saklar dep atalğan. Olar házirgi Tashkent wálayatı hám Qubla Qazaqstan jerlerinde jasağan.

Ekinshi topar *saka-tiay-taradarayya*, yaǵnıy dáryanıń arǵı tárepinde jasawshı saklar dep atalğan. Olar Aral teńizi boylarında,

Sırdáryanıń (bul dáryanıń áyyemgi atı *Yaksart*) tómengi aǵısında jasaǵan.

Pamirdiń tawlı rayonlarında hám Ferǵanada *saka-xaumóarka* dep atalatuǵın saklar jasaǵan.

### Ózińizdi sınań!

**Saklar**

*tigraxauda* – ...  
*tiay-taradarayya* – ...  
*xaumóarka* – ...



**Kóshpeli**

### Eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde ekonomikanıń rawajlanıwı

Bul dáwirlerde Xorezm, Sogdi hám Baktriya xalqınıń tiykarǵı kásibi sol waqıtta jasalma suwǵarıwǵa tiykarlanǵan diyqanshılıqtan ibarat bolǵan. Jámiyetlik turmısta ónermentshilik hám sawdanıń ornı úlken bolǵan. Adamlar jasaǵan qonıslardan joqarı sıpatlı gúlalshılıq ıdısları, temir hám qola buyımları tabılǵan.

Kóshpeli sak hám massaget elatlarınıń tiykarǵı kásibi sharwashılıq bolıp, olardıń túye, at hám qoy-eshkilerden ibarat súriwleri bolǵan.

Sharwashılar haywan terisinen ayaq kiyimler, shatırlar tigip, ǵalle hám miywege almasterǵan. Ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı nátiyesinde **eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde** áyyemgi qalalar rawajlanǵan. Olar ónermentshilik óndirisi hám sawda orayları edi.

### Eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde áyyemgi qala mádeniyati

Ilimpazlar *Afrasiyab* (Samarqand), *Jerqorǵan* hám *Uzınqır* (Qashqadárya oypatı), *Gúzeliqır* (Xorezm), *Qızıltepa* (Surxandár-



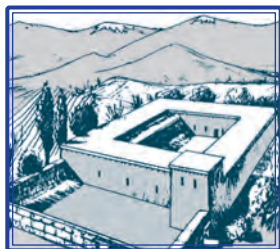
**Gúlalshılıq úskenesinde gúlal ıdıslar islew**



**Baktriya uy-jay qaldıqları. B.e.sh.VI-V ásirler.**

ya) sıyaqlı áyyemgi qalalardı izertlegen. Ózbekistanniń bunday áyyemgi qalaları qanday kóriniske iye bolǵan?

Áyyemgi qalalarǵa qorǵanıw diywalları menen qorshalǵanlıǵı. Qalada hákim jasaytuǵın qorǵan bolǵan. Qorǵanda qam gerbishten qurılǵan úlken saray jaylasqan. Diywaldıń múyesh minaraları hám oq atıw ushın arnawlı orınları da bolǵan. Qala ishkerisinde úyler hám ónermentshilik ustaxanaları jaylasqan.



**Áyyemgi  
Baktriya úy-  
qorǵanı  
Surxandárya  
oypatı. B.e.sh.  
VII–IV ásir**

Qalalardıń bir toparı sawda hám ónermentshilik orayları bolsa, basqaları bólek rayon hám wálayatlar orayları esaplanǵan.

### **Áyyemgi mámleketler**

**Eramızǵa shekemgi VII ásirde** shólkemlesken Áyyemgi Baktriya mámleketi Orta Aziya aymaǵında áyyemgi mámleketlerdiń biri bolıp esaplanadı. Margiyana hám Sogdiyana da Baktriyaniń siyasiy hám mádeniy tásirinde bolǵan.

Bul dáwirlerde Surxandárya, Qashqadárya, Zarafshan alapları áyyemgi qalalar rawajlanǵan. Qızıltepa, Uzunqır, Jerqorǵan hám Afrasiyab ornında Baktriya hám Sogdtnıń oraylıq qalaları jaylasqan.

Bul áyyemgi qalalar jası 2700 jıldan kem emes.

Jáne bir áyyemgi mámleket Xorezm aymaǵında duzilgen. Bul mámleket Xorezmnen tisqarıda bolǵan jerlerdi de birlestirgen. Áyyemgi Xorezm oraylarınıń biri Gúzeliqır qalası bolǵan.

Ol qalıń hám bekkem qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan. Xorezmnıń diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan xalqı hár qıylı úy



**Qızıltepa gúlal  
ıdısları**

qorǵanlarda hám awıllarda jasaǵan. Áyyemgi Xorezmda ónermentsshilik, jay salıw hám sawda-satıq joqarı dárejede rawajlanǵan.

Jergilikli gúlalshılıq, qural soǵıw, zergerlik buyımlarınıń dawırǵı ózge jurtlarǵa da tarqalǵan edi. Qalalarda sawda-satıq rawajlanǵan. Xorezmliler sheber qurılısshı, ónerment hám diyqan bolǵan.

### **Tayanısh konspekt**

- eramızǵa shekemgi VII–VI ásirler – sogdiylar, baktriyalılar, xorezmiylar, saklar, massagetler
- Sogdiyana
- Xorezmiya
- Baktriyana (Baktriya)
- Ámiwdárya – massagetler, Sırdárya – saklar
- B.e.sh. VII ásir – Áyyemgi Baktriya mámleketleri: Qızıltepa, Jerqorǵan, Uzunqır, Afrasiyab Xorezm – Gúzeliqır

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Eramızǵa shekemgi VII–VI ásirlerde Orta Aziya aymaǵında qaysı qáwim hám elatlar jasaǵan?
2. Eramızǵa shekemgi VII–VI ásirlerde Ózbekistan aymaǵında rawajlanǵan ónermentsshilik túrlerin sanap beriń.
3. Orta Aziya qádimgi mámleketleri qaysılar?
4. Ózbekistannıń dáslepki qalaları qanday kóriniste bolǵan? Arxeologiyalıq izertlewler qatnasıwshısı atınan gúrriń etip beriń.

### **Este saqlań!**

**Afrosiyab**  
– házirgi Samarqandtıń shıǵıs shegarası aymaqlarında eramızǵa shekemgi VIII–VII ásirlerde tiykar salınǵan áyyemgi qala.



**Áyyemgi qalanıń qaldıqları**

## 20-§. Zardushtiylik

### Zardushtiyliktiń payda bolıw tariyxı



**Zardusht.**  
*Zamanagóy  
súwret*

**Este saqlań!**  
**Zardusht** –  
zardushtiylik  
dininiń tiykarın  
salıwshı

Eramızǵa shekemgi I mıń jıllıqta Orta Aziyada *zardushtiylik* dep atalǵan din keń tarqaldı. Bul din ele adamlar tábiyattı ilahiylastırǵan bir waqıtta payda bola baslaǵan edi. Zardushtiyler otqa, topıraq, suw, ay, juldızlarǵa sıyıǵan, olardı muqaddes dep esaplaǵan.

«Zardushtiylik» sózi de *Zardusht* (hár qıylı tillerde *Zaratushtra*, *Zoroastr*) atamasınan kelip shıqqan. B.e. shekemgi I mıńjıllıqtıń birinshi yarımında jasap ótken tariyxıy shaxs.

Keyinirek Greciyada payǵambar Zardushttiń atı «Zoroastr» túrinde jańǵırdı. (grekshe «astron» – «juldız» sózinen), óytkeni Greciyada onı birinshi gezekte danıshpan, juldız izertlewshi, boljawshı sıpatında biletuǵın edi.

Zardushtiyliktiń dúnyaǵa keliwi haqqında mınaday bir ápsana bar.

*Bir kúni erte tańda Zardusht suw alıw ushın dárya boyına barıptı. Tınıq suwda ol Axuramazda elshilerinen biriniń sáwlesin kórip qalıptı, ol nur menen qaysı tárepke barıwǵa jol kórsetipti.*

*Zardusht sıyqırlı nur izinen barıptı. Kóp ótpey joqarı quday aldına barıp qalıptı. Axuramazda oǵan Zardushtı quday Axuramazda hám onıń arzıw-úmitleri haqqındaǵı bilimlerdi tarqatıw ushın tańlap alınǵanın málim qılıptı.*

Usı tárizde Zardusht 30 jasında jańa diniy tálimattıń payǵambarına aylanǵan. «Payǵambar» sóziniń ózi bolsa «arzıw-úmitler haqqında xabar beriwshi» mánisin ańlatadı.



## Zardushtiyliktiń tarqalıwı

Zardushtiylik tarqala baslaǵan waqıtlarda ibadatxanalar hám adamlar duwa tekstlerin úyreniw ushın arnawlı kitaplar da bolmaǵan. Diniy máresimler ashıq aspan astında, ottır qasında yamasa úydegi oshaq otı janında ótkizilgen.

Eramızǵa shekemgi 1-mıńjılıqtır baslarında hár qıylı qáwimlerdi basqınshılar menen gúreste birlestiriw zárúrligi tuwıldı. Zardusht óz wazlarında birlikke shaqırǵan edi.

Zardushttiń sońǵı násiyatları din xızmetkerleri bolǵan – ruwxaniylar tárepinen jazıp alınǵan. Zardushtiylik ruwxaniyları diniy tekstlerdi yadlap, dinshillerge oqıp beretuǵın edi.

Zardusht ólgennen keyin bir neshe ásirlerden soń, barlıq diniy maresimler, táripler hám duwalar zardushtiyler ushın muqqades bolǵan bir kitapqa jıynaldı. Bul kitaptır atı «Avesto» bolıp, «*qatań belgilengen nızam-qaǵıydalar*» degen mánisti ańlatadı.

«Avesto»nıń dáslepki bólimi **eramızǵa shekemgi IX–VIII ásirlerde** payda bolǵan. Zardushttiń násiyat tekstleriniń hámmesi **biziń eramızǵa shekemgi III ásirde** 21 kitapqa jıynalǵan, bul kitaplar «Avesto»nıń tiykarın quraǵan edi. «Avesto» tekstlerine túsinik bolsa «Zand» dep júrgiziledi.

Alımlardıń izleniwleri nátiyjesinde búgingi kúnde biz zardushtiylerdiń muqqades kitabı «Avesto» tekstleri menen tanısw imkaniyatlarına iye boldıq. Francuz alımı *A.Dyuperron* birinshi mártebe «Avesto»nıń ayırım bólimlerin awdarıw baxtına miyasar bolǵan.



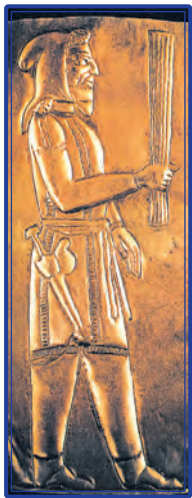
Axuramazda

### Este saqlañ!

**Astrolog** – juldızlardıń jaylasıwına qarap keleshekti boljaytuǵın adam.



Zardushtiyler tájim etetuǵın quyashtıń shıǵıwı



**Zardushtiylik  
ruwxanıy**

### **Este saqlañ!**

«Avesto»nıń dáslepki bólimi **b.e.sh. IX–VIII** ásirde payda bolǵan. Zardusht wazları tekstleriniń barlıǵı **b.e.sh. III** ásirde 21 kitapqa jámlengen, bul kitaplar «Avesto»nıń tiykarın quraǵan.

## **Zardushtiylik Qudayları, máresimleri**

Zardushtiyliktiń húrmetine ılayıq qudayları *Axuramazda*, *Mitra* hám *Anaxita*. Axuramazda zardushtiylerdiń ullı hám danışpan joqarı qudayı esaplanadı. Mitra – Quyash hám jaqtılıq qudayı.

Otlı shaqmaqlar járdeminde ol jawızlıq hám hám ólim qudayı bolǵan *Ahriman* menen gúres alıp baradı. *Anaxita* zardushtiylikte ónimdarlıq hám suw qudayı esaplanǵan. Zardushtiylik dini táliymatı adamzattıń Jaqsılıq hám Jawızlıq haqqındaǵı dualistlik kóz qaraları jetilisiwine úlken tásir kórsetti.

Zardushtiyler ómiriniń tıp mánisi jaqsı niyet, jaqsı sóz hám jaqsı pikirden ibarat bolıwı lazım. Insannıń tiykarǵı wazıypası eń dáslep ádil turmıs keshiriw bolıp esaplanǵan.

Zardushtiyler diniy isenimlerge kóre, ótirik aytpaw, jalǵan sóylemew, aldama, wádege, amanatqa qıyanat qılmaw, tek ǵana jaqsılıq islerdi islew kerek bolǵan.

Zardushtiylerde ólgen adamlardı jerlew waqtında óz aldına máresim payda bolǵan. İnsan ólgende Marhumnıń denesin jerge kómiwge de, jandırıp taslawǵa da, suwǵa taslap jiberiw de múmkin emes.

Sonıń ushın da óliniń denesin quslar hám haywanlar jep ketiw ushın tiyisli orınlarǵa aparıp taslanǵan. Jawınlar páklegen hám quyash qaqlaǵan súyeklerdi arnawlı ılaydan islengen tabıtshalar – *ossuariyeler* (súyek salınatuǵın ıdıslar) da jerlengen.



**Quday Axuramazdaniñ saray diwalındaǵı suwreti. Persepol**

### **Tayanış konspekt**

- B.e.sh. 1-miñ jılıqta zardushtiylik
- Zardusht – jaña dinniñ tiykarın salıwshı
  - Zoroastr – «astrolog»
  - «Avesto»
  - qáwimler birlesiwı zárúrlıǵı
  - otqa siyınıw
  - Axuramazda, Mitra, Anaxita, Axriman
  - Zand – «Avesto»ǵa túsinik
  - Jaqsılıq hám Jawızlıq gúresi
  - jerlew maresimleri ossuariylar

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Zardushtiyliktiñ dáslepki izertlewshisi kim?
2. Orta Aziya aymaǵında zardushtiylik tarqalǵan dáwirdi aytıp beriñ.
3. Oylap kóriñ, ne ushın jaqsılıqqa umtılıw hám jaratılıslar hár dayım qádirlenip kelgen?
4. Zardushtiyliktiñ qaysı máresimlerin bilesiz?
5. Zardushtiyliktiñ muqaddes kitabı «Avesto»nıñ áhmiyeti nede?



**Assuriya**

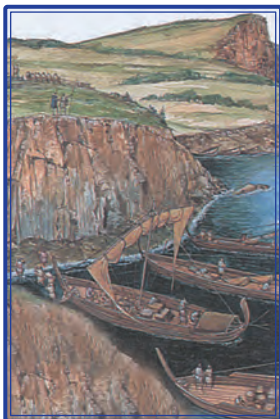
### **Este saqlañ!**

Zardushtiy-lar ómiriniñ negizgi mánisi jaqsılıq is, jaqsı sóz hám jaqsı pikir-den ibarat bóliwi kerek. Insanniñ tiykarǵı wazıypası eñ dáslep ádil turmıs tári-zi esaplanǵan.



### III - BÓLIM ÁYYEMGI GRECIYA

#### 21-Ş. Antik tariyxınıń baslanıwı Aymaq hám ondağı turmıs



#### Áyyemgi Gretsiyanıń jıralı jaǵalawları

Balqan yarım atawında hám Jer Orta teńizi atawlarındağı áyyemgi Greciya bolıp tabıladı. Arqa tárepinen tısqarı Áyyemgi Greciyanı Jer Orta teńizi suwları qorshap turadı.

Greciya aymaǵınıń úshten bir bólegin tawlar iyeleydi. Greciyanıń eń biyik tawı *Olimp*. Bul taw eldiń arqa-shıǵıs bóliminde jaylasqan.

Ónimdarlı dalalar tek ǵana alaplarda bolǵan. Tawlar hár qıylı ósimlikler hám puta tárzililer menen qaplanǵan. Grekler ushın júdá qádirli bolǵan iyne japıraqlı toǵaylar Greciyanıń arqa tárepinde hám *Peloponneste* ósken. Grekler áyyemgi ótken zamanlarda diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.



#### Áyyemgi Greciya

## Civilizaciyanıń payda bolıwı

**Biziń eramızǵa shekemgi II miń jıllıqta** qubla Greciyanıń hám Krit atawında dáslepki qala-mámleketler payda bola basladı: (*Knoss, Miken*). Krit atawında civilizaciya ápsanaǵa aylanǵan patsha Minos atı menen onı *Minoy civilizaciyası* dep ataǵan. Bunday civilizaciya kúshli jer silkiniw hám suw tasqınına sebep bolǵan vulkan atılıwı aqıbetinde wayran boldı. Kóp ótpey qayta tiklengen.

**Eramızǵa shekemgi 1450–jılları** kontinenttegi Greciya aymaǵınan mikena qáwimleri bastırıp kiredi, onıń tiykarǵı xalqın *axeylar* dep ataǵan. Sol axeylar Minoy civilizaciyasınıń qulawına alıp keldi. *Eramızǵa shekemgi 1200–jılı doriylar* Qubla Greciyaǵa bastırıp kirdi hám Miken mámleketin kúl-talqan etip, Sparta mámleketine tiykar saldı.

## Greklardıń teńiz sayahatları

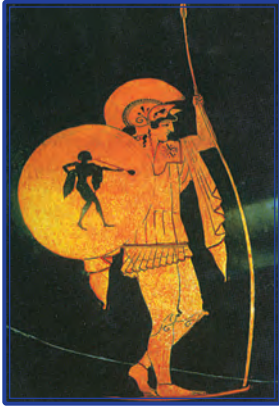
Egey teńizindegi kóp sanlı úlken – kishi atawlar, qolaylı teńiz jaǵalawları hám qoltıqları grekler arasında teńizshiliktiń rawajlanıwına múmkinshilik jaratıp berdi. Biraq greklerde úlken kemeler bolmaǵan, kishkene eskekli qayıqlarda jaǵadan uzaqqa júzip barıw júdá qáwipli edi. Greklerde adasıp qalıwdan qáwiplenip, kóz-kóretuǵın qısqa aralıqlarda – atawdan atawǵa yamasa jaǵa janında júzip júretuǵın edi. Tájiriybeli teńizshiler jelqomlardan paydalanıp alıs sayaxatlarǵa – Mısırǵa hám de Jer Orta teńizi hám Qara teńiz jaǵalığındaǵı qalalarǵa qayıqta júzip barǵan. Adamlar jasaytuǵın aymaqlardı grekler *Oyku-meniya* dep ataǵan.



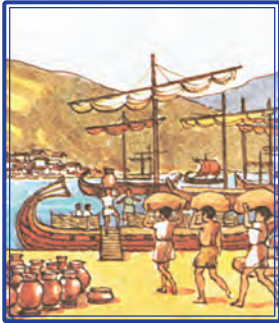
**Grekler dáryada.**  
*Zamanagóy súwret*



**Minoy civilizaciyası imaratlarınıń qaldıqları**



**Grek gopliti**



**Afina portında**

**Este saqlañ!**

**Afina** hám **Sparta** mámleketleri áyyemgi Greciyanıń eń iri qala-mámleketleri edi.

**Tayanış konspekt**

- Balkan yarım atawı, Peloponnes yarım atawı
- b.e.sh. II mıń jıllıq – Miken, Krit mámleketleri
- b. e. sh. 1200-jıl – doriylar Miken mámleketin wayranaǵa aylandırdı

**Soraw hám tapsırmalar**

1. Kartadan áyyemgi Greciya hám Krit atawı aymaqların kórsetiń. Eldiń geografiyalıq ornın sıpatlań.
2. Áyyemgi Greciyada dáslepki civilizaciya qay jerde júzege keldi? Ne sebep ol hásirey basladı?
3. Greklerdiń teńiz sayakatları haqqında aytıp beriń.

**22-ş. Áyyemgi Greciyanıń gúlleniwi**

**Grek qalaları**

Greciyada diqqatshılıq hám ónermentshiliktiń rawajlanıwı menen qonıslar hám qalalar sanı da artıp baradı. Grek qalalarınıń kópshiligi bir qansha qonıslardıń birlesiw jolı menen payda boladı. Bunday qalalar «polis» yáni «qala» dep atalǵan. Olar qala mámleketlerinen dúzildi. Barlıq qala-mámleketler óz ármiyasına iye bolǵan. Polisler bir-biri menen tez-tez urısıp turǵan. Sonıń ushın da Grekler áskerlerge tálim-tárbiya beriw hám jaqsı qurallandıruǵa umtıǵan. Ármiyanıń tiykarın awır qurallanǵan áskerler – *goplitlar* quraǵan. Olar tórt múyeshli tárizde bir-birine tıǵılıp alǵan qatarlar menen sawash júrgizgen. Jawingerlik sapqa usı tárizde diziliw *falanga* dep atalǵan.

## Ózińizdi sınań!

**Qala-mámleketler – ... Goplitler – ...**

**Polislar – ... Falanga – ...**

### Afina mámleketi

Orta Greciyanıń qubla-shıǵıs bóliminde tawlı *Attika* wálayatı jaylasqan yarım ataw bar edi. **Eramızǵa shekemgi II miń jılıqta** Attikanıń batıs bóleginde grekler «*Akropol*», yaǵnıy «*Joqarǵı qala*» dep atalǵan qorǵan quradı. Bara-bara Akropol átirapına adamlar kóship kelip jaylasa basladı, solay etip *Afina* qalası payda boldı.

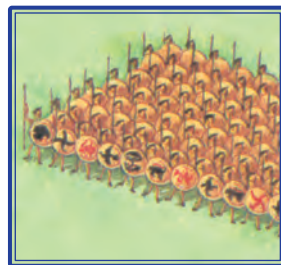
*Attika* xalqı úsh úlken toparǵa bólingen edi, olardan: *qullar*, *kóshpeliler (metekler)* hám *puqaralar*. Ákesi hám anası azat afinalı bolǵan erkekler ǵana *Afina* puqarası bola alatuǵın edi. *Afina* mámleketiniń puqarası bolıw qalaberse paydalı edi.

Tek ǵana puqaralar barlıq huqıqlardan paydalanatuǵın edi. Olar sonday-aq awır miynet hám den sawlıqqa zıyan keltiriwshi jumislardan azat etilgen.

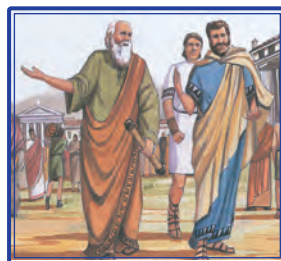
*Afina* mámleketine gúmis kánleri ónimi hám duz qazıp alıw úlken payda keltiretuǵın edi. *Afina* teńiz awqamınıń bekkemleniwi menen teńiz sawdası da rawajlandı. Afinanıń tiykarǵı portına aylanǵan *Pirey* teńiz portınan elge mıńlap *qullar* hám hár qıylı tovarlar keltiriletuǵın edi.

### Afinada bilimlendiriw

Afinada mámleket mektepleri bolmaǵan. Ata-analar óz balaların oqıtıw ushın peda-



**Grek  
piyadalarınıń  
sapqa tıǵız  
diziliwi  
(falanga)**



**Afina  
puqaraları**

### Este saqlań!

*Attika* xalqı úsh úlken toparǵa bólingen edi, sonıń ishinde **qullar**, **kóshpeliler (metekler)** hám **puqaralar**.

### Este saqlañ!

Grekk músinshileri háykkeller arqalı hár bir óspirim – kúshli, fizikalıq jaqtan shınıqqan hám óz Watanın qorǵawǵa tayar bolıwı kerekligin ańlatqan.



**Disk  
ilaqtırwshı.**  
*Músinshi  
Miron*

gogqa (greksheden «*pedagog*» sózi «*balanı jolda baqlap barıwshı*» mánisin ańlatadı) haqı tóler edi. Nızam boyınsha tek er balalar ushın bilim alıw májbúriy edi.

Jeti jastan baslap balalarǵa jazıw hám esaplaw úyretilgen. Metall tayaqsha – *stil* menen mum jaǵılǵan taxtayshaǵa háriplerdi jazǵan. Kópshilik puqaralar ushın bilim alıw usınnan ǵana ibarat edi. Pullı ata-analardıń perzentleri bolsa *palestrlarda* – jeke menshik gimnastika mektepleri shólkemlestiw dawam ettiredi. Palestreda ádebiyat oqıtılıp, qosıq jazıw hám muzıka úyretiletuǵın edi.

Er balalar 14 jastan gimnastika menen shuǵıllanǵan. Sonıń menen birge olarǵa gúres, nayza hám disk ilaqtırwıw, uzınlıqqa hám biyiklikke sekiriw hám de juwırıwdı da úyretken. Óspirimler, sondayaq mushlasıw urısların, áskeriy isler hám atta júriwdi úyrengen.

Palestrlarda belgili músinshiler islegen músinler orın alǵan. Mısalı, palestrlardıń birinde Mironnıń «*Diskobol*» (Disk ilaqtırwshı) hám Poliklettıń «*Nayzalı ásker*» dep atalǵan músinleri ornatılǵan. Músin járdeminde er jigit qanday bolıwı – kúshli, fizikalıq jaqtan jetiliske hám óz watanın qorǵawǵa tayar turıwı kerekligi túsindirilgen.

Afinada joqarı maǵlıwmat beretuǵın oqıw orınları da bolǵan. Biraq olarda oǵada bay atanalardıń óz perzentlerin oqıtıw múmkinshiligine iye bolǵan. Bunday oqıw orınlarında astronomiya, geometriya, geografiya hám tariyx oqıtılǵan.

Bilim alıw múddeti 3-4 jıl dawam etken. Áne sonnan keyin mámlekette belgili bir lawazımdı iyelew múmkinshiligi payda bolǵan.



## Ózińizdi sınań!

### **Pedagog – Palestra – ... Stil – ... Miron – ...**

**Eramızǵa shekemgi XII ásirde** Qubla Greciya (*Lakonika*) aymaǵına *doriylar* qáwimi bastırıp kirdi. Olar Sparta mámleketine tiykar saldı. Sparta eń iri grek mámleketleriniń birine aylandı. Spartalılar qulǵa aylandırǵan jergilikli xalıq *ilotlar* da tiykarınan grekler bolıp, olar menen bir tilde sóylesetuǵın edi.

Ilotlar spartaliklerden qattı ǵázeplenetuǵın edi. Bunday shárayatta óz húkimdarlıǵın menen ǵana saqlap qalıw múmkin bolǵan. Sonıń ushın da spartalılar óz mámleketinde ayırıqsha shárt-shárayatlar jaratqan, sonıń ishinde, hámme orınlawı lazım bolǵan qatal tártip hám anıq belgilengen turmıs qálpi jáne de jeńilgenlerge qarsı miyrimisiz bolıw názerde tutılǵan.

Sparta urısqa tayarlıq kórip atırǵan bir qalaǵa qusap qalǵan. Shet ellikler Spartaǵa kirgizilmegen. Sawda-satıq tómen rawajlanǵan, kórkem óner shıǵarmaları, shıraylı ibadat-xanalar da joq edi. Barlıq úyler bir-birine uq-sas bolıp.

Ilotlar el boylap jaylasqan kishi-kishi awıllarda jasaytuǵın edi. Olar belgili bir mámleketlerdiń múlki bolıp esaplanadı. Ilotlar aldına spartalılar shańaraǵı jerinde islep, sharwasın baǵıp hám basqa da kóplegen minnetlerdi orınlaytuǵın edi. Spartalılar bolsa tek ǵana jawıngerlik penen shuǵıllanadı. Olar diyqansılıq penen de, sharwashılıq penen de shuǵıllanbaytuǵın edi.



**Sparta puqaraları (spartalılar)**



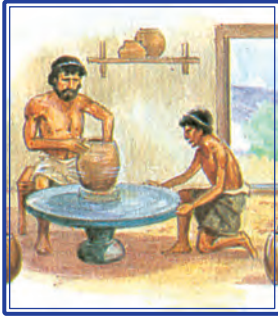
**Spartalılar sawashta**



**Spartak jawingeri**

Ilotlardan tısqarı Spartada toliq huqıqlarğa iye bolmağan, erkin hám azat adamlar, puqaralar – *periyekler* de jasaytuğın edi.

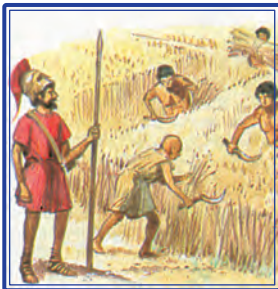
Áyyemgi Spartada kúshli hám shıdamlı adamlar qádirlengen. Balalar júdá qattı shárayatta jetilisen. Sparta mekteplerinde balalardı áskeriy islerge úyretip, olardı kúshli hám shıdamlı etip tárbiyalaytuğın edi. Spartalı jas óspirimler ata-analarından bólek jasaytuğın bolğan. Jigirma jasqa tolğan barlıq jigitler jawinger áskerlerge qabil etilip, qosımsha qartayğansha, ğarrılıq jasına shekem xızmet etetuğın bolğan.



**Periek gúlallar jumıs waqtında**

### **Tayanış konspekt**

- qonıslardıń qala-mámleketlerge (polis) ay-lanıwı
- goplit → falanga
- Akropol → «joqarı qala»
- puqaralar → metekler → qullar
- pedagog – «balanı baqlap barıwshı»
- stil → metall tayaqsha → palestra
- Miron – «Disk ilaqtırıwshı»
- eramızǵa shekemgi XII ásir – doriylar
- Sparta mámleketine tiykar saldı
- periyeklar → ilotlar



**Ilotlar zúraát jynawda**

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Grek qalaları qalayınsha payda boldı?
2. Polis degen ne? Polistiń ózine tán ózgeshe-ligi nede?
3. Attika xalqı qanday toparlarǵa bólingen edi?
4. «Ótken zamanlarda, men palestra – gim-nastika mekteplerinde bilim alǵanda...». Gúrrińdi dawam ettiriń.
5. Sparta mekteplerinde balalarǵa neler úyretil-gen?

## 23-§. Grek koloniyalari

### Yangi hududlarni o'zlashtirish sabablari

Áyyemgi Greciyada aristokratlardan qarizdar bolip qalgan, óz jer hám mülkleri bolmağan kóplegen adamlar, jat úkelerge baxtin sinap kóriwge májbúr bolgan edi.

Jersiz, ahwali tómen Grekler sayahatqa shıǵıwǵa tayarlanı basladı. Jónep ketiw aldınan grekler qudaylarǵa qurbanlıqlar baǵıshlaǵan. Ózleri menen birge ılay súrtılgen qamıstan toqılǵan sebetlerde ot ta alıp ketken edi. Jalin sol waqıtta olar ómirlikke tárk etken watanınıń bir bólegi edi.

### Greciya koloniyalarınıń payda bolıwı

Greciyadan kóship kelgenler *Sitsiliya* atawı jaǵalıǵı hám *Apennin* yarım atawı qublasına ornalasqan.

Olardıń qonısları Jer Orta hám Qara teńiz boylarında payda boldı.



Grek teńgeleri



Greklerdiń Qara teńiz boylarına jaylasıwı



Grek koloniyalari



**Xersones qalasındağı ibadaxana sútinleri**

**Este saqlañ!**

Ullı grek koloniyalaştırıwı biziń eramızǵa shekemgi **VIII–VI ásirlerde** dawam etti.



**Pantikapeyde Xalıq Májlisi**

Greklardıń qonısları áste-aqırın qala-mámleketlerine aylana basladı. Bul qalalardıń óz hákimleri, áskerleri, nızamları hám teńgeleri bólǵan. Olarda qalalarda sawda-satıq hám ónermentshilik rawajlandı.

Koloniylar xalqı Greciya qalaları–polisları menen turaqlı baylanısta bólǵan.

Grekler ózin bir pútin xalıq – *ellinler* dep esaplap, óz watanın Ellada dep ataǵan. Grekler ózlerin «varvarlarǵa» qarsı qoyıp, olar ózlestirgen jerler átirapında jasawshı grek bolmaǵan xalıqlardı usılayınsha ataytuǵın edi.

**Biziń eramızǵa shekemgi VII ásirde VI ásirlerge** kópten-kóp grek koloniyaları dúzildi. Bul dáwir tariyxta *Ullı grek koloniyalaştırıwı* ataǵın alǵan. Qara teńiz jaǵalawlarında *Olviya, Xersones, Pantikapey, Tanais, Fasis, Trapezund* hám basqa da iri koloniylar júzege keldi.

Jańa eller menen tanısıw grek mádeniyatın bayıttı. Mısalı: biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirde Greciyada Finikiya álipbesine tiykarlanǵan jańa jazıw júzege keldi. Álipbe 24 háripten ibarat bólǵan. Olar arasında dawıslı háripler payda boldı. Koloniylar hám grek qalaları ortasındağı tohámır almasıw, sawda-satıq hám ónermentshiliktiń rawajlanıwına múmkinshilik berdi. Koloniyalardan Elladaǵa ǵálle, metallar hám qullar alıp kelinetuǵın edi.

**Tayanısh konspekt**

- Eramızǵa shekemgi VIII-VII ásirlerde – grek koloniyalarınıń dúzilgenligi
- B.e. shekemgi VIII – VI ásirlerde – Olviya, Xersones, Pantikapey koloniyaları

- ↳ Ellada – ellinlar – «*varvarlar*»
- ↳ Eramızǵa shekemgi VIII ásir – 24 ta haripten ibarat álipbe

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Grek koloniyalaştırıwı qashan dúzilgen?
2. Qaysı qalalar Qara teńiz boylarında payda boldı?
3. Grekler ózlerin hám zamanlasların qalay ataǵan?
4. Kóshken adam atınan gúrriń jazıń. Nege Greciyadan kóship ketkenińiz, jańadan qonıslasqan orında nelerdi kórgenińiz haqqında sóylep beriń?



**Afina. Akropol**

## **24-§. Afinada demokratiya**

### **Demokratiyanıń qalıplesiwi**

Afina qalasında oraylıq maydan bolıp, onıń átirapın túrli imaratlar qorshap turatuǵın edi. Maydan bolsa *agora* dep júritilgen. Qala xalqınıń kópshiligin ónermentshiler hám sawdagerler quraytuǵın edi.

Afina qalasında barlıq er puqaralar mámleketti qanday basqarıw kerekligi haqqında ózleriniń oy-pikiri ayta alatuǵın edi. Olar hár ayda tórt márte júzege kelgen mashqalalar hám jańa nızamlardı dodalaw ushın Akropolǵa jıynaladı.

Barlıq qararlar dawıs beriw jolı menen qabıl etilgen. Basqarıwdıń bul forması *demokratiya* dep ataladı, yaǵnıy, bul atama «*xalıq hákimiyatı*» degen mánisti ańlatadı («*demos*» – *xalıq* + «*kratos*» – *hákimiyat*).

### **Drakont nızamları**

Afinanı idora qilishda Aqsaqallar keńesi ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Bul keńes



**Dilwardıń Afina puqaraları aldında shıǵıp sóylewi**



### **Drakont nızamlarına muwapıq ólim jazası**

**Este saqlañ!**  
Afinanıń xalqı **aristokratlar** hám **demos** atlı eki bólimge bólingen.



### **Greklardıń Solon reformalarınan keyingi qullıqtan qaytıwı**

hákimler hám sudyalardan saylanǵan. Olar, keńes aǵzaları sıyaqlı, tek ǵana Afina aq súyeklerinen ibarat bolǵan. Afinada otırıqshı xalıqtıń bir bólegi aqsúyekler (*aristokratiya*) ibarat bolıp, basqa bir bólimin ápiwayı xalıq - «*demos*»lardan quralǵan. Olardıń paydasına islewge májbúr edi. Sol sebepli Afina mámleketi xalqı arasında kelispewshilik hám narazılıqlar júzege kelgen.

Ádalatlıqqa erisiwdi qálewshi hár eki tárep *Drakont* degen húkimdarǵa múrájat etedi. Olar Drakonttan huqıq hám minnetler haqqında hámmeni teńlestiretuǵın nızamlar jazıwdı ótinish etedi.

**B.e.sh. 621-jılda** Drakont xalıqtıń basqarıwın biykar etken nızamlardı jazadı hám ámelge asıradı. Bul nızamlar sonshellı qatań hám ayawsız bolıp, afinalılar olarǵa «sıya qalıp, qan menen jazılǵan» dep baha bergen. Nızamdı arızmas dárejede buzǵanlıǵı ushın da Drakont birdey jaza – ólim jazasın belgilegen.

Burın afinalılar bul nızamlarǵa baǵınǵan, sońınan narazı bola baslaǵan hám nızam shıǵarǵan Drakonttı qaladan quwıp jibergen.

### **Solon reformaları**

Afina mamleketinde xalıq aristokratlar húkimranlıqlarınan narazı edi.

Xalıqtıń awhalı keskin tómenledi, sonlıqtan adamlar óz haq-huqıqları ushın gúreske bel bayladı. Olar aristokratlardıń úy-qorǵanlarına hújim qıla basladı. Óz jeri hám janınan qáweterlengen aristokratlar kelisimge keliwge hám xalıq talaplarınıń bir bólegin orınlawǵa qarar etti.

Júdá bilimli hám tájiriybeli *Solon* degen aristokrat, xalıqqa jan beriwdiń táreptarı bolǵan.

Aristokratlar Solonğa isendi hám onı Afina húkimdarı etip sayladı. **B.e. shekemgi 594-jılı** Solon mámleketti basqarıwdıń aldınǵı sistemasın ózgeretti. Buringi basqarıw sisteması – *aristokratiya* (aristokrat adamlar hákimiyatı) nı Solon *demokratiya* (xalıq hákimiyatı) ǵa almasırdı. Mámleketti basqarıwda tek puqaralar qatnasatuǵın boldı. Hayallar hám shet ellikler (olardı *metekler* dep ataǵan) qabil etilip atırǵan nızamlardı dodalawǵa hám dawıs beriwge qatnasa almaytuǵın edi.

Soloning reformalarınıń barlıǵı diyqanlar qarızları hám qarızdarlıqtan qullıqtı biykar etiwden ibarat bolǵan. Mámleket basqarıwdaǵı reformalar Xalıq májlisi xızmetiniń tikleniwi hám áwladı kim bolıwına qaramastan afinalılar ushın mámleket lawazımların iyelew imkaniyatın názerde tutatuǵın edi.

### Ózińizdi sınań!

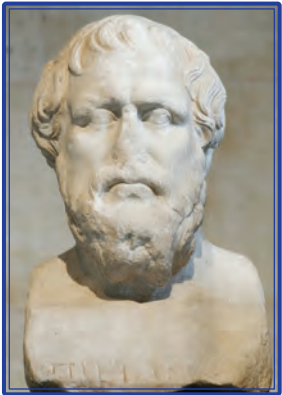
**Aristokratiya – ...  
Metekler – ... Reformalar – ...**

### Afinada demokratiyanıń rawajlanıwı

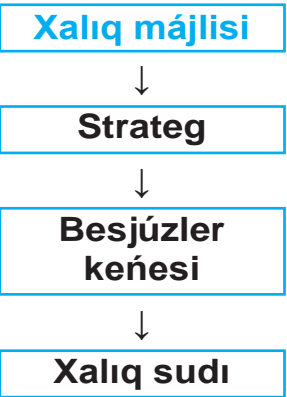
Barlıq er puqaralar 20 jastan baslap *Xalıq májlisine* qatnasatuǵın edi. Xalıq májlisiniń úlken bólegi bay qatlamlardan bolmaǵan ónermentler, sawdagerler, hám diyqanlardan ibarat edi. Xalıq májlisinde pútkil jámiyetke paydalı bolǵan qararlar qabil etiletuǵın edi.

Náwbettegi májlis bolatuǵın kún aldın ala járiya etiletuǵın edi. Májlis azanǵı waqıtta ótkeriledi, sebebi, miynetkesh adamlar kúndiz májliske kele almaytuǵın edi.

**Este saqlań!**  
**B.e. shekemgi 594-jılı** Solon mámleketti basqarıwdıń aldınǵı aristokratiya sistemasın demokratiyaǵa almasırdı.

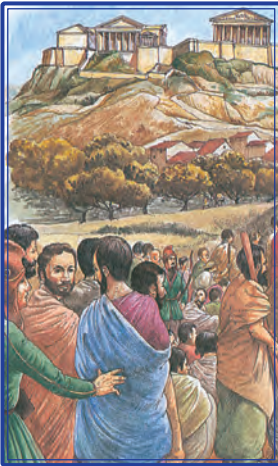


**Solon – Afina húkimdarı**





**Beshjuzler keñesiniñ jynalısı**



**Xalıq májilisi**

Afinada lawazımlı adamlar Xalıq májilisi tárepinen belgili múddetke saylanatuǵın hám májiliske esap beretuǵın edi. Nabada lawazımlı adam óz minnetlerin atqara almasa Xalıq májilisi bul adamdı múddetinen burın lawazımınan bosatatuǵın edi.

Xalıq májilisi jańa nızamlardı tastıyıqlap, basqa qararlar, jańa qurılıslar qurıwǵa, ármiyaǵa hám taǵı basqalarǵa qarǵı ajratıwı haqqında qarar qabıllaytuǵın edi.

Hár jılı saylanatuǵın *Beshjuzler keñesi* kúndelikli engiziletuǵın máselelerdi sheship otıradı. Beshjuzler keñesine *strateg* basshılıq etken. Keñes qararları Xalıq májilisinde tastıyıqlanatuǵın edi.

*Xalıq sudı* da Afinada áhmiyetli mámleket organı bolǵan.

30 jasqa tolǵan puqaralar onıń xızmetinde qatnasa alatuǵın edi. Sudta ayıplanıwshı adam ózin-ózi qorǵay alıwı yamasa sheshenlik penen sóyley alatuǵın hám nızamlardı biletuǵın adamdı jallawı shárt edi.

### Perikl ásiri

**B.e. shekemgi 443-429-jıllarda** 15 márte *strateg* lawazımına saylanǵan *Perikl* húkimdarlıǵı dáwirinde Afina eń qúdiretli mámleket boldı, elde demokratiya rawaj taptı. Bul dáwir sonıń ushın da «Perikl ásiri» dep atalǵan. Belgili grek jazıwshıları, alımları hám súwretshileri Perikldiń jaqın dosları bolǵan. Perikl tariyxshı Gerodot, músınshi Fidiy menen dos bolǵan. Perikl Xalıq májilisindegi lawazımlarǵa is haqı



tólewdi engizdi. Perikl húkimdarlıǵı dáwirinde Afinada úlken qurılıs isleri ámelge asırıldı. Ol Akropoldaǵı *Parfenon* imaratı – Afina qudayı- nıń ibadatxanası eń belgili imarat edi.

Perikldıń xızmeti qalada jasawshı bay qatlamlarǵa jaqpadı, ol aristokratlardıń qıs- qıların qaytarıp turıwǵa májbúr bolatuǵın edi. Perikl ólgennen keyin ol iske asırǵan kóplegen jańalıqlar biykar etildi.

### **Ózińizdi sınáń!**

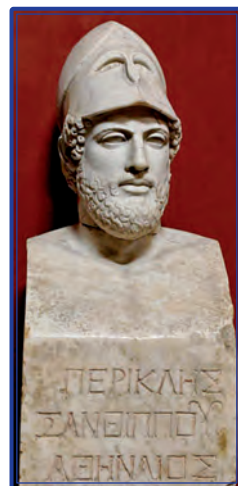
**Besjúzler keńesi – ...      Perikl – ...**  
**Strateg – ...                      Parfenon – ...**

### **Tayanısh konspekt**

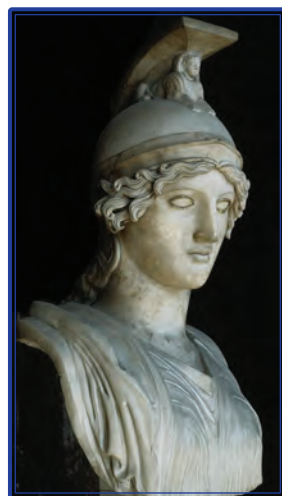
- agora – xalıq jıynalısları ushın maydan
- demokratiya – xalıq hákimiyat
- aristokratlar → demos
- e.sh. 621–jıl – Drakont nızamları
- e.sh. 594–jıl – Solon reformaları
- e.sh. 443–429–jıllar – Perikl 15 ret strateg lawazımına qayta saylanǵan
- Parfenon – Afina qudayı ibadatxanası

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Kartadan Afina mámleketin kórsetiń hám onı súwretlep berin.
2. Demokratiya degen ne? Afinada demokratiya qanday formada belgili bolǵan?
3. Solon reformaları ótkizilgennen keyin xalıq turmısında neler ózgerdi?
4. Solon reformaları boyınsha Afina mámleketi basqarıwınıń tiykarǵı organların sanap beriń.



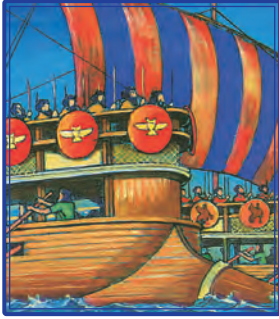
**Perikl – Afina strategi**



**Afinalılar qáwenderi – Afina**

## 25-§. Grek-parsı urısları

### Grekler hám parsılar



**Greciya  
jaǵalaw-  
larındaǵı parsı  
kemeleri**

Eramızǵa shekemgi V ásir baslarında Greciyaǵa parsılar qáwip tuwǵıza basladı. Dara I húkimdarlıq etip atırǵan Persiya mámleketi jańadan ellerdi basıp alıwǵa umtılar edi.

Greciyanıń barlıq qalalarında parsı elshileri payda boldı, olar: «*Biziń húkimdarımız, ullı shaxanshax Dara, kún shıǵıstan kún batısqa shekem barlıq adamlardıń birden-bir iyesi sizden jer hám suw talap qılmaқта*», dep baqırıp aytar edi.

Greciyadaǵı qalalar xalqı parsılarǵa qarsılıq ko'rsetiwdin sira ilojı joq dep esaplap, shax Dara I din shártleriń qabil qılıwge razi boldı.

Afina hám Sparta basqınshılarǵa baǵınbawǵa ant etti. Parsı elshileri Afinaǵa kelgende, qala xalqı ǵázepten olardı óltirip, jardan taslap jiberdi. Elshilerdi tereń qudıqqa taslap jibergen spartalılar ashıw ıza menen: «*Jeterlishe suwdı da, jerdı de qudıqtıń túbinen tabasız-da!*» degen eken.

Parsı shaxları Kishi Aziyadaǵı grek qalamámleketlerin basıp aldı, Greciyanı basıp alıw maqsetinde úlken tayarlıq kore basladı.

### Marafon sawashi



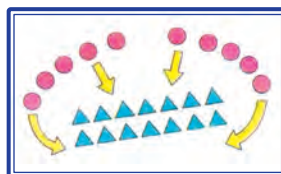
**Parsı  
jawingerleri**

**B.e. shekemgi 490-jıldıń** sentyabrında parsı áskeriy flotı Egey teńizin kesip ótti hám Attika jaǵalığında kóshki tasladı. *Marafon tegisliginde* nayza, qanjar hám oq jaylar menen qurallanǵan parsı atlı áskerleri kemededen túse basladı.

Greklar parsılarǵa qaraǵanda bir qansha az edi, sonıń ushın da parsı atlı áskerleri jetip baralmaytuǵın jarlarǵa ornalasıp aldı.



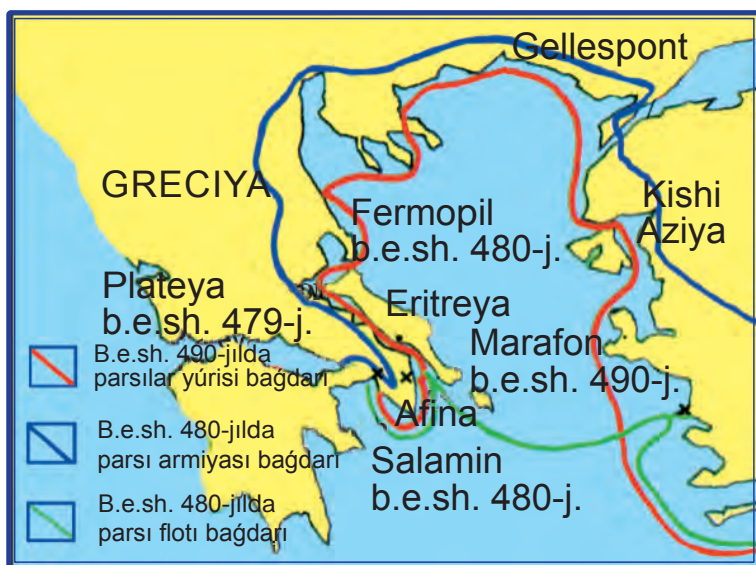
**Parsı jawingerleri.**  
*Tegislikte islengen börtpe músin*



**Marafon oypatındaǵı sawash kestesi**

**Este saqlañ!**

Marafon sawashı biziń **eramızǵa shekemgi 490-jılı** grekler menen parsılar arasında boldı hám greklerdiń jeńisi menen tamamlandı.

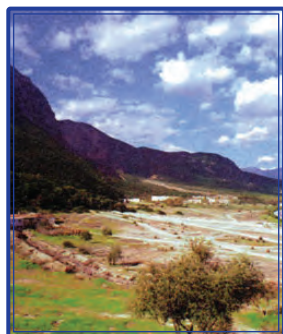


**Greklar-parsı urislari**

Greklar áskerleri parsılardıń Attika ishkerisine baratuǵın jolların beklep qoydı. Biraq ashıq sawashqa kirisiwden seskenetuǵın edi.

Bir hápte waqıt ótti. Ásker bası *Miltiad* basshılıǵında áskeriy falanga tártibinde saplanǵan greklar Marafon tegislikte qalǵan parsı áskerleriniń arqa tárepinen ishkerige kirip bardı. Qızǵın sawashta greklar áskerleri parsılardı keyin qashıwǵa májbir etti. Tutqın bolıwdan seskengen parsılar óz kemelerine qarap qashıwǵa asıqtı. Greklar sheshiwshi sawashta parsılardıń jeti kemesin iyelep aldı, al qalǵan kemeler qashıp qalıwǵa eristi.

Marafon sawashındaǵı jeńisti Afinaǵa jetkeriw ushın bir jawinger parsılar ústinen erisken jeńis haqqında xabardı jetkeriw ushın



**Fermopil  
maydanı**

### **Este saqlañ!**

Fermopil  
sawashi biziń  
**e. shekemgi**  
**480-jılı** boldı.



**Fermopil  
sawashi**

qalasına qarap juwırdı. Naq 42 kilometr joldı basıp ótken ásker «jeńis! jeńis!» dep baqırıda, demi jetpesten óletuǵın jaǵdayda jıǵılıp túsedı. Bunnan keyin alıs aralıqqa juwırıw *marafon juwırıw* dep atala basladı.

### **Fermopil sawashi**

Jańadan urısqa tayarlıq kórip atırǵanda Dara I qazalandı. Áskerlerdi Greciyaǵa onıń balası Kserks baslap keldi.

**B.e. shekemgi. 480-jıllarda** Kserks áskerleri qubla Greciyanı jawlap aladı.

Tawlardaǵı *Fermopil ótkeli* Greciyanıń arqasınan qublasına alıp baratuǵın birden-bir jol edi. Grekler ol jerde buqqı taslawǵa qarar ett. Grekler áskerlerine Sparta Patshası *Leonid* basshılıq etken. Biraq parsılarǵa tawlar arqalı joldı kórsetip bergen bir satqın payda boldı.

Bunnan xabar tapqan Leonid 300 spartalıqtan basqa barlıq grek jawıngerlerine sheginiwdi buyırǵan. Sparta barlıǵı qaharmanlarsha nabit boldı. Bul waqıya “*úsh júz spartalılar erligi*” dep tariyxta belgili boldı. Fermopil sawashınan keyin Kserks áskerleri Orta Greciyaǵa jetip barıp, Afinanı jawlap aladı.

### **Salamin sawashi**

Greк hám parsılar arasında **bolıp ótken sheshiwshi teńiz sawashi eramızǵa shekemgi 480-jılı** tar *Salamin* buǵazında bolıp ótti. Grekler 200 áskeriy keme – *triyera* qurdı. Bul áskeriy kemeler jar taslar arasınan hám sayız jerlerden ańsat júzip, sol dáwir ushın úlken tezlikte – saatına 18 kilometr tezlikte júze alatuǵın edi.

Greciya mámleketleriniń birlesken floti parsılardıń áskeriy flotınan kúshli bolǵan.

Jeñilgennen keyin Kserks flotınıń qalǵanları menen Greciyanı tárk etiwge májbúr boldı.

**Biziń eramızǵa shekemgi 479-jılı** parsılar jáne de Afinanı basıp alıwǵa urınıp kórdi. Bi-raq greklerdiń birlesken áskerı *Plateya* qalası janında parsı áskerlerin kúl-talqan etti.

Bul grek-parsı urıslarındaǵı iri sawash edi. Grek-parsı urısları Greklerdiń tolıq jeńisi menen, **b.e. shekemgi 449 jıllardaǵı** pitim nátiyjesinde tamam boldı.

### **Ózińizdi sınań!**

**B.e.sh. 490-jıl – ... B.e.sh. 480-jıl – ...  
B.e.sh. 479-jıl – ...**

### **Tayanış konspekt**

- b.e.sh. 490-jıl – Marafon sawashı
- b.e.sh. 480-jıl – Fermopil sawashı – úsh júz spartalıq jawıngerdiń erligi
- b.e.sh. 480-jıl – Salamin sawashı
- b.e.sh. 479-jıl – Platey qalası janındaǵı sawash – grekler jeńiske eristi

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Parsılardıń Elladaǵa basıp kiriwiniń sebeplerin aytıp beriń.
2. Kartadan Parsılar Ellada ústine atlanıslarınıń tiykarǵı baǵdarların kórsetiń.
3. Marafon sawashı qatnasıwshısı (parsılar yamasa grekler Armiyası jawıngeri) atınan gúrriń jazıń.
4. Salaminsawashınıń barısı hám tamamlanıwı haqqında sóylep beriń.
5. Salamin atawında Parsı mámleketi flotı jeńiliwiniń tiykarǵı sebeplerin aytıń.

### **Este saqlań!**

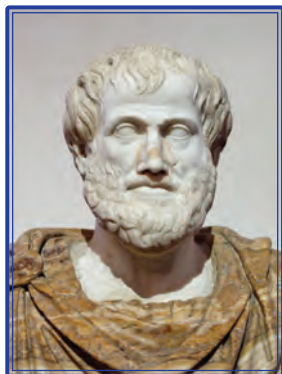
**Salamin**  
buǵazındaǵı  
urıs **b.e.sh.**  
**480–jılda,**  
bolıp ótti.



**Salamin sawashındaǵı grekler kemesi**

## 26-§. Greciyanıń Makedoniya tárepinen basıp alınıwı

### Greciyanıń jeńiliw sebepleri



**Filipp II**

Grekler qalaları bir-biri menen urısıp atırǵan waqıtta Makedoniya patshası *Filipp II* Elladanı basıp alıw názerde tutıladı. Onıń áskerleri atlılar hám piyadalardan quralǵan edi. Piyada áskerler 16 qatardan ibarat *falanga* saplanǵan. Falanganıń altınshı qatarındaǵı nayza birinshi qatardaǵı áskerdi qorǵaytuǵın edi. Sawash waqtında pútkil falanga bronlanǵan temir maqluqqa usap qalar edi. Falanga qanatların atlılar qorǵaydı.

Filipp II Greciyaǵa qarsı áskeriy atlanıw jasawǵa tayarlıq kóre basladı. Tek belgili dilwar *Demosfen* Ellada qalaların gezip, olardıń xalqın birlesiw hám makedoniyalılarǵa qarsı gúresiwge shaqırdı. Fıwa hám ayırım basqa qalaları xalqı Filipp II áskerlerine qarsı Afina qalaları awqamına qosıladı.

### Xeroniya janındaǵı sawash

#### Este saqlañ!

**Falanga** – piyadalardıń 16 qatar bolıp tıǵız jaylasıwı.

**Eramızǵa shekemgi 338-jıl** 2-avgustta grekler hám makedonlardıń tiykarǵı kúshleri *Xoroniya* qalası janındaǵı *Beotiyada* soqlıǵıstı. Qatań sawash uzaq dawam etedi. Áskeriy hiyle qollaǵan grekler ústin keledi. Makedonlar shegine baslaydı. Jeńiske erisip atırǵanına isene baslaǵan grekler olardıń izinen quwadı.

Greklerdiń áskerleri eki bólekke ajıraladı. Áne usı bóleklerden birine Filipp II niń balası *Aleksandr* áskerbasılıq etken atlı áskerler kúshli soqqı beredi. Grek áskerleriniń shegine baslaydı hám kúltalqan etiledi. Sawashta greklerdiń kópshiligi qırılıp bolǵan edi. Xe-

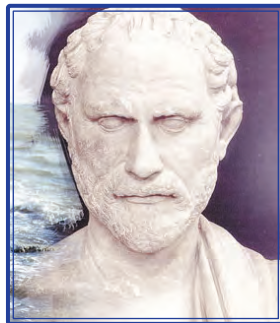
roney janındaǵı sawashta jeńiliw nátiyjesinde Greciya Makedoniyaǵa ǵárezli bolıp qaldı.

### Greciya Makedoniya quramında

«Grekler azatlıǵı Xeroniya bosaǵasında nabit bolǵanlar menen birge jerlendi», – degen edi Demosfen. Bul jeńilisten keyin Greciya xalqı óz táǵdirin qorqınısh penen kútip alar edi. Biraq Filipp II ózin Greciya patshası dep járiyalamadı. Filipp II grekler menen parsılarǵa qarsı awqam dúzedi.

**Bizń eramızǵa shekemgi 337-jılı** Spartadan tısqarı barlıq grek qalamámleketleriniń wákılleri Korinfke jıynaldı hám Makedoniya hákimiyatı astında parsılarǵa qarsı atlanıs jasaw máqsetinde Greciya mámleketleri awqamın dúzdi. Olar kelisimde tınısh-tatıw jasaw, ózara urıslar alıp barmawǵa hám bir-biriniń ishki islerine aralaspaw haqqında shártname dúzedi.

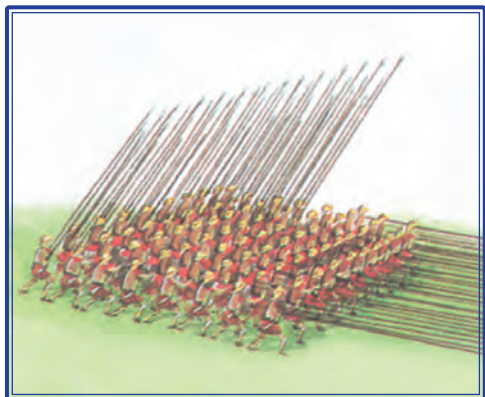
Biraq Filipp II parsılarǵa qarsı krest atlanısın ámelge asıra almadı. Ol **b.e. shekemgi 336-jılı** óz saray ámeldarları tárepinen satqınlıq penen óltirildi. Onıń balası Aleksandr Makedonskiy húkimdar boldı.



Demosfen jaslıǵınanaq dilwar bolıwdı árman etetuǵın edi. Lekin ol júda pás dawısta sóyler hám tutlıǵatuǵın edi. Dawısın jogarı kóteriwdi hám teńiz shawqımında qattıraq baqırıwǵa háreket etetuǵın edi.

#### Este saqlań!

Greciyanıń Makedoniyaǵa baǵındırılıwı bizń eramızǵa shekemgi 338-jılı Xeroniy janındaǵı jeńilisten soń júzege keldi.



**Filipp II piyadaların falangası**

## Tayanish konspekt



**Palestrdağı bilimlendiriw**



**Gerakldıń arıslan menen ayqasıwı**

- Makedoniya patshası Filipp II
- b.e.sh. 338-jıl – Xeroniy janı
- b.e.sh. 337-jıl – Korinf awqamınıń júzege keliwi
- barlıq kelispewshilik hám qarama-qarsılıqlardı grek qala-mámleketleri keńesiniń sheshiwi

### Soraw hám tapsırmalar

1. Sizińshe, ne sebep grekler óz eli gárezsizligin saqlap qala almadı?
2. Demosfenniń Ellada xalqı aldındağı xızmetleri nede?
3. Kartadan Fillip II atlanıslarınıń baǵdarın kórsetiń.
4. Makedoniyalı áskerler Greciyalılardan qanday ózgeshelikke iye?
5. Greciyanıń basıp alınıwı qashan hám qaysı sawashta iske astı?
6. Filipp II Greciyanı basıp algannan keyin grek polisleriniń basqarıwında qanday ózgerisler boldı?

## 27-§. Puqara tárbiyası

### Puqara tárbiyası

Grekler mektepler jámiyettiń belsendi puqaraların, mámlekettiń qorǵawshıların tárbiyalawı lazım edi. Sporttıń rawajlanıwı hám Olimpiada oyınlarına ǵalaba qızıǵıwshılıq ta soǵan xızmet etetuǵın edi. Balalıqtanaq er balalarǵa qosıq hám muzıkaǵa qızıǵıwshılıq sezimin qalıplestiriletuǵın edi.

Arıslanı jeńgen *Gerakl* háykeline názer taslaymız. Áyyemgi grek músinshisi Gerakldı iri gewdeli palwan sıpatında súwretlegen. Artqı



ayaqlarında turıp alğan jawız arıslan bolsa, Gerakldıń iynine de kelmeydi.

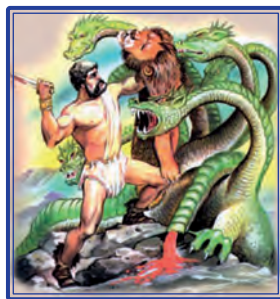
Biraq, ne sebep Gerakl kiyimsiz súwretlen-gen? Bul áyyemgi grek mádeniyatınıń ózine tán pazıyletleriniń biri bolıp tabıladı. Músinshiniń názerinde Gerakldıń kúsh-qúdiretin kór-setiw áhmiyetli edi. Egerde sheber músin-shi bahadırdı kiyim menen súwretlese, onıń arıslandı jeńip atırğan múshe bulshıq etlerin-de hám pánjelerindeki qúdiretli, shınıqqan denesiniń gózzallıgın seze almas edik.

Galaba bilim beriwden tısqarı er balalar eki jıllıq áskeriy tálimdi de ótegen. Birinshi jılı olar úylerinde jasap hám qatarında júriw, qural tağıp júriw, ashlıq hám suwıqqa shıdamlı bolıwdı úyretetuǵın edi. Ekinshi jılı bolsa ayırımları At-tika shegarası qorǵanlarında áskeriy xızmetti ótese, basqaları Pirey portında teńizshilik óneri tiykarların úyrenetuǵın edi.

Eldi qorǵaw zárúrligi júzege kelgen táǵdirde 30 jasqa tolmaǵan jigitlerdiń barlıǵı qural-jaraqları ham áskeriy kiyim-kenshekleri menen kórikke jetip keliwi shárt bolǵan. Sońınan bol-sa óz qudayları, janajan shańaraǵı hám eli ushın sawashqa kirirken. Watanǵa muhabbat mámlekettiń hár bir puqarasınıń joqarǵı parızı hám minneti bolıp esaplanǵan.

### Olimpiada oyınları

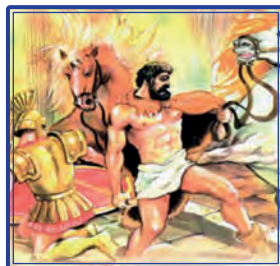
Sport barlıq grekler ushın ulıwma ermek edi. **B.e. shekemgi 776-jılda** tunǵısh ret ótkizil-gen Olimpiada oyınları hár túrli sport jarısları arasında eń tiykarǵısı esaplanǵan. Usı sáned-en baslap hár tórt jılda bir ret Olimp tawında muqaddes ot Quyash nurlarınan jandırılatsuǵın, Greciyanıń tórt tárepinen kelgen sportshılar bes túri boyınsha bellesetuǵın edi.



**Gerakldın toǵız baslı ajdárha menen urısı**



**Olimpiada stadionına kiriw**



**Gerakl Frakiya patshası Diomednin jabayı atlardı boysındırmaқта**



**Olimpiya  
oyınlarındaǵı  
juwırıw jarısı.  
Idısqa sızilǵan  
súwret**

**Este saqlañ!**  
Dáslepki Olimpiada oyınları biziń **eramızǵa shekemgi 776-jıldan eramızǵa shekemgi 394-jılǵa shekem ótkerilgen 1896-jılı** olimpiada oyınları qayta tiklendi hám házir de dawam etpekte.

Bes túri bolsa uzınlıqqa sekiriw, disk ilaqtırıw, nayza ilaqtırıw, juwırıw hám gúresten ibarat edi. At shabarda bolsa arbalarda hám atlarda báygi shólkemlestiriletuǵın edi. Adamlar hám sportshılar Olimpiadaǵa aman-esen jetip keliwleri ushın oyınlar ótkizilip atırǵan waqıtta urıslar toqtatılatuǵın edi.

Greciyadaǵı Olimpiada oyınları Olimp qudayı *Zevstırń* húrmetine baǵıshlanıp ótkizilgen. Ápsanalar boyınsha olimpiada oyınlarınıń tiykarın salıwshı Gerakl esaplanǵan. Olimpiada oyınlarında tek ǵana jinayat etip, abırayına daq túsirmegen azat grek sportshısı qatnasıwǵa haqılı edi.

Jarısta úsh mártebe jeńiske erisken sportshı Olimp tawında óziniń háykelin ornatiwǵa haqılı bolǵan. Grekler jil esabın da Olimpiada oyınlarına qarap júrgizgen. Jeńimpazlar qúdirletli zaytun aǵashınıń shaqalarınan taǵılǵan gúl sheńber menen sıylıqlanǵan.

Xristian dini tarqalıwı nátiyjesinde Zevs qudayı húrmetine baǵıshlanǵan Olimpiya oyınları biykar etildi. **394-jılı** payda bolǵan jer silkiniw nátiyjesinde Olimpia oyun wayran bolıp ketkenligi sebepli áyyemgi Olimpiada oyınları da ótkizilmesten qaldı.

Aqırında, **1896-jılı** Olimpiada oyınları qayta tiklendi. Olimpiada oyınları ashılatuǵın kúnde jalın jaǵıw ádeti házirgi kúнге shekem saqlanıp qalǵan. Quyash nurlarınan jandırılǵan jalın Olimpiada jarısları ótkeriletuǵın jerge alıp kelinedi.

## Tayanish konspekt

- ↳ Olimpiada oýnları
- b.e. shekemgi 776-jil – birinshi ret
  - 394-jil – aqırğı ret
  - 1896-jil – qaytadan tiklendi

### Soraw hám tapsırmalar

- Áyyemgi Greciya oqıtıwshıları aldına qanday maqset qoyılğan edi? Grek mektepleri házirgi mekteplerden ne menen ózgeshelenedi?
- Olimpiada qatnasıwshısı atınan gúrriń jazıń. Siz ol jerde nelerdi kórgenińizdi aytıp beriń.

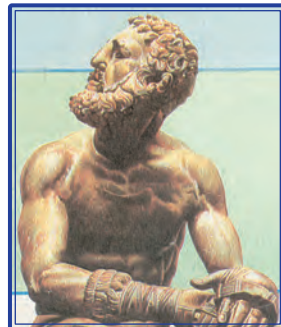
## 28-§. Áyyemgi Greciya mádeniyatı

### Gomerdiń «Iliada» hám «Odissey» dástanları

Biziń e. sh. 1200-jıllarda grekler Kishi Aziyada jaylasqan *Troyağa* atlanıs jasağan. Olar mal dúnya ústinde urıs alıp barılğan.

Biraq grek ráwiyatları basqa bir sebepti bayan etedi. *Eń gózzal hayal Sparta patshasınıń hayalı Sahibjamal Elena edi. Troya patshası Paris Sparta patshalıǵına keledi hám Sahibjamal Elenanı Troyağa urlap ketedi. Waqıyadan xabar tapqan Sparta patshası Paristen ósh alıwǵa ant etedi hám barlıq spartalıqlardı Troya menen urısqa shaqıradı. Grekler toǵız jil Troyanı jazıqsız qamal etedi.*

Áyyemgi Grek shayıri Gomer «Iliada» hám «Odissey» poemaların jazdı. «Iliada» degen belgili grek dástanı sol urıstıń sońǵı onınshı jılı haqqında sóz etedi. *Odisseydiń keńesi menen grekler hiylekerlikti oylap tabadı: ishi bos úlken ağash at jasadı. Sol ağash attıń ishine*



**Boksshı háykeli. Olimpiada oýınlarınıń jeńimpazı**



**Gomer – áyyemgi grek shayıri**



**Troya ati**



**«Axilles tabanı»**



**Troya urısı**

grek áskerleriniń bir bólimi jasırınǵan – basqa bir bólimi bolsa jaqın jerdegi atawlardan birine ornalasıp alǵan edi. Troyalılar greklerdi qamal etiwdi toqtattı hám Troya qáwenderi Afina Palladaǵa aman keliwi ushın ózlerine at sawǵa etti, degen sheshimge keledi hám aǵash attı qalaǵa alıp kiredi.

Keshke taman attıń ishinen shıqqan jawingerler dárwazalardı ashadı, Troya basıp alınadı. Házirgi tillerde «Troya atı» túsiniǵi áw-metsiz sawǵa-sálem mánisin ańlatadı.

«Iliada» dástanınıń bas qaharmanı Axilles. Balasınıń máńgi jasawın qálegen ana óz nárestesin Stiks dáryasına batırıp aladı. Usı máhálde Axillestiń anasınıń uslaǵan tabanına suw tiymesten qaladı. Sawashlardıń birinde Axilles tabanına tiygen oqtan óledi. Sol waqıtlardan beri «Axilles tabanı» túsiniǵi usı názik jerdi ańlatadı.

Troya urısı juwmaqlandı. Grekler Troyanı talan-taraj etti hám mol-molaqay olja menen úylerine qaytpaqshı boldı. Olar Egey teńizi arqalı uzaq hám qáwipli jollardan ótiwi kerek edi.

XIX ásirdeń aqırında nemis alımı Genrix Shliman Gomer dástanların izertlep, Troya jaylasqan jerdi esaplap shıqtı. 1870–jılı Turkiyadaǵı Xisorlik tóbeligi qarabaxanaları aymaǵında qazılma jumısların baslap jiberdi, haqıyqattan da Troya qaldıqların taptı.

### **Ózińizdi sınáń!**

**Troya – ... Gomer – ... Shliman – ...  
«Axilles tabanı» ibarasi ...**

## Greciyada teatr

Bunnan eki yarım mırń jıl burın Greciyada teatr dúnyaǵa keldi. «Teatr» sózin grek tilinen awdarǵanda «*tamashalar ushın orın*», «*tamashaxana*» degen mánilerdi ańlatadı. Tamashalar tek bayramlarda shólkemlestirilgen. Erte tańnan baslanǵan tamashalar kún boyı dawam etetuǵın edi. Tamashagóylerge bir neshe piesalar qoyılatuǵın edi.

Teatrǵa kiriw ushın azmaz haqı jıynalǵan. Kámbaǵal puqaralarǵa teatrǵa barıwı ushın pul beriletuǵın edi.

Sahnada barlıq rollerdi tek ǵana erkekler atqarǵan, sahna qatnasıwshıları kúlkili, qayǵılı hám jawız kórinistegi túrli nıqaplardan paydalanǵan. Teatrlarda ózara gúresti bayanlaytuǵın, ádette qatnasıwshı adamlardıń ólimi menen tamamlanatuǵın peassalar *tragediya* dep atalǵan.

«*Shaq Edip*» hám «*Antigona*» sıyaqlı eń ataqlı tragediyalardı *Sofokl* jazǵan edi. Ájayıp sın sózler, quwnaq saxnalar, názik yumorga bay komediyalar bolsa insan kemshilikleri ústinen kúledi. *Aristofan* belgili *komediyalar* ustası edi.

## Ózińizdi sınań!

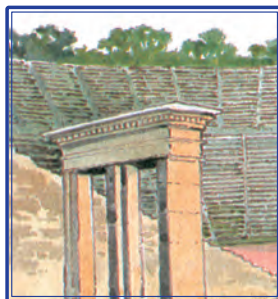
«Teatr» grek tilinen awdarılǵanda ...  
Tragediya – ... Komediya – ...

## Músinshilik hám arxitektura

Grekler tek patshalar hám aristokratlar ushın ǵana saraylar hám maqbaralar qurmay, al barlıq adamlar paydalanatuǵın jámiyetlik

### Este saqlań!

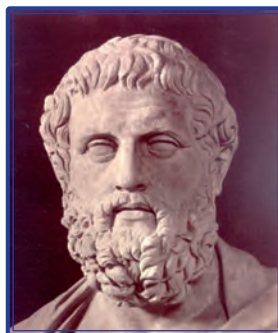
Belgili tragediyalardı **Sofokl** jazǵan. **Aristofan** bolsa komediyalar ustası edi.



Greciya teatri



Teatr nıqapları



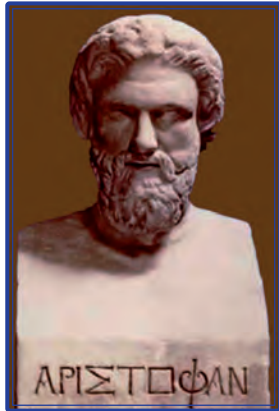
Sofokl



**Zevs hám  
Apollon**



**Parfenon  
Afina qalası**



**Aristofan –  
komediyalar  
avtorı**

imaratlar da qurǵan. Músinler hám basqa da músinshilik shıǵarmaları tek saray diywalların bezemesten, sol dáwirde qala maydanları, ibadatxanalar, bárshege ashıq tamasha baǵları hám stadionlardı da bezep turatuǵın edi.

ibadatxanalar hám basqa da jámaát qurılısları tastan qurıla basladı, jáne sol waqıtta jeke úyler gerbishteń hám paqsadan qurılatuǵın edi.

Grek skulfturları óz aymaqları hám ataqlı alımları, Olimpiada oyınlarınıń jeńimpazları yamasa sawashta jeńiske eriskenler húrmetine estelikler ornatqan.

Eń ullı grek músinshileriniń biri *Fidiy* edi. Ol Afinada *Parfenon* qurılısı hám Akropoldıń qayta qurılıwına basshılıq etken. Onıń belgili shıǵarmalarınıń biri Jer júzinde jeti ájayıptıń biri bolıp esaplanǵan Olimpialı Zevs háykeli bolǵan. Arxitektor hám músinshi *Dedal* Minos degen patsha ushın belgili *Labirint* sarayın qurǵan.

Akropol orayında qurıp pitkerilgen, Parfenon Greciyadaǵı eń aǵla mramor taslardan qurılǵan. Jaqtılıq túsiwine qarap ol óz reńin altın reńnen tınıq kógis yamasa aqshıl reńge shekem ózgertip túrlenip turǵan.

### **Ózińizdi sınań!**

***Parfenon – ... Fidiy – ...  
Dedal – ...***

## **Tayanish konspekt**

- Gomer — «Iliada» – Troya urisi haqqında  
«Odissey» – Odisseydiñ bası-  
nan keshirgenleri haqqında
- 1870-jıl – Genrix Shliman – Troya qalasınıñ  
jaylasqan ornı
- teatr ————— tragediyalar → Sofokl  
————— komediyalar → Aristofan
- Fidiy → Parfenon → Zevs háykeli

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Qaysı dástanda Gomer Troya atı haqqındağı  
ápsananı súwretleydi? Siziñshe, usınday  
waqıya haqıyqattan da júz beriwı múmkin  
be?
2. Áyyemgi Greciyada teatr qanday kóriniste  
bolğan?
3. Grek arxitekturasınıñ ózine tán ózgesheligi  
haqqında aytıp berıñ.
4. Qaysı grek músınshilerin hám olardıñ  
shıǵarmaların bilesiz?

## **29-ş. Áyyemgi Greciya alımlar hám oyshıllar**

### **Ilim**

Áyyemgi Greciyada filosoflardı danısh-  
panlar, turmıs danaları sıpatında bilgen.

Grekiy oyshılları Álemniñ dúzilisi hám in-  
san tirishiligi mánisin túsindiriwge háreket etip  
kórgen. Olar ósimliklerdi, haywanlar, adam  
denesi, Quyash hám juldızlardı úyrengen  
háreket etken.

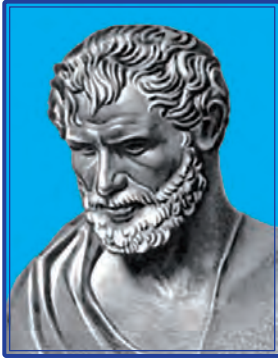
Belgili grek filosofı *Geraklit* Jer júzinde-  
gi barlıq nárese ottan kelip shıqqan dep



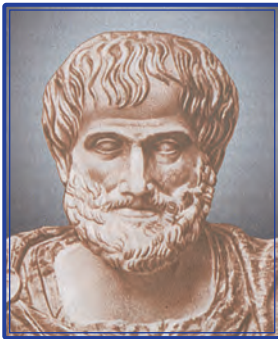
**Diogen**



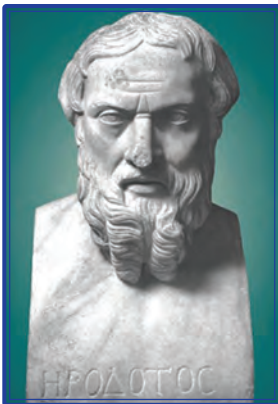
**Diogen bir  
boshkada kún  
keshirgen.  
Zamanagóy  
súwret**



**Filosof  
Geraklit**



**Arastu  
(Aristotel)**



**Gerodot**

uqtiratuğın edi. «*Bir dáryağa ekinshi mártebe súñgiy almaysañ*», «*Barlıq náirse aǵadı, barlıq náirse ózgermeli*» degen belgili hikmet sózler oǵan tiyisli edi.

Frakiyalı *Demokrit* degen filosof Geraklittiń pikirine qarsılıǵın bildirgen, olar bizdi qorshap turǵan barlıq náirse kózge kórinbeytuǵın mayda-mayda bóleksheler – atomlardan dúzilgen degen mánistegi pikirdi bayan etken eken.

Grek filosofi *Diogen* «*Insanda hesh qanday zárúrlík bolmawı shárt*» degen pikirdi óziniń tálimatına tiykar etip aldı. Turmıstaǵı barlıq qolaylıqlardan waz keshken Diogen bir boshkada kún keshirgen. Aleksandar Makedonskiy onnan: «*Saǵan qanday járdem beriwim múmkin?*» dep soraǵanında, Diogen: «*Arraǵıraq tursańshı, quyashtı tospa!*» dep mısqıllı sóz aytqan eken.

**B.e.sh. V ásirde** jasaǵan *Gerodot* “Tariyx” dep atalǵan kitap jazǵan. Áyyemgi Gerodotqa «*Tariyx atası*» degen húrmetli ataq berilgen edi.

Áyyemgi grek alımı *Aristotel* toplanǵan bilimlerde ayırıqsha tarmaqlarǵa ajıratı hám olardı óz aldına ilimler sıpatında tárılep berdi. Aristoteldi shıǵısta “*Arastu*” dep aytıw keyinla ádetke aylanǵan.

Barlıq zamanlarda alımlar ilimiy máseleniń sheshimin tapqan grek fizigi hám matematigi *Arximedtiń* «*Evrika!*» (Taptım, taptım:) dep baqırǵanın tákirarlap júredi.

Arximed shiyshe dúzilisenin paydalanıp jaqtılıqtı bir baǵıtqa jámlegen Sirakuza ústine hújim jasap kiyatırǵan rimlilerdiń kemelerin jandırıp jibergeni haqqında gúrriń etip beredi. Arximed rishag (dastak) nızamın islep



shıqtı hám belgili bolıp ketken bir ibaranı ayttı: «*Mağan tayanış noqatın tawıp beriń, Jerdi óz kósherinen shıǵarıp jiberemen!*».

Rimliler onıń janajan qalası Sirakuzdı basıp alǵanında qumda sızılmalar sızıp matematikaǵa baylanıslı bir máseleni sheshiwge urınıp otırǵan eken. Rimli ásker nayza shansılǵan edi: «*Meniń sızılmalarıma qol tiy-gizbe!*» dep aytıwǵa úlgerdi, xolas.

### Ózińizdi sınań!

<b>Geraklit aytadı ...</b>	<b>Filosofiya – ...</b>
<b>Demokrit aytadı ...</b>	<b>Gerodot – ...</b>
<b>Diogen – ...</b>	<b>Arximed – ...</b>

### Afinalı danıshpanlar

Afinalı belgili filosof *Sokrat* (Shıǵısta “*Suqrat*” túrinde ayılǵan) óziniń danalıq hikmet sózleri sebepli qalanıń eń aqıllı insanları dep járiyalanǵan edi. Buǵan juwap retinde Sokrat bılay depti: «*Meniń danıshpanlıǵım hesh nárseni bilmeytuǵınımı biliwimde!*».

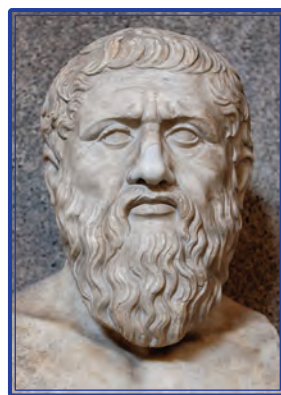
Sokrat óz pikirlerin awız yamasa bayon etken. Onıń pikirleri *Platon* degen taǵı bir grek filosofınıń aytıwları arqalı bizge shekem jetip kelgen. Platondı keyinirek “*Aplatun*” sıpatında da bilemiz.

Sokrat puqaralardıń ádep-ikramlı ruwxıy tárbiyasına úlken áhmiyet bergen. Delfiya ibadatxanasındaǵı jazıw onıń súyikli hikmeti eken: «*Óz-ózińdi ańla hám bil!*»

Sokrat ásirese ashkózlik hám dúnyaparazlıq sıyaqlı nuqsanlardı qattı sıńǵa alǵan. Bazar boylap seyil etip júrgeninde bılay degen eken: «*Bularsız da kún keshiriw múmkin bolǵan usınsha nárseler bar ekenligi qanday jaqsı!*»



**Arximed hám Rimli ásker**



**Filosof Aflatun**



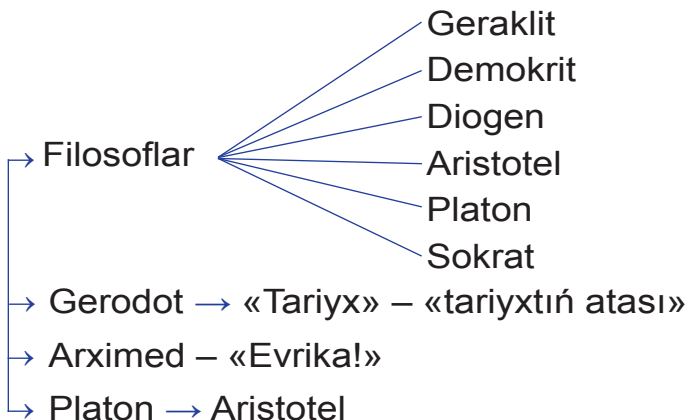
**Arximed tarepi-nen rimliler kemeleriniń jandırılıp jiberiliwi**

Sokrat Afinadağı ayırım úrp-ádetlerdi qorıqpastan sıńǵa alǵanı sebepli onı ólim jazasına húkim etken. Alimniń basqa bir mám-leketke qashıp ketiw imkanıyatı bolsa da ket-pegen. Sokrat tariyxta insanıyılıq, sabır-taqat hám mártlik tımsalı bolıp qalǵan.



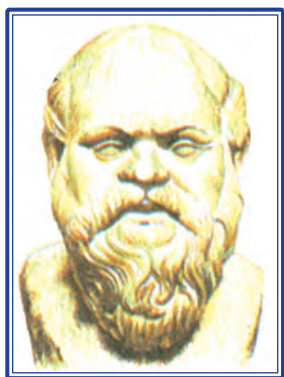
**Qoljazbanı oqıp atırǵan alimniń súwreti**

### **Tayanış konspekt**



### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Grek alımları hám filosoflarınıń ashqan jańalıqları hám jetiskenliklerin aytıp beriń.
2. Arximedtiń «Maǵan tayanış noqatın tawıp beriń, Jerdi óz kósherinen shıǵarıp jiberemen!» degen sóziniń mánisin túsindirip beriń.
3. Sizińshe, Sokrattıń «Ózińdi-óziń ańla hám bil!» hikmeti neni ańlatadı?
4. Sokrat haqqında nelerdi bilesiz? Sokrattıń qaysı ideyaların maqullamaysız?



**Suqrot**

### **30-§. Áyyemgi Greciya mifleri**

#### **Mifler: haqıyqat hám ápsanalar**

Grek mifleri – qudaylar hám bahadırlar haqqındağı ráwayatlardıń.

Olardıń qaharmanları hár qıylı *titanlar* (qudaylardan tuwılǵan qúdiretli palwanlar), jawız maqluqlar, *sirenalar* (yarım qus, yarım hayallar), *kentavrlar* (yarım atlar, yarım adamlar), *cikloplar* – mańlayında bir domalaq kózi bolǵan fantastik maqluqlar bolıp tabıladı.

Ápsanalar (grek tilinde «*mif*») el tariyxındaǵı áyyemgi dáwir haqqında kóp nárselerdi biliwge imkaniyat beredi. Olar Álemniń jaratılıwı, Jer júzinde tirishilik hám adamnıń payda bolıwı, qaharmanlardıń erligi hám teńiz sayaxatları haqqında gúrriń etedi.

### Ózińizdi sınań!

*Titanlar* – ...

*Sirenalar* – ...

*Kentavrlar* – ...

*Cikloplar* – ...

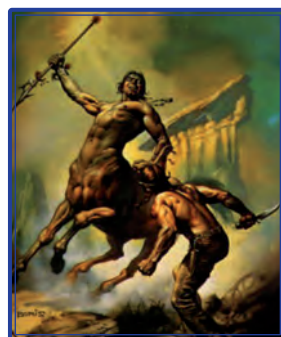
Grek ápsanalar ráń-baráń hám qızıqlı. Álem hám qudaylardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı ápsana da oǵada qızıq. Eń aldı menen Jer hám Aspan – *Geya* hám *Uran* payda bolǵan. Olar Álemdi basqarıwshı titanlardı dúnyaǵa keltirgen, *Olimp* tawında jasawshı qudaylar olardı taxttan awdarǵanǵa shekem húkimdarlıq etti.

Miflerde aytıwıwlarǵa qaraǵanda, burınan Jer hámme tárepinen teńizler menen qorshalǵan edi. Dáslep olardıń húkimdarı *Okean* degen titan bolǵan. Úlken aspan gúmbezi Jerdiń bir shetinde turatuǵın *Atlas* degen titanniń iynine súyenip turǵan.

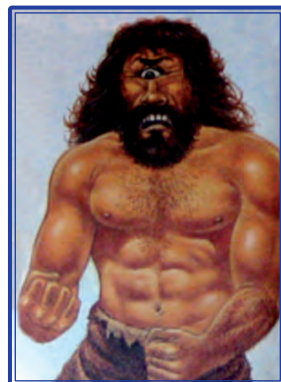
Greklardıń ráwayatları *Gerakl*, *Axilles*, hám *basqa* bahadır qaharmanlardıń erligi haqqında ańızlar aytadı. On eki erligi sebepli Gerakl Olimp tawındaǵı qudaylar saltanatında húrmetli orınǵa iye bolǵan eken.



**Sirenalar  
tasviri**



**Kentavr  
hám jawinger**



**Ciklop**

## Áyyemgi Greklerdiń qudayları



**Gefest – temirshilik hám ónermentshilik qudayı**



**Artemida – ańshılıq qudayı**



**Ares – urıs qudayı**

Áyyemgi grekler de olardıń turmısı hám átiraptaǵı álem kózge kórinbeytuǵın sırlı kúshlerge ǵárezli ekenligine isenetuǵın edi. Bul kórinbes kúshlerdi grekler qudaylar dep atadı. Qudaylar olardıń Jer júzi hám marhumlar saltanatındaǵı turmısında hákimdar edi. Áyyemgi greklerdiń úsh qudayı Alemge húkimdarlıq etetuǵın edi: *Zevs* aspanda, *Poseydon* teńizde, *Aid* marhumlar saltanatında joqarǵı quday dep esaplanǵan. Al qalǵan qudaylar bolsa diyqanshılıq hám ónermentshilik, kórkem óner hám qosıq, ishqı-muhabbat hám gózzallıq qawenderleri esaplanǵan. Uris hám jeńis, ádillik, uyqı hám tańǵı sáwle qudayları da bolǵan, sondayaq, ekinshi dárejeli *Satirlar* hám *nimfalar* degen sın qudaylar da bar edi. Olar toǵaylar, dáryalar hám tawlarda jasaǵan dep túsingen.

## Áyyemgi greklerdiń qudayları

<b>Zevs</b>	joqarǵı quday hám qalǵan barlıq qudaylardıń qudayı
<b>Poseydon</b>	Zevstiń inisi, teńiz húkimdarı
<b>Aid</b>	Zevsning inisi, marhumlar saltanati xudosi
<b>Afina</b>	Zevstiń qızı, jawinger hayal, danıshpanlıq qudayı
<b>Apollon</b>	Zevstiń balası, jaqtılıq, muzıka hám qosıq qudayı
<b>Gelios</b>	Quyash qudayı
<b>Demetra</b>	diyqanshılıq hám zúraát qudayı
<b>Geya</b>	Jer qudayı

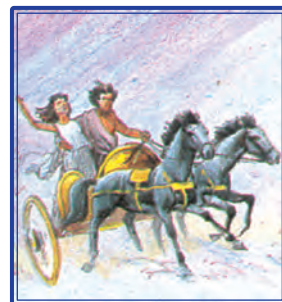
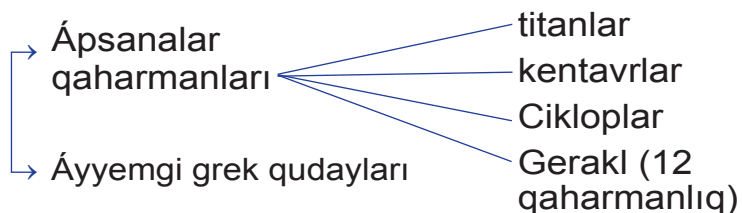
<b>Femida</b>	adliya ilohasi
<b>Gefest</b>	temirshiler hám ónermentshiler qudayı



**Demetra – diy-qanshılıq hám zúráát qudayı**

Áyyemgi greklerdiń qudayları da adamlarǵa ádewir usaydı. Grekler Olimp tawı qudayları tımsalın súwretlep, grekler qudaylardı qızǵanshaq hám zulım, kúndi bázim qurıp hám kewil kóteriwshilik penen ótkeredi, bir-biri menen tartıadı, dep esaplaǵan. Qudaylar qattı qol hám ósh alıwshı. Greklerdiń qudayları erkine qarsı barǵanlardı ayawsız jazalaydı. Sonıń ushın da grekler ózleri jaratqan qudaylardan qorqıp, olarǵa qurbanlıqlar shaladı hám kóplegen ibadatxanalardı olarǵa baǵıshlap salatuǵın edi.

### **Tayanish konspekt**



**Aid – marhum-lar saltanatınıń qudayı**

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Áyyemgi Greciya tariyxın úyrenge de mifler qanday áhmiyetke iye?
2. Grekler qudaylar haqqındaǵı miflerde tábiyattıń hár qıylı áyyemgi Greciya ápsanaları qubılısların qay tárizde túsindirgen?
3. Sizińshe, nege grekler qudaylardı qızǵanshaq hám miyrimsız, kúndi oyın-zawıq hám ermek penen ótkeredi, bir-biri menen tartıadı dep esaplaǵan?



**Dionis – sharap qudayı**



## IV BÓLIM

### ERAMIZǴA SHEKEMGI VI ERAMIZDÍN III ÁSIRLERINDEGI ORTA AZIYA

#### 31-ş. Orta Aziyada Ahamoniylardıń ústemligi

##### Kir II hám onıń basqınshılıq atlanısları



**Tumaris –  
massagetler  
malikası.**  
*Zamanagóy  
súwret*

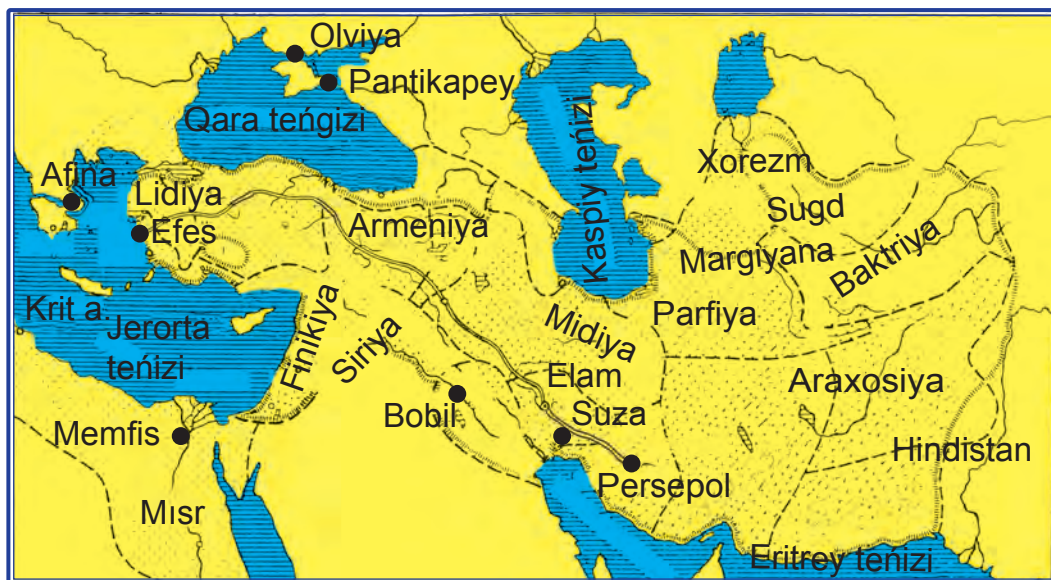
Parsı shaxları arasında *Kir II* Orta Aziya aymaǵın basıp alıwǵa háreket etip kórgen dáslepki parsı patshası bolǵan. Ol Parfiya, Margiyana hám Baktriyanı basıp aldı. **B.e. sh. 530-jılı** Kir II kóp áskerler menen massagetler ústine júriske atlandı.

Bul júris haqqında «tariyxtıń atası» Gerodot gúrriń etip bergen. Parsılar massagetler aymaǵına bastırıp kirgeninde olardıń malikası *Tumaris* basqınshılardan tınısh-aman qayıtıp ketiwin usınıs etedi. Biraq, Parsı shahı bul usınıstı qabıllamadı hám Ámiwdáryadan keşip ótiwdi baslaw tuwralı buyırq beredi.

##### **Este saqlañ!**

Kóplegen mámleketlerdi basıp alǵan Ahamoniylar dinastiyası wákili Kir II – **b.e.sh. 530-jıldıǵı** massagetler menen bolǵan sawashta nabıt boldı.

Gerodot massagetlerdiń tiykarǵı kúshleri menen parsılardıń sawashı tuwralı bilay gúrriń etedi: «*Bul sawash... barlıq sawashlardan da qorqınıshlıraq edi. Dáslep hár eki dushpan kúshler bir-birine qarsı jawıngerlik sap dúzip, oqjaydan oq jawdırdı. Oqları túwesiliwi menen olar qollarına qanjar hám nayzalar alıp, dushpanlarǵa qarsı umtıldı. Sawash uzaq dawam etti. Hesh kim sheginiwdi qıyalına keltirmedi. Kóp qan tógildi. Aqırında, massagetlerdiń qolı bálent keldi. Parsı áskerleriniń kópshiligi qırıldı. Sawash maydanında Kir II niń ózi de nabıt boldı.*».



Orta Aziya ahamoniylar mámleketi quramında

### Dara I niń saklarǵa qarsı atlanısları

Eramızǵa shekemgi 522-jılı Dara I húkimdarlıǵınıń birinshi jılı Margiyanada parsı basıp alıwshılarına qarsı iri xalıq qozǵalańń kóterildi. Qozǵalańǵa *Frada* bassılıq etedi. Qozǵalańshılar menen parsılardıń áskerleri ortasında sheshiwshi sawash **eramızǵa shekemgi 522-jılı** boladı. Fradanıń ózi tutqınǵa alınadı hám óltiriledi. Bul waqıya haqqında maǵlıwmat Behistun jazıwlarında keltirilgen.

Dara I húkimdarlıǵınıń úshinshi jılında (e.sh.519-jılı) saklar ústine atlanıs jasadı. Bul atlanıs haqqında Behistun jazıwlarında bılay delingen: *“shah Dara ayttı: keyin ásker menen saklar eline atlanıs jasadım. Keyin ushı ótkir bas kiyim kiyip urısıwshı saklar sawashqa kiristi. Men dáryadan ótkennen keyin, saklardı birotala qıyrattım, qalǵan bólimin tutqınǵa aldım... Olardıń Skunxa degen*



Parsı patshası



Shıraq



**Shiraq  
parsılardı  
baslap  
barmaqta**



**Orta Aziyalı  
jawıngerdiń  
Qoladan  
jasalǵan  
dubulǵası**

*sárdarın qolǵa túsirip, aldım aalıp keldi. Son-  
da men olarǵa basqa bir sárdar tayınladım.  
Men solay bolıwın qáledim. Sońınan bul el  
maǵan ǵárezli boldı”.*

Sol dáwirde bul atlanıs haqqında tariyxshı **Poliyen (eramızǵa shekemgi II ásir)** keltirgen basqa bir ráwayat ta bar. Saklar ráwayatına tiykarlanıp, onda aytılıwınsha, *parsılardıń qasına sak qáwiminen shopan Shiraq keledi, ol parsı áskerlerin ózinen basqa hesh kim bilmeytuǵın soqpaq benen saklardıń arqa tárepine baslap barǵanın aytadı. Suwsız shólistan boylap jeti kún jol júrgennen soń, shólden dozaq azabın shekken parsılar ózleriniń aldanǵanın sezip qaladı. Parsılar er júrek shopandı shawıp taslaydı, Dara I niń saklarǵa atlanısı sátsiz tamamlanadı.*

**Ózińizdi sınań!**

**Dara I – ... Frada – ... Shiraq – ...**

### **Ahamoniylar húkimdarlıǵı dáwirinde mámleket basqarıwı**

Basıp alınǵan ellerdi baǵındırıp qoyıw ushın Ahamoniylar bir pútin mámleketti óz aldına wálayatlarǵa – *satraplıqlarǵa* bólip tasladı. Bul sóz parsısha “xshatra” – “wálayat” sózinen kelip shıqqan. Wálayat baslıǵı – *satrapqa* sheklenbegen hákimshilik berilgen edi. Satraplardıń kópshiligi Ahamaniylar dinastiyası wákilleri bolǵan.

Orta Aziyanıń parsılar basıp alǵan wálayatları úsh satraplıqqa bólinedi. Hár bir satraplıq jıllıq salıq tólegen. Bunnan tisqari, ǵárezli xalıqlar saray hám ibadat-xanalar qurılısına da jegilgen. Salıqtı gúmis,



sharwashılıq malları (atlar, túyeler, qoylar), ónermentshilik buyımları (ılaydan islengen buyımlar, qural-jaraq, tağınshaqlar), kiyim-kenshek hám haywanlar terisi menen t ólegen.

Dara I, onıń miyrasxorı Kserks húkimdarlıǵı dáwirinde basıp alınǵan wálayatlardan Orta Aziya xalıqları grek-parsı urıslarında da qatnastı. Belgili Marafon sawashında (e.sh.490-jıl) parsı áskerleri orayında tabıslı urısqa saklar ózin kórsetedi.

Gerodot Kserks basshılıǵında greklerge ashqan urısta Orta Aziyalıq jawingerlerdiń qural-jaraqların izbe-izlik penen súwretlegen. Baktriyalıqlar oqjay hám nayzalar penen, saklar qanjar hám aybaltalar menen, xorezmlikler hám sogdiylar baktriyalıqlardiki sıyaqlı qural-jaraqları menen sawashqa kirirken. Sak hám baktriya atlıları Kserks armiyasında jaqsı jawingerlerden bolǵan.

### **Mádeniyattıń rawajlanıwı**

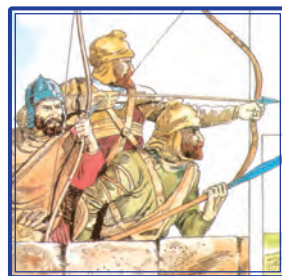
**E.sh. VI–IV ásirlerde** mádeniyattıń rawajlanıwı jazba hám arxeologiyalıq derekler tiykarında izertlengen. Olar Orta Aziya xalıqlarınıń ónermentshilik, zergerlik, tigiwshilik, gúlalshılıq hám jay salıw qurılısınıń rawajlanıwında joqarı dárejege eriskeninen derek beredi.

Áyyemgi wálayatlarda Qızıltepa, Uzunqır, Afrasiyab, Gúzeliqır, Jerqorǵan hám basqalar sıyaqlı iri ónermentshilik orayları bolǵan.

Dereklerde altın, gúmıs, yaqıt, firuza rudaları qazıp alınǵanı, mıs hám temir eritilgeni, gúlalshılıq rawajlanǵanı, Orta Aziyanıń Shıǵıs elleri menen baylanısqa áyyemgi kárwán jollarında alıp barılǵan sawda-satıq isleri haqqında maǵlıwmat beriledi.



**Massagetler kiyimi hám quralları.**  
*Tiklengen*



**Orta Aziyalı jawingerler**



**Altın bilezik.  
Ámiwdárya  
gáziynesinen**

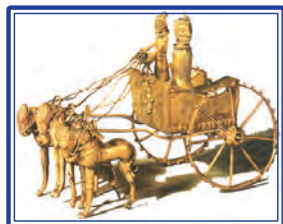
**B.e. shekemgi V–IV ásirlerde** Orta Aziya aymaǵında dáslepki teńge pullar tarqalǵan. Zergerlik óneriniń joqarı dárejede rawajlanǵanına búgingi kúnde Britaniya muzeyinde saqlanıp turǵan, 1877- yilda *Ámiwdárya* gáziynesinen tabılǵan altın hám gúmis buyımları ayqın mısal bola aladı.

Hár bir qala orayında qorǵan bolǵan. Qala átirapın iyelegen diyqan xojalıqlarında ata ruwına tiyisli úlken-úlken shańaraqlar kún keshiretuǵın edi. Diyqanshılıq qorǵanshaları úyler, xojalıq hám járdemshi egislik binalarınan ibarat bolǵan.

Arxeologlar qala hám uy – qorǵanlar átirapında atızlarǵa suw alıp kelgen kanallar hám japlardıń izlerin tapqan.

### **Tayanış konspekt**

- e.sh. 530-jıl – Kir II massagetler menen sawashta óldi (Tumaris)
- e.sh. 522-jıl – Frada qozǵalańı
- e.sh. 519-jıl – Dara I → saklar (Poliyen Shıraqtıń erligi haqqında)
- satraplıqlar → Orta Aziya – úsh satraplıq ónermentshilik orayları – Qızıltepa, Jer-qorǵan, Uzunqır, Afrasiyab, Kúzeliqır



**Altınnan  
jasalǵan at  
arba nusqası.  
B.e.sh. V-IV  
ásirler**

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Kir II massagetlar jurtına qashan bastırıp kirdi?
2. Kir II áskerleri hám Tumaris basshılıǵında massagetler arasındaǵı urıstısú.
3. Shıraq tutqan joldı qalay bahalaysız? Shi-roq jasorati haqqida hikoya qiling.

## 32-§. Orta Aziya xalqınıń grek-makedon basıp alıwshılarına qarsı gúresi

### Orta Aziya xalıqlarınıń qural-jaraǵı hám áskeriy óneri

**Eramızǵa shekemgi VII –IV ásirlerde** Orta Aziya jawingerleri ne menen qurallanǵan edi? Jawingerler sawashqa sawıt kiyip kirirken, baslarında duwlıǵa bolǵan. Qanjar, jawinger aybalta hám nayza menen qurallanǵan. Oqjay oǵı hám shapqılar temir hám jezden jasalǵan. Jawingerler atta da, piyada da sawash júrgize alǵan.

Qanjar – “*aqınak*”, al jawinger aybalta bolsa “*sagaris*” dep atalǵan. Uzaq aralıqtan turıp sawash júrgiziw quralı sıpatında oqjay oqlarınan paydalanılǵan. Jawinger atlar ústine hám kókiregine temirden toqılǵan bargustvon jabılǵan.

Dushpanǵa qarsı hújimdi atlılar baslap bergen. Olar atshaptırıp kiyatırıp oqjay, nayza yamasa qılısh penen dushpanǵa topilis jasaǵan.

Qorǵan hám qalalardı qorǵawda oqjay hám palaqpannan paydalanǵan. Qorǵanıw maqsetinde tas hám pisen gerbishtiń sınıqlarınan da paydalanǵan.

Qalalar burjlar hám shinaklari bólǵan bekem diywallar menen qorshap alınǵan edi. Diywallar tóbesinde oqjayshılar ushın jollar salınǵan. Diywallar sırtındaǵı múyesh hám oq atıw orınlarına da oqjayshılar qoyılǵan. Suw toltırılǵan shuqır hám keń qándeك qorǵanǵa baratuǵın joldı beklep turatuǵın edi.

### ***Ózińizdi sınáń!***

***Aqınak – ... Sagaris – ...***



**Aleksandr  
Makedonskiy**



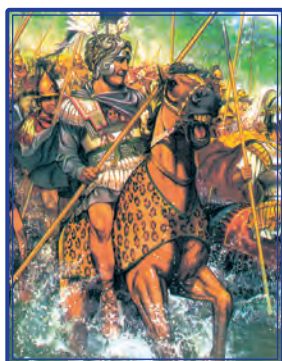
**Orta Aziya  
turǵınları.  
b.e.sh. VI ásir**



**Sagaris –  
áskeriy aybalta**



**Akinak**



**Aleksandr  
Makedonskiydiń  
áskerleri**

## **B.e.sh. IV ásirde Makedoniyanıń rawajlanıwı**

Aleksandr **eramızǵa shekemgi 336-jılı** Makedoniya patshası boladı. Usı jılı ol 20 jasqa tolǵan edi. *Aleksandr Makedonskiy* hád-den tıs kúsh-quwat hám er júrek iyesi bolǵan, qurallasları hám jawingerleri oǵan kútá sadıq edi.

**Eramızǵa shekemgi 334-jılı** ol Shıǵısqa urıs basladı, bul urıs 10 jil dawam etti. Mine usı urıs dawamında ol Kishi Aziya, Siriya, Mısr, Iran hám Hindistanda úlken-úlken aymaqlardı basıp aladı. Aleksandr Makedonskiy úlken aymaqta grek mádeniyatı tarqalıwına imkaniyat jaratıw maqsetinde basıp alınǵan qalalarǵa greklerdi jaylastırdı.

**Eramızǵa shekemgi 330-jılı** Aleksandr Makedonskiy Áyyemgi Parsı mámleketiniń Ahamoniylar dinastiyasınan bolǵan sońǵı shahı *Dara III* áskerlerin qıyrattı. Ol Hindistanǵa atlanıs jasawdan aldın armiya arqasın qáwip-sizlendiriw maqsetinde Ámiwdáryanıń arǵı jaǵında jasawshı elatlardı boysındırmaqshı boladı.

Birinshi bolıp onıń jolın tosqań qala Baktriya paytaxtı *Baktra* (Zariaspa) boldı. Bul jerde satrap Ahamoniylar dinastiyasınan bolǵan *Bess* Baqtriyaniń satrapı edi. Ol Baktra qalasın qorǵawshılarǵa taslap, Ámiwdáryanıń arǵı tárepine qashqan edi. Aleksandr Makedonskiy óz ustazı, áyyemgi grek filosofı Aristotel diń Ámiwdáryadan eki patsha Kir II hám Dara I keship ótkeni, ekewi de sátsizlikke ushıraǵanı, sonıń ushın da ol atlanısqa jaqsı tayarlıq kóriwi lazımlıǵı haqqındaǵı másláhátin yadta tutatuǵın edi.



## Aleksandr Makedonskiydiń atlanısları

### Maroqandıń basıp alınıwı

Eramızǵa shekemgi 329-jılı Aleksandr Makedonskiy áskerleri Oks – Ámiwdáryadan óte basladı. Al áskerler qarsısında bolsa *Nautaka* (Qashqadárya oazisiniń shıǵıs bólimi) hám *Maroqand* qalası (Samarqand) turǵan edi.

Eramızǵa shekemgi 329-jılı Grek-makedonlar Maroqandı iyeledi. Aleksandr áskerleriniń bir bólimin qaldırıp, al ózi bolsa *Qurushkat* (Kiropolis) qalasin basıp alıw ushın tiykarǵı kúshler menen Sırdárya jaǵalarına qaray jılıy basladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, bul qalaǵa parsı shahı Kir II tiykar salǵan eken.

Sogdiyana xalqı basqınshılarǵa qarsı gúreske kóterildi. Tez arada sogdiylarǵa baktriyalılar, sak hám massagetler qosıldı. Qozǵalańǵa talantlı basshı hám ásker *Spitamén* basshılıq etedi.



**Baktriyalı túyekesh**



**Spitaman**

**Este saqlañ!**

**B.e.sh. 329-jılı** grek-make-don áskerleri Maroqandtı iyeledi. Olarğa qarsı qozgalańǵa **Spitamen** basshılıq etti.



**Duzaq**

Ádewir ásker toplaǵan Spitamen Maroqandtı qorshawǵa aldı. Aleksandr qamalda qalǵanlarǵa járdemge úsh mıńǵa jaqın jawıngerden ibarat ásker jónetedi. Áyyemde “*Politimet*” dep te atalǵan Zarafshan dáryası boyında makedonlarǵa duzaq qoyǵan Spitamen dushpan toparın birotala qırıp taslaydı.

Sonda Aleksandrđıń ózi qozǵalańdı bastırıwǵa atlanadı. Greklerdiń úlken kúshleri jaqınlasıp kiyatırǵaninan xabar tapqan Spitamen qamaldı toqtatadı hám óz áskerlerin sahraǵa qaray baslap ketedi.

Saklarqarsı gúres ushın Aleksandr Sırdárya boyında, Xojend janındaǵı bir tayanış ornın qurıwǵa buyırıq beredi. Bul qorǵan *Aleksandriya Esxata* (Uzaqtaǵı Aleksandriya) dep ataladı.

Aleksandr Maroqandta garnizon arnawlı áskerlerin qaldırıp, tiykarǵı áskerleri menen qıslaw ushın *Zariasp* (Baktra)ǵa jóneydi.

Sol jıldıń báhárinde Aleksandr qozǵalańdı bastırıw ilájın kóredi. Óz láshkerlerin úsh bólimge bólip, Sogdiyananıń ana basınan mına basına gezip shıǵadı hám tınısh xalıqtı qırıp taslaydı.

**Biziń eramızǵa shekemgi 328-jılı** gúzde Spitamenniń Aleksandr menen sheshiwshi sawashı bolıp ótti. Kúshler teń bolmaǵanlıqtan Spitamen jeńilip, jáne shólge sheginedi. Sol jerde kóshpeli qawimler baslıqları satqınlarsha onı óltiredi.

**Ózińizdi sınań!**

**Oks – ...**

**Nautaka – ...**

**Maroqanda – ...**

**Qurushkat – ...**

**Spitamen – ...**

**Baqtriya – ...**

## Gúrestiń dawamı

Spitamenniń ólimi sogdiylar hám baktriyalılarıń erkin qayıstırmadı. Aleksandr Sógd aqsúyekleri – *Xoriyen* hám *Oksiarttıń* Gisar tawlarında jaylasqan taw qorǵanların qolǵa kirgizip, Aleksandr Oksiarttıń qızı *Ravshanakqa* úylenedi. Solay etip, Aleksandr Makedonskiy itibarlı Soǵd qáwimi baslıqlarınan biri menen aǵayın tutınadı.

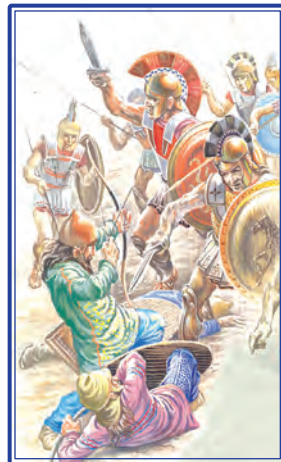
Orta Aziya jerlerin basıp alıw ushın Aleksandr derlik úsh jıl urındı, biraq onsha úlken bolmaǵan aymaqtı: Margiyana, Baktriya, Sogdiyana hám házirgi Bekabad hám Xojenten ibarat Sırdárya átirapların baǵındırıwǵa miyasar boldı. Xorezm, Tashkent oazisi hám Ferǵana óz ǵárezsizligin saqlap qaldı. Spita-men qozǵalańı bastırılıwına qaramay, grek-makedon áskerleri birinshi márte bir qatar jeńilislerge ushıradı.

## Basqınshılıq aqıbetleri

Grek-makedon áskerleriniń basqınshılıq atlanısları Orta Aziya jerlerin qarabaxanaǵa aylandırdı, xalqınıń úlken bólegi qırılıp ketti, kóplegen qalalar wayran etildi.

Grek tariyxshılarınıń jazıwınsha, Aleksandr Makedonskiy Orta Aziyada bir neshe qala qurdırǵan. Bul qalalar onıń atı menen *Okstáǵı Aleksandriya, Aleksandriya Esxata, Margiyana Aleksandriyası* hám taǵı basqa túrinde atalǵan.

Olardıń ayırımları wayran etilgen Sogdiyana hám Baktriya qalaları ornında, al basqaları tayanış qorǵanı sıpatında jańadan qurılǵan. Bul qalalarda grek-makedon piyada hám atlı áskerleri jaylastı. Bizıń eramızǵa shekemgi 324-jıldan baslap bul áskerlerdiń siyreklesken



## Sawash kórinisinen

### Este saqlań!

Aleksandr Orta Aziya jerlerin basıp alıw ushın úsh jıl háreket etti. Biraq ol onsha úlken bolmaǵan aymaqtı ǵana ózine baǵındırıwǵa yeristi.



**Makedonskiy  
Aleksandr  
teńgesi**

### **Este saqlań!**

**B.e. she-  
kemgi 323-ji-  
li Aleksandr  
Makedonskiy  
qaytı boldı.**

Ol dúzgen mámleket úsh bólimge bólinip ketti: Makedoniya, Mısr, Siriya. Orta Aziya aymaǵı Siriya mámleketine tiyisli boldı.

qatarı Makedoniya tártibinde qurallandırılǵan Baktriya hám Sogdiyana jasları esabına toltırıladı.

Bara-bara ónermentshilik hám sawda qayta tiklendi. Jergilikli hám grek mádeniyatları dástúrleri ózara qosılıp kete basladı. Usı tiy-karda Orta Aziyada Grek-Baktriya hám Parfiya sıyaqlı antik mámleketler rawajlanadı.

### **Tayanış konspekt**

- B.e.sh. 334-jıl – Makedonskiydiń Shıǵıs úlkelerine atlanısı
- Aleksandr – Makedoniya patshasi
- qural-jaraq: aqınak, sagaris
- Baqtra – Naytaka – Maroqanda
- Bess – Baktriya satrapı
- b.e.sh. 329-jıl Maroqandıń basıp alınıwı  
→ Spitamen, Politimet (Zarafshan dár-yası) boyıdagı sawash
- Aleksandriya Esxata
- b.e.sh. 328-jıl – Spitamenniń sawashta sátsizlikke ushırawı.

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Orta Aziyalı jawıngerlerdiń quralların súwretlep beriń.
2. Aleksandr Makedonskiy Sogdiyanaǵa qashan atlanıs basladı?
3. Aleksandr Makedonskiy basıp alınǵan aymaqlarda óz hákimiyatın qaysı jollar menen iske asırǵan?
4. Spitamen qozǵalańı qashan bolıp ótti? Qozǵalań qalay juwmaqlandı?
5. Grek-makedon askerleriniń Orta Aziyaǵa bastırıp kiriwi unamsız aqibatlerin sanań.



## 33-§. Salavkiyler mámleketi hám Grek-Baktriya patshalığı

### Orta Aziya Salavkiyler mámleketi quramında

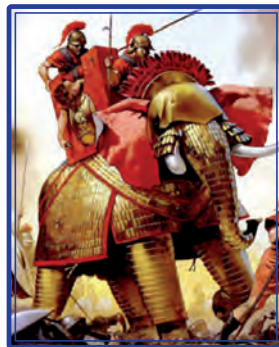
**Biziń eramızǵa shekemgi 323-jılı** 13-iyunda Aleksandr Makedonskiy dúnyadan ótti. Ol jaratqan imperiya úsh bólimge: Makedoniya, Mısr hám Siriyaǵa bólinip ketti. Bul mámleketler Aleksandrıń eń jaqın ásker basıları tárepinen basqarılgan.

Uzaq dawam etken ózara urıslardan keyin **biziń eramızǵa shekemgi 312-jılı** Aleksandr Makedonskiy diń ásker basılarınınan biri *Salavka* Bobil (Mesopotamiya) húkimdarı boldı. Salavka mámleketi quramında Mesopotamiya, Iran, Parfiya, Baktriya, Soǵdiyana, Margiyana kiretuǵın edi.

Salavka óz mámleketi quramına kirgen Orta Aziyanı satraplıqlarǵa wálayatlarǵa bóldi, olardıń hár birine satrap húkimdarlıq etti. Mámleketti qorǵaw hám áskerlerdi dúziw menen burınǵı ásker basılardan tayınlanǵan strateg shuǵıllanatuǵın edi.

Salavka óz ulı Antioxtı Shıǵıs wálayatlar – Parfiya, Margiyana, Baktriya, Soǵdiyana nayıbı etip tayınladı. **Biziń eramızǵa shekemgi 280-jılı** Salavka óliminen soń Antiox úlken mámleket húkimdarına aylandı hám 20 jılǵa shekem eldi basqardı.

Áste-aqırınlıq penen Soǵdiana, Baqtriya hám Margiyanada tınsh turmıs tiklene basladı. Bul jerlerde jańadan xalıq jasaytuǵın qonıslar,



**Salavkiylardıń áskerleri**



**Salavkiylardıń jawıngerleri**

qalalar qurıldı, sawda-satıq, diyqansılıq hám ónermentshilik rawajlana basladı.

Baktra, Maroqand, Antiox Margiyanası (Marv), Termiz iri qala hám mádeniyat oraylarına aylandı.

Baktriyada grek jazıwı, grek salmaq ólshem birlikleri, aqsha qatnasıqları, ónermentshilik hám kórkem óner buyımları tarqaldı. Óz gezeginde grekler de Baktriyanıń qurılıs hám ónermentshilik dástúrlerin ózlestirdi.



Áyyemgi  
Baktriya  
tawları

### Grek-Baktriya mámleketi

**Biziń eramızǵa shekemgi 250-yilda** Baktriya Salavkiler mámleketi quramınan ajıralıp shıǵadı. Antik dáwiri tariyxshılarınıń xabar beriwinshe *Diodot* mıńlaǵan Baktriya qala húkimdarı ózin patsha dep járiyaladı. Sol waqıyadan boslap Grek-Baktriya mámleketi tariyxı baslanadı. **Biziń eramızǵa shekemgi 250-jılda** Salavkiyeler mámleketiniń quramınan ajıralıp shıqqan Parfiya Baktriyanıń qarsılasına aylanadı.

Baktriyadan basqa, Grek-Baktriya patshalıǵı quramına Soǵdiyana hám Margiyana da kirgen edi.

Diodottan keyin Grek-Baqtriyada húkimdarlıq mámleket tariyxında sezilerli iz qaldırmaǵan *Evtidemge* ótti. Evtidemniń balası *Demetriy* húkimdarlıǵı dáwirinde Grek-Baqtriya patshalıǵı eń úlken mámleket shegarasına iye boldı. Hindistan jerleriniń bir bólimi usı mámleketke qosıp alınǵan edi.



Salavka



**Eramızǵa shekemgi II ásır bası  
Grek-Baqtriya mámleketi**

**Este saqlañ!**

**B.e. shekemgi  
140-130-jılları**  
Grek-Baktriya  
mámleketi  
yeshji qáwim-  
leri tárepinen  
basıp alındı.

Parfiyada hákimiyat *Mitridat I* qolına ótiwi menen Baktriyaǵa áskeriy qısım jasawdı kúsheytti. Grek-Baqtriya mámleketi tınımsız urıslar alıp barıwǵa májbúr bolǵan, bul jaǵday onıń kúshsizleniwine sebep boldı. Bunnan paydalanǵan kóshpeliler *yeshji* qáwimleri **biziń eramızǵa shekemgi 140-130-jıllarda** Grek-Baqtriya mámleketin basıp aldı.

**Grek-Baktriya  
mámleketiniń  
teńgeleri**



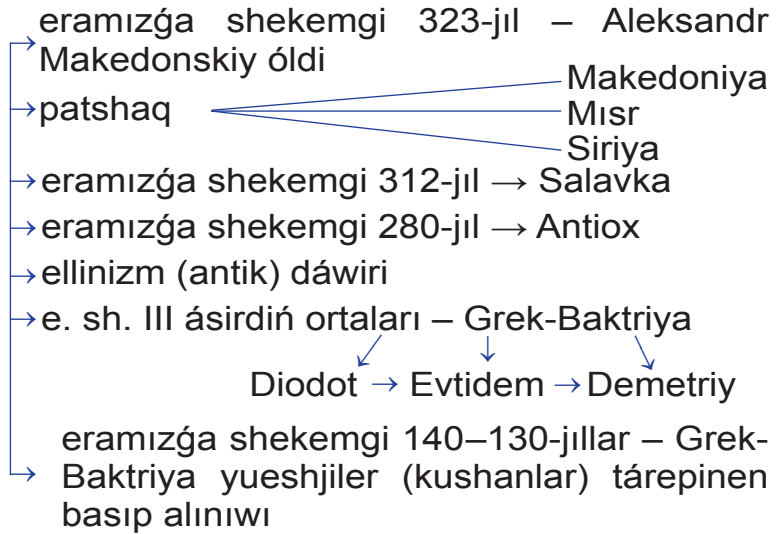
## Tayanish konspekt

### Este saqlañ!

**Baqtra, Maroqanda, Marg'iyona Antioxiysi (Marv) va Termiz – Salavkiyler mámleketiniń iri qalaları esaplanadı.**



**Áyyemgi Xorezmlilerdiń kelbetleri.**  
*Tiklengen*



## Soraw hám tapsırmalar

1. Aleksandr Makedonskiy imperiyası qaysı gárezsiz mámleketlerge bólinip ketti?
2. Salavka hám Antiox haqqında nelerdi bilesiz?
3. Parfiya hám Baktriya qashan Salavkiyler mámleketinen gárezsiz boldı?
4. Grek-Baktriya patshalıǵı qashan payda boldı?
5. Grek-Baktriya mámleketi tariyxında kóshpeli yueshjilerdiń qanday ornı bar?
6. Jazıwsız kartada Salavkiyler mámleketi hám Grek-Baktriya patshalıǵı aymaqlarınıń shegaraların belgileń.

## 34-§. Áyyemgi Xorezm, Qańha hám Dovon mámleketi

### Áyyemgi Xorezm

Biziń eramızǵa shekemgi IV ásirde Xorezm Axamoniylar mámleketinen ǵárezsiz mámleketke aylandı. Aleksandr Makedonskiy hám Salavkiylar húkimdarlıǵı waqtında da Xorezm mámleketi ǵárezsiz edi. Bul úlke xalqı xojalıǵınıń tiykarın diyqanshılıq quraǵan.

Xorezmde arxitekturanıń baslanıwı biziń eramızǵa shekemgi VII ásirge barıp taqaladı (Gúzeliqır qala-qarabaxanaları). Biziń eramızǵa shekemgi V–IV ásirlerde bul jerde jergilikli húkimdardıń sarayı bolǵan úlken qorǵan qurılǵan edi (*Qalalıqır* qalası qarabaxanaları).

Biziń eramızǵa shekemgi III-II ásirlerde *Jambasqala* Xorezmde áyyemgi qalalar bolǵan. *Qoyqırılǵanqala* qarabaqaxanaları astınan dóńgelek formasında qurılǵan bekem ibadatxana qalıqları tabılǵan.

Eramızdıń II-III ásirlerinde *Topıraqqala* qalasında bunnan da úlken bekkem qurılıs isleri ámelge asırılǵan edi. Qala qúdiretli qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan, diywal múyeshlerinde múyesh minaraları qurılǵan. Oraydan ótken kóshe qalanı eki bólimge bólgен, onnan hár tárepke kósheler bólingen, má hálleler bir-birinen ajralıp turǵan. Oraylıq maydanda bekem saray hám ibadatxanalar jaylasqan.

Qorǵandaǵı saray diywalları shahlar, láshkerler, atqarıwshılar, haywanlar hám quslardıń súwretleri menen bezetilgen. Zallardan birinde diywal janındaǵı biyiklikte 20 dan kóbirek gúlal músinler ornatılǵan edi.

Xorezmde ásirese ónermentshilik joqarı dárejede ráwajlanǵan. Gúlalshılıq, temir, mis



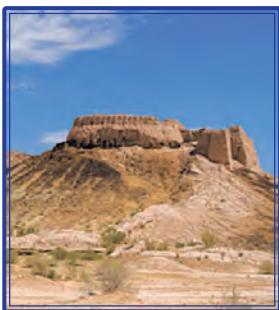
**Qorǵanıw  
diywalı  
qalıqları**



**Qoyqırıl-  
ǵanqala.  
Tiklengen**



**Áyyemgi  
Xorezm  
jawingeri.  
Tiklengen**



**Áyyemgi  
Xorezm qalasi**

#### **Este saqlañ!**

**E.sh. I ásirde** Xorazmde jergilikli kalendar islep chígılğan.

#### **Este saqlañ!**

Qanha mámleketi **e.sh. III ásirde** payda bolğan.

ásbaplar, qurallar, zergerlik buyımlarına talap úlken bolğan. Xorezm xalqı Sogdiyana, Margiyana, Baktriya hám sahra kóshpelileri menen jaqınnan sawda qatnasıqların ornatqan. Bul úlkeden áhmiyetli kárwan jolları ótken. **Biziń eramızǵa shekemgi I ásirde** hám eramızdıń dáslepki ásirlerinde Xorezmde gúmıs hám mıs teńgeler islep shıǵarılğan.

Orta Aziya boyınsha eń áyyemgi jazıwlar Xorezm aymaǵınan tabılğan. Bular *Aybúyir-qala* (b. e. sh. V–IV ásirler) esteliginen gúze sırtına jazılğan jazıw hám Qoyqırılğanqaladan tabılğan ayırım jergilikli jazıwlar bolıp tabıladı (b.e. sh. IV–III ásirler). Eramızdıń I ásirinde Xorezmde islep shıǵılğan jergilikli kalendar Xorezmliler VIII ásirge shekem paydalanğan.

#### **Qañha mámleketi**

Qıtay dereklerinen bul mámlekettiń Qanǵuy dep atalǵanı málim. **Eramızǵa shekemgi III ásirde** oǵan saklar tiykar salǵan. Áyyemgi tariyxshılardıń anıqlavınsha, Tashkent wálayatınıń Aqqorǵan rayonındaǵı *Qañha* – *Qañha* qala qarabaxanası saklardıń sol gezlerdegi paytaxtı Qanǵdez bolıp, oǵan eramızǵa shekemgi III ásirde tiykar salınğan. Qıtay tariyxshıları bul qalanı *Bityan* dep ataǵan.

Qañha mámleketiniń tiykarǵı qalaları Sır dárya oazisiniń jaǵaları boylap jaylasqan edi.

Eramızǵa shekemgi II ásirdeń aqırında Qañha qawimlerdeń eń qúdiretli mámleket birlespesine aylanadı. Onıń húkimdarları óz atınan teńge basıp shıǵarǵan. Qañha mámleketinde úlken qorǵanıslar, qorǵan, qala ibadatxanaları, sawda hám ónermentshilik máhálleleri payda boldı.

Mámleket madaniy oraylarınıń biri Tashkent oazisi edi. Mine sol aymaqlarda otırıqlı diyqanlar hám sawda-ónermentshilik mádeniyatı juzege keldi.

El ekonomikasınıń gúllep jasnawına onıń aymağınan Ullı Jipek jolınıń arqa tarmağı ótkenligi imkaniyat jarattı. Biraq, mine usı jağday Qıtay menen urıslardıń kelip shıǵıwına sebep boldı. Bul urıslarda qanǵarlar (Qańha mámleketi xalqın usılay ataǵan) kóbinese jeńip shıǵatuǵın edi.

Eramızdıń III ásirine kelip Qańha mámleketi bólsheklenip ketti.

### ***Ózińizdi sınañ!***

***Qańha – ...  
Qańgyuy – ...***

***Qańdez – ...  
Qańh – ...***

### **Dovon mámleketi**

Dovon tariyxında (Qıtay dereklerinde bul úlke usı atama menen tilge alınadı) shama menen, **e.sh. III ásirde** payda bólip, Ferǵanada jaylasqan.

Qıtay húkimdarları bir neshe ret bul mámleketti basıp almaqshı boldı, biraq olardıń háreketleri bosqa ketti. Áskeriy atlanıslardıń birinde olar Dovon mámleketiniń paytaxtı Ershidi qolǵa kergizdi, biraq xalqınıń qısımı astında jer salıǵı ornına onı taslap shıǵıwǵa májbur boldı.

Dovon mámleketi Qıtay hám Shıǵıstıń basqa elleri menen bolǵan xalıq aralıq sawda da áhmiyetli orın tutqan. Qıtay húkimdarların kóbirek Ferǵananıń násilli atları qızıqtıratuǵın edi. Atlar násiliniń birin hátte olar “*Dúldúl*” dep ataǵan. «*Dúldúl atlar*» mıqlı hám gózzal kóriniske iye bolǵan.



**Uris kórinisi.**  
*Zamanagóy súwret*



**Attıń háykeli**



«Dúl-dúl at»

**Este saqlañ!**

Davan **e.sh.**  
**II – I ásirlerde**  
jaqarı dárejege  
jetken mámle-  
ket bolǵan.

Áyyemgi dáwirdi izertlewshiler tapqan dáلیلer Qıtay jılnamalarındaǵı maǵlıwmatlardı tastıyıqladı. **b.e. shekemgi II–I ásirlerde** Fergana joqarı dárejede rawajlanǵan, xalıq kóp sanlı, jaqsı qurallanǵan hám shınıqqan qurallı kúshlerge iye mámleket bolǵan. Davon mámleketiniń *Shurabashat*, *Úshqorǵan* usanǵan hám basqa qalaları átirapındaǵı xalıq jerdı islew, salı hám biyday jetistiriw, baǵshılıq hám júzim jetistiriwde úlken tabıslarǵa erisken.

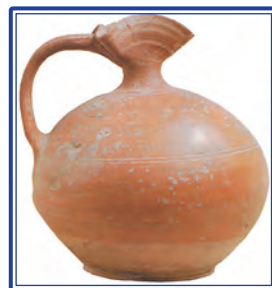
**Tayanısh konspekt**

- |   |   |   |
|---|---|---|
| Áyyemgi Xorezm<br>(b.e.sh. IV ásirde e.<br>III ásirine shekem)      | → | <ul style="list-style-type: none"> <li>→ suwǵarıw tarmaqları</li> <li>→ ónermentshilik hám sawda</li> <li>→ qala hám qorǵanlar</li> <li>→ qurılıstıń joqarı dárejesi</li> <li>→ skulptura hám diywal súwretleri</li> <li>→ Áyyemgi Xorezm jazıwı</li> <li>→ Jambasqala, Qoyqırılǵanqala, Topıraqqala</li> </ul> |
| Qańha mámleketi<br>(b.e.sh. III ásirde<br>e. III ásirine<br>shekem) | → | <ul style="list-style-type: none"> <li>→ Qańgyuy (Qańha)</li> <li>→ qaǵharlar</li> <li>→ Kanka – Qangxa – Qangdez (Bityan)</li> <li>→ Qıtay menen urıslar</li> <li>→ bólinip ketiwi</li> </ul>  |
| Dovon mámleketi<br>(b.e.sh. III<br>ásirde e. III<br>ásirine shekem) | → | <ul style="list-style-type: none"> <li>→ Dahamn</li> <li>→ Qıtay menen urıslar</li> <li>→ Ershi—paytaxt</li> <li>→ «dúldúl atlar»</li> <li>→ Úshqorǵan Shurabashat</li> <li>→ tamlanǵan</li> </ul>  |



## Soraw hám tapsırmalar

1. Áyyemgi Xorezm qalaları haqqında nelerdi bilesiz?
2. Xorezmniń ózine tán mádeniyatı haqqında sóylep beriń.
3. Qańh mámleketi qashan dúzildi hám man-balarda qanday nomlangan?



B.e.sh. II–I ásirlerge tiyisli gúze

## 35-ş. Kushan patshalığı

### Kushan mámleketiniń dúziliwi

Biziń eramızǵa shekemgi 140-130-jıllar aralıǵında kóshpeli *yueshjiyler* qáwimi Grek-Baktriya mámleketi aymaǵına basıp kiredi. Yuechjiler Baqtriya jerlerine kelip ornalasadı hám eramızdıń I ásirde *Guysuan* (Kushon) qówiminiń baslıǵı barlıq yuechji múlklerin óz hákimiyatı astına birlestirip, Kushan mámleketine astına birlestirip tiykar saladı.



Óspirimniń súwreti.  
Diywal súwreti



Kushan patshalığı



Kushan húkimdarı



**Kushan  
patshalıǵı  
teńgeleri**



**Saz shertip  
atırǵan  
hayaldıń  
kórinisi**

Birlesken bes yueshji qáwiminiń birinshi húkimdarı *Kudzula Kadfiz* boldı. Kudzula Kadfiz húkimdarlıǵı dáwirinde Awǵanstan hám Kashmir Kushan mámleketine qosıp alınǵan.

Onıń miyrasxorı *Vima Kadfiz* húkimdarlıǵı dáwirinde Kushan mámleketi aymaǵı jáne de keńeydi. Patsha *Kanishka* húkimdarlıǵı dáwirinde paytaxt Baktriyadan Peshovárǵa kóshiriledi, Kushan mámleketi bolsa úlken saltanatqa aylanadı.

### **Ózińizdi sınań!**

***Kudzula Kadfiz – ... Kanishka – ...  
Vima Kadfiz – ...***

Onıń aymaǵı Hindistan, Xotannan, Awǵanstańǵa hám Ózbekistannıń qublasına shekem bólgan jerler kirgen. Rim, Parfiya, Qıtay mámleketleri qatarında Kushan mámleketi de úlken imperiyalardıń birine aylanǵan. Eramızdıń III ásirinde toqtawsız urıslar aqıbetinde Kushan mámleketi hálsirey basladı hám bólinip ketti.

### **Xojalıqtıń rawajlanıwı**

Vima Kadfiz húkimdarlıǵı dáwirinen Kushan patshalıǵında húkimdarıń ismi kórsetilgen teńge basıp shıǵarıla basladı. Húkimdar aqsha reformasınıń ótkeredi, teńgelderdiń qunı artadı. Teńgeler altın, gúmis hám mıstan islep shıǵarılgan.

**Eramızdıń I–II ásirlerinde *Kanishka* húkimdarlıǵı dáwirinde Kushan patshalıǵı óz rawajlanıwınıń joqarǵı shıńına erisedi. Jańaja qalalar qurıldı, Hindistan, Qıtay hám Rim imperiyası menen sawda hám elshilik qatnasıqları ornatıldı.**

Ónermentshilik te joqarı dárejede rawajlanğan. Surxan átirapındaǵı Kushan mámleketi estelikleri bolğan *Xalshayan, Dalvarzintóbe, Ayritam, Zertóbe, Qaratóbe* hám basqalardı izertlew barısında anıqlanğan tabılmalar bunı tastıyıqlaydı.

Kushan mámleketi ekonomikasınıń tiykarın suwǵarıp egiletuǵın diyqanshılıq, sawda hám ónermentshilik qurağan.

Kushan mámleketi dáwirinde suw digirmanı, *shıǵır* túrlerinen keń paydalandı, jerge islew beriw quralları jetilistirildi.

### **Kushan mámleketindeki jazıw**

Kushan mámleketinde jasaǵan xalıqlardıń ózara mádeniy hám sawda baylanısları sebepli Orta Aziyada áyyemgi *aramiy jazıwı* keń tarqaladı. Bul jazıw Batıs Aziyada payda bolıp, álipbege tiykarlanǵanlıqtan ózlestiriw biraz ańsat bolğan.

Áyyemgi Termiz esteliklerin izertlew nátiyjesinde aramiy jazıwı tiykarındaǵı kushanbaktriya álipbesindeki jazıw úlgileri tabılǵan. Kushan elindeki taǵı bir túrdegi jazıw – kushan kórinisindegi jazıw bolğan, bunda háripler múyeshli, tórtmúyeshli hám aylana kórinisinde bolğan.

Kushan patshalıǵında jazıwdıń áyyemen bar ekenligin *Surxkotal* (Awǵanstandaǵı Qundız qalası janında) esteliginde tabılǵan grek álipbesindeki kushan jazıwları da tastıyıqlaydı.

Ámiwdáryanıń quyar aǵısında, Zarafshan hám Qashqadárya alaplarında áramiy álipbesi tiykarındaǵı xorezmiy hám soǵdiy jazıwlar da keń tarqalǵan edi.



**Shıǵır – suw shıǵǵaratuǵın úskene.**



**Hayal ádamnıń bas dúzilisinıń háykeli.  
I-II ásir**



**Kushan  
shahzadasının  
kórinisi**



**Budda basının  
kórinisi.**

*Dalvarzintóbe.  
II–III ásirдің  
basları*

Jazıwlarıń túrli kórinisine baylanıslı tabılmalar Kushan imperiyasınıń dúnyadaǵı kóplegen mámleketler menen keń kólemdegi baylanıslarınan gúwalıq beredi.

### **Diniy isenim**

Kushan mámleketi dúzilip atırǵan waqıtta Baktriya, Soǵdıyananıń tiykarǵı xalqı zardushtiylik dininde edi. Kanishka húkimdarlıǵı dáwirinde Hindistannıń bir bólegi qosıp alınıp jaqınnan baylanıslar ornatılǵannan soń, Kushan mámleketi aymaǵına kirip kele baslaǵan buddalıq zardushtiylik penen birge eramızdıń VIII ásirine shekem Orta Aziyada ómir súrgen.

Tiykarınan Surxan jerleri arqalı buddalıq pútkil Orta Aziya boylap keń tarqala basladı.

### **Ózińizdi sınań!**

***Shıǵır – ... Kushan jazıwı – ...  
Buddalıq – ... Oromiy jazıwı – ...***

### **Arxitektura hám kórkem óner**

Kushanlar dáwirinde qurılıs hám arxitektura joqarı dárejede ra-wajlandı. Dalvarzintóbe hám Eski Termiz sıyaqlı qalalar qam gerbishten qurılǵan bekkem qorǵanıw diywalları menen qorshalǵan. Qalalardıń ózi bolsa ónermentshiler kóshelerine hám turaq jay orınlarına ajratılǵan edi.

*Xalshayandaǵı* kushan húkimdarları sarayı, Eski Termiz (*Qaratóbe, Fayaztóbe*) hám Dalvarzintóbedeги buddalıq ibadatanalarınan sol dáwirdegi diywal súwretleri hám músinshiliktiń joqarı kórkem óner úlgileri tabılǵan.

Shaxzadalar, saray maliykalari, jawingerler súwreti, Budda háykeli, sonday-aq, sirnay shalıp atırǵan qızlar súwretlengen belgili Ayritam frizi bolıp tabıladı.

Temir hám súyekke oyıp islengen súwretler de joqarı dárejege erisken edi. Dalvarzintóbede pil súyeginen jasalǵan shaxmat tasları tabıldı. Kushan kórkem-ónerinde jergilikli dástúrler, Áyyemgi Shıǵıs hám Qadimgi Greciya elin kórkem óneri usılları rawajlanıwın dawam etken.



**Dombirashi.  
Ayirtam  
esteliklerinen  
úlgı**



### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Yuechjilar Baktriyaǵa qashan basıp kirdi?
2. Kanishka dáwirinde Kushan imperiyasında qanday ózgerisler bolǵan?
3. Qaysı patsha dáwirinde húkimdar ismi jazılǵan teńgeler quyıp shıǵarıla basladı?



**Túyedegi  
shabandoz  
háykeli**

## 36-§. Ullı Jipek jolı

### Payda bolıwı hám tarmaqları

Eramızdıń XVI ásirine shekem Shıǵıs penen Batıs xalıqları ortasındaǵı tariyxıy-mádeniy hám sawda qatnasıqlarınıń rawajlanıwında áyyemgi dúnyada belgili bolǵan *Ullı Jipek jolı* áhmiyetli orın tutatuǵın edi. Bul **b.e. shekemgi II ásirde** payda bolǵan hám «*Ullı meridional jol*» dep atalǵan. Bul jolǵa «Jipek jolı» degen at 1877-jılı nemec geografi *F. Rixtgofen* tárepinen berilgen.

### Este saqlañ!

**Ullı Jipek jolı**  
b.e.sh. II ásirde  
payda bolǵan.  
Ol «Ullı meridi-  
anal jol» dep  
atalǵan. Bul  
jolǵa «Jipek  
jolı» degen at  
1877-jılı ne-  
mis geografi  
**F. Rixtgofen**  
tárepinen be-  
rilge.



**Pil súyeginen  
islengen  
shaxmat  
tasları**



**Gúlal ıdıslar**



**Ullı jipek jolı**

Ullı Jipek jolı dúzilmesten burın Orta Aziya hám Áyyemgi Shıǵıs aymaǵında sawda hám mádeniy jaqtan almaslaw ushın hár qıylı jollar bolǵan.

Ullı Jipek jolı 12 miń kilometrge shekem uzınlıqta bolǵan. Ol Sarı teńiz jaǵalıǵınan baslanıp, Shıǵıs Túrktan, Orta Aziya, Iran, Mesopotamiya arqalı Jer Orta teńizi jaǵalarına shekem barǵan. Bul jolda Sian, Dunxuan, Yarkent, Samarqand, Buxara, Termiz, Marv hám basqa bir qansha áyyemgi qalalar jaylasqan edi.

Sogdiyanadan Qıtayǵa jún gezleme, gilem, bezeniw buyımları hám qımbat baha

taslar alıp barılğan; Baktriyadan túyeler, Ferǵanadan tuqım atlar, Badaxshannan yaqıt, Hindistannan Orta Aziyaǵa jip-gezlemeler hám paxta shigiti júklengen kárwanlar kelgen; Qıtaydan gúrish alıp kelingen; Orta Aziyadan Qıtayǵa júzim, ǵoza, ánar hám basqa diyqansılıq ónimleri tasılğan.

### Ullı Jipek jolı Shjan Syan táriplewinde

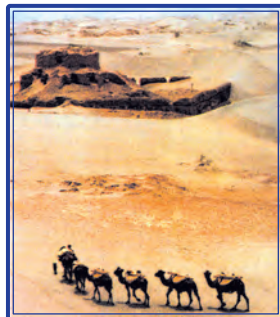
**Eramızǵa shekemgi 138-jılı** Qıtay imperatorı U-Di elshi Shjan Syandı kóshpeli xunn qáwimlerine qarsı gúreste awqamlas hám doslar tabıw ushın jiberedi. Xunlar Qıtaydıń arqa rayonların talan-taraj etetuǵın edi. Elshi xunlar qolına tutqın bolıp túse-di hám on jılǵa shekem qamaqta jatadı. Ol qamaqtan qashıp, Ferǵana alabına keledi. Bul jerde ózi ushın alaptaǵı qalalardı úyrenedi. Bul qalalar Ferǵana patshalıǵına qaraslı ekenligin bilip aladı.

Shjan Syan Alay alabınan ótip watanına qaytadı. Elshi Qıtay imperatorına kórgenbilgenlerin aytıp beredi. Ol Qıtayǵa Ferǵana atlarınan birewin hám jońshqa tuqımınan alıp kelgen edi. Bul attı qıtaylılar “*dúldúl*” dep ataǵan. Imperator U-Di óz sarayı janında jońshqa ektiredi. Keyin ala ol Qıtaydıń pútkil arqası boylap egiletuǵın boladı.

Shjan Syan júrgen jol boylap Qıtay elin Oraylıq hám Batıs Aziya menen baylanıstırıwshı jer júzilik áhmiyetke iye Ullı Jipek jolı dep atalıwshı karwan jolı ótetuǵın boldı.

### Ullı Jipek jolınıń áhmiyeti

Ullı Jipek Jolınıń tariyxı Shıǵıs hám Batıs xalıqlarınıń keń kólemdegi mádeniy



Ullı Jipek jolı boylap

**Este saqlań!**

**Shjan Syannıń júrgen jolı Ullı Jipek jolına tiykar boldı.**



Shóldegi qum tóbelikleri

### **Este saqlañ!**

Ullı Jipek jolı Shıǵıs hám Batıs mámleketleri xalıqların óz ara mádeniy baylanıslardan paydalanıw imkaniyatın berdi.



**Jipek qurtınıń pillesi**



**Ullı Jipek jolı**

baylanısları hám sawda almaslawı tariyxı bolıp esaplanadı. Bul tariyx ózara baylanıs hám mádeniyatlar bayıtılıwı tariyxı bolıp, tınıshlıq hám rawajlanıw tiykarın quraǵan.

Orta Aziya bul joldıń tiykarǵı baǵdarları kesip ótetuǵın orayda jaylasqan. Bul jerde hár qıylı mámlketlerden sawdagerler, ónermentler, alımlar hám muzıkantlar keletuǵın edi.

Ullı Jipek jolı (b.e.sh. II ásir – eramızdın XVI ásiri)

### **Tayanısh konspekt**

- 1877 – F. Rixtgofen
- 12 mıń km.
- Qıtay, Orta Aziya, Iran, Mesopotamiya, Aldıńǵı Aziya
- óz ara tasir: mádeniy hám sawda

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Dúnyanıń kóplegen ellerin baylanıstırıp turıwshı kárwan jolları tarmaqların birinshi bolıp kim “Jipek jolı” dep ataǵan?
2. Ullı Jipek jolınıń uzınlıǵı qansha?
3. Ózbekistannıń qaysı qalaları Ullı Jipek jolında jaylasqan edi?
4. «Ullı Jipek jolı» boylap sayaxat etıń. Alıs eller hám qalalar haqqında qısqasha gúrriń dúziń.
5. Sawdagerler Ullı Jipek jolı boylap qaysı ellerden nelerdi alıp kelgen?





## V - BÓLIM ÁYYEMGI RIM

### 37-§. Áyyemgi Italiya

#### Aymağı hám tábiyy shárayatı

Apennin yarım atawında klimatı jıllı bolıp, jil boyı bir qalıpte jawatúǵın edi. Yarım atawdı tolıq iyelegen *Italiya* elinde qurǵaqshılıq ta, qattı suwıq ta bolmaydı. Azıq-awqat ónimleriniń kópıligi hám topıraq ónimdarlıǵı sebepli kóp ásirler dawamında Áyyemgi Italiya xalqınıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq hám sharwashılıq bolǵan. Apennin yarım atawında hám túrli qawimler jasaǵan. *Liqurlar* Italiyanın áyyemgi qawimlerinden biri bólip, sharwashılıq penen shuǵullanǵan.

«*Italiya*» sóziniń ózi bolsa greksheden «*buzawlar úlkesi*» dep awdarılǵan. **E.sh. VIII–VI ásirlerde** Italiya jaǵalawlarında Koloniya qurǵan grekler bul elde, sıyırlardı otlatıw ushın ájayıp otlaq jerdi birinshi bolıp tapqan edi.

Apennin yarım atawınıń eń úlken suw deregi *Po* dáryası. Apennin yarım atawınıń bársheshe qawimleri *italiylar* dep atalǵan. Italiyanıń arqa-batis bóliminde *etrusklar* jasaǵan. Olardıń tiykarǵı kásibi diyqanshılıq bolǵan. **B.e.sh. VIII ásirge** etrusklar Italiyada 12 qala-mámleket awqamın dúzgen. Etrusklar Shıǵıs eleri menen erkin sawda-satıq etiw ushın grek koloniyaları menen gúres basladı. Afrikanıń arqa jaǵalawında jaylasqan Finikiya koloniyası Karfagen qala-mámleketi ham Olarga qosıldı. Daslep karfagenlikler hám etrusklar ǵalaba



Rimlilerdiń  
áyyemgi  
mákanı



Áyyemgi  
Italiya



**Áyyemgi Rim xalqı.**  
*Pompeydegi diywalğa islengen súwret*

### **Este saqlañ!**

Eramızǵa shekemgi 753-jılı Rimge tiykar salınǵan sáne dep qabil etilgen.



**Rem hám Romuldı tawıp alǵan Ana qasqır tımsalı**

kóterildi, biraq kóp ótpey Grek áskerleri olardı qurǵaqlıq hám teñizi kúl-talqon etti.

### **Ózińizdi sınañ!**

**Italiylar – ... Etrusklar – ...  
«Italiya»nıń mánisi – ...**

### **Rimge tiykar salınıwı**

Rim qalası *Tibr* dáryası boyındaǵı diyqan-shılıq mákan jaylarınan baslanǵan. *Tibr* boylap jaylasqan kishi qonıslar birlesip, úlken qalaǵa aylandı. Rim jeti tóbelikte jaylasqan. *Tibr* tasqan waqıtlarda tóbelikler arasındaǵı oypatlıq adam óte almaytuǵın batpaqlıqqa aylanıp qalatuǵın edi. Qalanıń jaylasıwı áskeriy kózqarastan júdá qolay bolǵan. Dárya hám batpaqlıq latınlardı qońsı qáwimlerdiń hújimlerinden qorǵaytuǵın edi.

Ráwiyatqa qaraǵanda, **eramızǵa shekemgi 753-jılı** Rim qalasına aǵa-inili *Romul* hám *Rem* tárepinen tiykar salınǵan. *Dúnyaǵa kelgennen soń bóbeklerdi sebetke salıp sahám-tǵa solib, Tibr dáryası boyında taslap ketedi. Dárya boyında olardı Ana qasqır tawıp aladı, emizedi hám baǵadı. Keyin aǵa-inililerdi bir shopon tawıp alıp tarbiyaladı.*

*Er jetkennen soń bolsa Tibr boyında qala qurıwǵa bel baylaydı. Biraq aǵa-inililer jánjellesip qalıp, Ramul óz inisin óltirip qoyadı, qalaǵa bolsa óz atın beredi.* Búgingi künde de, ápsanada aytılganday, egizeklerdi emizgen ana qasqır Rimniń tımsalı esaplanadı. **Eramızǵa shekemgi VI ásirde** Rim xalqı kóp bir qalaǵa aylandı. *Kapitoliy* tóbeliginde

bolsa dushpanlardan qorǵanıw ushın qorǵan qurıladı.

### Áyyemgi Rimdi basqarıw

Dáslep rimliler óz húkimdarların saylaytuǵın edi. Húkimdarlar hám áskeriy baslıq, hám sudya, hám ruxaniy bolǵan. **B. e. sh. 509-jılǵa** shekem usı túrde dawam etti, laqabı “*Takabbır*” bolǵan *Tarkviniy* degen adam saylap qoyılǵan húkimdardı óltirip hákimiyattı iyelep aldı.

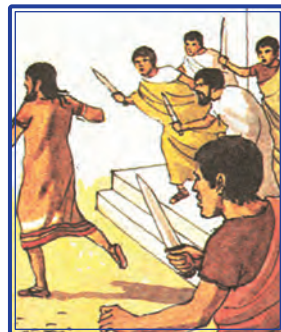
Ǵázebi kelgen xalıq qozǵalań kóterip, Tarkviniydi qaladan quwıp jiberdi. Qala xalqı pútkil hákimiyat bir adam qolında jámleniwine jol qoymaytuǵın basqarıw formasına ótiwge qarar etti. Patsha hákimiyatınıń awdarılıwı Rim respublikasınıń tiykarın jarattı.

### Tayanış konspekt

- Appenin yarım atawı
- Italiya – «buzawlar úlkesi»
- ligurlar, italiklar
- b.e.sh. VIII ásir – 12 qala-mámleket awqamı
- b.e.sh. 753-jıl – Tibr dáryası boyında Rim qalasına tiykar salınıwı

### Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan Italiya aymaǵın kórsetiń hám onıń geografıyalıq ózgesheliklerin aytıp beriń.
2. Italiyaǵanıń xalqı qalay atalǵan?
3. «Italiya» sózi qalay payda bolǵan?
4. Ne ushın Ana qasqır Rimniń tımsalı esaplanadı?



**Tarkviniydiń qaladan quwıp etiliwi**

### Este saqlań!

Tákabbir Tarkviniy quwıp jiberilgennen keyin, **b.e.sh. 509-jılı** Rim respublika dep daǵazalandı.



**Rim ibadatxanası.**  
*Tiklengen*

## 38-§. Rim respublikası

### Respublikanı basqarıw



Rimniń oraylıq bólimi

Rim patshaları áhmiyetli máselelerdi sheshiw ushın *Xalıq májlisin* shaqıratuǵın edi. Xalıq májlisi urıstı daǵazalaǵan, shárt-nama dúzgen, nızamlar qabıl etken hám biykarlaǵan, zárúrli barlıq ámeldar adamlardı saylap tayınlaytuǵın edi. Bul májlistiń qararın *Senat* tastıyıqlaytuǵın edi, latinshadan awdarǵanda «senat» sózi «*aqsaqallar keńesi*» degen mánisti bildiredi. Rimning tub aholisi *patritsiyeler*, Rimniń ápiwayı xalqı bolsa *plebeyler* dep atalǵan. Rim basqarıwında tek patritsiyeler qatnasatuǵın edi. **B. e. sh. VI ásir** baslarınan Rim mámleketi *respublika* dep júritile basladı.

Latin tilinen awdarǵanda «respublika» sózi «*xalıq isi, ulıwma is*» degen mánislerdi ańlatadı («*res*» – is, «*publika*» – xalıq). Xalq majlisi patritsiylerden eki adamdı bir jil múddetke hákim etip saylagan. Olar *konsullar* deb atalǵan.

Bay qul iyeleri túrli jollar menen saylawshılardı óz tárepine awdırıp, biypul túslik uyımlastırıp, sawǵa-sálem tarqatıp hám oǵan uqsas islerdi ámelge asıratuǵın edi.

Saylaw kúni konsullıqqa óz kandidaturasın qoyǵan bay qul iyeleri «*kandida*» dep atalıwshı juqa aq-jipek lipas kiyip alǵan. Házirgi «kandidat», yaǵnıy qandayda bir lawazımdı iyelewge háreket etiwshı talaban adam mánisin beriwshı sóz de «*kandida*» dan kelip shıqqan. Aq reń kandidattıń hújdanı da onıń lipasınday taza hám pák ekenligin bildirip turatuǵın edi.

#### Este saqlañ!

#### B.e.sh. VI ásirdiń

aqırınan baslap Rim mámleketi **respublika** dep atala baslaǵan.

## Ózińizdi sınań!

**Senat – ...**

**Patritsiyer – ...**

**Plebeyler – ...**

**Respublika – ...**

Senat elde úlken hákimiyatqa iye bolǵan. Bir de bir nızam Senatta dodalanbay turıp, Xalıq májlisi tárepinen qabil etilmeytuǵın edi. Tiykarǵı lawazımlı adamlar – *konsullar* bolsa tikkeley mámleketti basqaratuǵın edi. Áyyem zamanlarda eń tájiriybeli hám húrmetli adamlar Senatta orın iyelegen bolsa, waqıttırń ótiwi menen konsullar hesh bir saylawsız Senatta orın iyelep alatuǵın hám onıń ómirlik aǵzasına – *senatorǵa* aylanatuǵın abırayǵa eristi.

Uris baslanǵan jaǵdayda yaki xalıq qozǵalańı júz bergende *diktator* hám onıń orınbasarı – atlı áskerler baslıǵı etip tayınlanatuǵın edi. Diktator sheklenbegen hákimiyatqa iye bolǵan. Biraq ol hákimiyatta altı aydan kóp tura almaytuǵın edi.

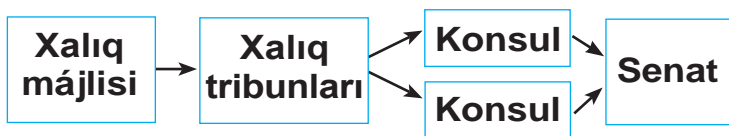


**Konsullar**

### Este saqlań!

**Senat 300** adamnan ibarat bolǵan. Birde-bir nızam Senatta talqılanbay turıp, **Xalıq májlisi** tárepinen qabil etilmeytuǵın edi.

### Rim respublikasınıń basqarıwı



Hár bir konsuldı 12 adamnan ibarat húrmetli qarawıl – *liktorlar* qorıqlaytuǵın edi. Konsul jınayatshılardı jazalaw múmkinshiligine iye lik etiw belgisi sıpatında liktorlar iyinleriniń ortasına balta shansılǵan qayısqaq arqanlardan túyin taǵıp júretuǵın edi.

Konsullar eki adam bolıp, olar áhmiyetli máselelerdi sheshkende bir-birleri menen másláhátlesip alıwı kerek edi. Konsullar jil



**Plebeyler kóterilisi**



**Nizam  
buziwshılarǵa  
tán jazası  
qollanılatuǵın  
edi**

**Este saqlañ!**  
**E.sh. III ásir**  
baslarına kelip  
Rimniń barlıq  
puqaraları,  
dárejesine  
qaramastan  
nizam aldında  
teń dep  
esaplanǵan  
nizamlar qabıl  
etilgen.

dawamında Rim respublikasını basqarıp, rimlilerdi sudlaytuǵın edi. Áskeriy jaǵdaylarda bolsa, olar áskerlerge áskerbasılıq etken. Hár jılı olar Xalıq májlisine esap beretuǵın edi. Rim respublikasında *xalıq tribunı* lawazımı da shólkemlestirildi. Xalıq tribunları kámbaǵal rimliler máplerin gózleytuǵın edi. Olar májlislerde barlıq puqaralardıń teń hám jasırın dawısları menen saylanatuǵın edi. Xalıq tribunı «*veto*» (qadaǵan etemen) sózin aytıwı múmkin bolǵan, bunday jaǵdayda nizam qabıl etilmeytuǵın edi.

### **Ózińizdi sınañ!**

**Diktator – ...**

**Liktorlar – ...**

**Konsullar – ...**

**Xalıq tribunı – ...**

### **«12 keste nizamları»**

Áyyemgi Rim nizamshılıǵı awızeki nizamlarǵa tiykarlanǵan edi. Sudlarda kóbinese ádalatsız nizamlar shıǵarıwshı patriitsiyler májlis qılatuǵın edi. Plebeyler talabıǵa kóre, patriitsiyden ibarat keńes dúzilip, Olar ónlaǵan nizamlar jazba jıynaǵın dúziw kerek bólǵan. Biraq keńes bul iste aqırına jetkeza almaǵan.

Sol waqıtta tiykarınan plebeylerden ibarat bolǵan Rim áskerleri qozǵalań kóteredi. Olar Rim átirapındaǵı Muqaddes tawǵa ketip qaladı hám óz nizamlarına iye bolǵan jańa qala quramız dep eskertedi. Solay etip, patriitsiyler 12 kesteden ibarat jańa nizamlardı hámme kóriwi ushın Rimniń oraylıq maydanı – *Forumǵa* jaylastırǵan. Patriitsiyler 12 kesteden dúzilgen jańa nizamlar qabıl etiwge májbúr bólǵan.

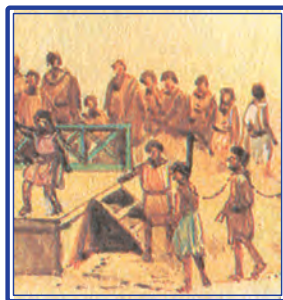
Bul nızamlar jeke múlikti hesh kimge qaraslı emes dep járiyaladı, plebeyler hám patriitsiylerdiń teńsizligin nızamlastırdı. Tek **b.e.shekemgi III ásir** baslarına kelip Rimniń barlıq puqaraları iyelegen ornına qaramastan nızam aldında hámme teń dep esaplanatuǵın nızamlar qabil etildi.

### ***Tayanış konspekt***

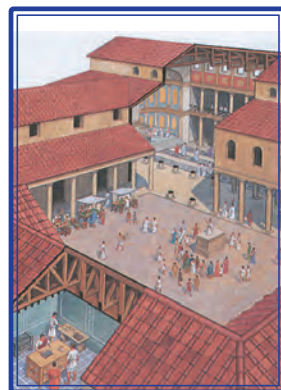
- respublika joqarı hákimiyatı – Xalıq májlisi
- Senat – «aqsaqallar keńesi»
- patriitsiyler
- plebeyler
- respublika – «xalıq isi»
- konsullar – respublikanıń bas lawazımlı adamları
- diktator – urıs jıllarında el húkimdarı
- xalıq tribunı – Senatta Rim kámbaǵal xalıq wákılleri
- veto – «qadaǵan etemen»
- «12 keste nızamları»

### ***Soraw hám tapsırmalar***

1. Rimde respublika basqarıwı qanday formada ámelge asırılǵan?
2. “Respublika” sózi qanday mánisti ańlatadı?
3. Diktator degen kim? Qanday jaǵdayda ol Rim húkimdarına aylanǵan?
4. Rim nızamshılıǵı haqqında aytıp beriń. Onıń ózine tán ózgesheligi nede?
5. «12 keste nızamları» kimlerdiń máplerin qorǵaytuǵın edi?



**Nızamlar qullarǵa tiyisli emes edi. Olardı bazarlarda erkin satatuǵın edi**



**Forum – Rimniń oraylıq maydanı. Tiklengen**

## 39-§. Rim respublikasınıń turmısı

### Qalalardaǵı turmıs



**Akveduk  
(aspalı suw  
trubaları)**



**Rimliklar  
kiyimi – toga**



**Merkuriy –  
sawda-satıq  
qudayı**

Imperiya aymaǵı keńeyip barǵan sayın qalalar da kóbeydi. Rim qalaları aldınnan puqta islengen reje tiykarında qurılǵan. Qalalarda kóplep ájayıp jámiyetlik hám turaq jay imaratları, ibadatxanalar, monshalar, sawda orınları hám dárixanalar bolǵan.

Kópshilik adamlar 2–3 qabatlı imaratlarda jasaǵan. Bay adamlar ózlerine dábdebeli imaratlar qurǵan. Bunday úylerde oraylıq ısıtıw tarmaqları bolǵan: pollar ısıtıladı, trubalar arqalı úylerge suw ótip turadı. Úy *mozaikalar* – shiyshe yamasa tas bóleklerinen islengen súwretler menen bezelgen. Saltanatlı *villalardıń* diywalların *freskalar* – kewmegen sıbawǵa islengen súwretler bezep turar edi. Hár bir qala orayındaǵı *Forumda* bazar maydanı, xalıq jıynalısları ushın keń orın hám oraylıq ibadatxana bolǵan. Suw qalaǵa bir neshe qabatlı kópirge uqsaytuǵın *akveduk* arqalı aǵıp keletuǵın edi.

Rim bazarlarında eń bazarı shaqqan tovar – qullar edi. Hár bir qalada qullar sawdaǵa shıǵarılatuǵın bazar bolǵan.

Adamlar kiyip júretuǵın lipaslar olardıń jámiyettegi bildirip turatuǵın edi. Mısalı, er balalar 14 jasqa tolǵanǵa shekem qızǵısh jo-laq «toga» kiygen. 14 jasqa tolǵanda olar er jetken jigit bolıp esaplanadı hám appaq toga kiyip baslaydı. Tap usınday juqa jipek toǵanı senatorlar da kiyetuǵın edi. Rimli hayallar túrli reńdegi kóylekler kiyip, bas hám iyinlerine oramal oranatuǵın edi.



## Ózińizdi sinań!

**Mozaika – ... Akveduk – ...**  
**Freska – ... Toga – ...**

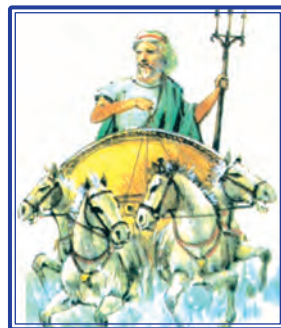
### Áyyemgi rimlilerdiń qudayları

Kúndelik turmısta rimliler óz qudaylarına kúsh hám qáwenderlik sorap kóp múrajat etetuǵın edi. Qudaylar ushın ullı ibadatxanalar qurıldı. Rimliler qudaylarınıń kópshiligi greklerdiń qudayların eske túsiredi. Áhmiyetli isti baslawdan aldın rimliler bul iste kúsh-quwat beriw ushın qudaylarǵa qurbanlıqlar baǵıshlaytuǵın edi.

Hár túrli qudaylar turmıstıń túrli táreplerin basqaratuǵın edi. Mısalı, sawashta jeńiliske ushiraytuǵın bolsa, demek, qaysı bir is penen urıs qudayı *Marstıń* ashıwına tiydik degen oyǵa barǵan.

Rimniń bas qudayı, aspan, gúldirmama hám jasın patshası *Yupiter* Rim mámleketiniń qáwender. Rimde qudaylarǵa sıyınıw keń en jayǵan *Neptun* teńiz qudayı, uyqı qudayı *Morfeı*, aw qudayı *Diana*, ot hám temirshiler qudayı *Vulkandı*, báhár hám muxabbat qudayı *Venera*, sharap qudayı *Baxus*, ádil sudlaw qudayı bolsa *Yustitsiya*, táǵdir qudayı bolsa *Fortuna* bolıp esaplanǵan.

Ibadatxanada Rimniń bas qudayı *Yupiterdiń* úlken músini ornatılǵan. Ibadatxananiń qasında *altar* – qurbanlıq baǵıshlaytuǵın kóterme jay bolǵan. Ádette ógizler, qoylar, shoshqalar yamasa eshkiler qurbanlıq qılınǵan.



**Neptun – teńiz qudayı**



**Yupiter – shaqmaq hám gúldirmama qudayı**



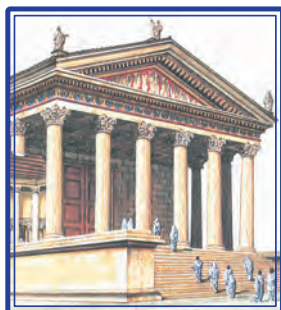
**Vukan – ot hám temirshiler qudayı**



**Yustitsiya –  
adil sudlaw  
qudayı**



**Fortuna – tağ-  
dir qudayı**



**Rim  
ibadatxanası**

## **Ózińizdi sınań!**

**Áyyemgi rimlilerdiń qudayları – ...  
Altar – ... Ibadatxana – ...**

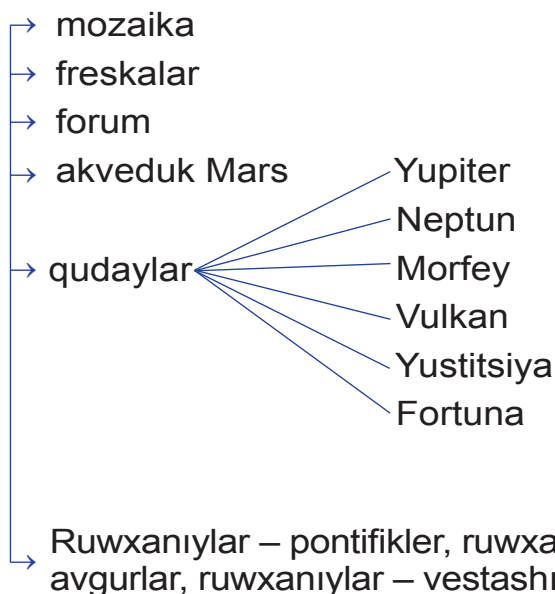
### **Diniy máresimler**

Diniy máresimler qatań belgilengen qa-ğıydalar boyınsha ótkizilgen. Diniy máresim-ler ótkiziliwin ruwxaniylar – *pontifikler* – Rim ruwxaniyları baqlap barǵan. Olar bayramlar kalendarın, máresimler saltanatlarınıń tárti-bin dúzedi. 5 adamnan 15 adamǵa shekemgi ruwxaniylerdi bildiriwshi pontifikler jámaátine Ullı pontifik basshılıq qıladı. Ullı pontifik qu-daylar menen keńesip, úzil-kesil juwmaq be-redi, dep esaplaǵan.

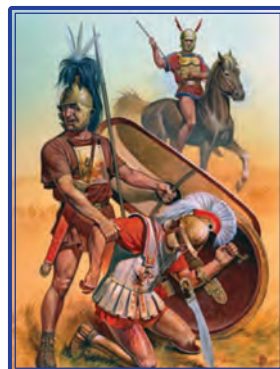
Rimliler barlıq zárúr islerin pal ashıwdan baslaǵan. Pal ashıw ruwxaniylar – *avgurlar* járdeminde ámelge asırılǵan. Avgurlar qus-lar párwazına, gúldirmamaǵa, shaqmaqqa, muqaddes quslarǵa sebilgen dánlerge, jań-ǵırıqqa hám taǵı basqa zatlarǵa qarap pal ashatuǵın edi. Egerde belgiler kewildegidey bolmasa, isler belgili waqıtqa keshiktiriletuǵın edi.

Shańaraq oshaǵı qudayı *Vesta* ibadat-xanasında muqaddes ot saqlanatuǵın edi. Muqaddes ottı saqlaw hayal ruwxaniylar ves-*talkalar* wazıypasına kiretuǵın edi. Ot janıp turǵan bolsa, mámleket bar dep esaplaǵan.

## **Tayanish konspekt**



**Rim áskerleri sawash maydanında**



**Jaradar Rim áskeri**



**Rimdegi G'ala – triumf arkası**

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Rim qalası xalqınıń turmısı haqqında sóylep beriń.
2. Rimlilerdiń kiyimleri nesi menen ajıralıp turatuǵın edi?
3. Rim qudayların sanap beriń. Olar grek qudaylarınan nesi menen parq qıladı?
4. Pontifikruwxanıyları hám avgurruwxanıyları degen kimler?
5. Vestashı ruwxanıylardıń tiykarǵı wazıypası ne bolǵan?

## **40-§. Jer Orta teńizinde ústemlik ushın gúres**

### **Rim armiyası**

Rimniń kúshli áskeri sırtqı dushpanlardan qorǵaw hám qońsı mámleketlerdiń jerlerin basıp alıw uchun zarur edi. Dáslep ásk-



**Oq atıw quralı –  
katapulta**



**Rim  
áskerleriniń  
qorǵanıw  
quralları**



**Gannibal**

erge adam jer-múlkke iye bolǵan rimliklerden olınǵan. Keyinirek jawınger askeriy kúshke aylangan. Armiyada 17 jastan 46 jasqa shekem bolǵan er adamlar xızmet etetuǵın edi. 80 adamnan ibarat bolǵan jawıngerler toparı *senturiyalar* dep júritilgen. Bir neshe senturiyeler *kogortanı*, 10 laǵan *kogorta legiondı* quraytuǵın edi. Jawıngerlerdiń kópshiligi jaqsı bilim alǵan áskerler bolıp, Olar is haqı aliwdan tasqarı kiyim hám qural-jaraqlar menen táminlengen. Xızmet múddeti 25 jil bolǵan. Sonsha múddettegi xızmeti esesine legioner úy-jay, jaqsı aylıq is haqı alıw hám basqa Rim aймаǵındaǵı turli úlkelerdi kóriw imkaniyatlarına da iye bolǵan.

Rimliler ózine tán sawash alıp barıw taktikasın islep shıqqan: aldın ala qala qorshap alınar, keyin bolsa *katapulta* degen qamal quralınan paydalanıp diywallardı tesip hám qalalarǵa bastırıp kiretuǵın edi. Piskeñ metall taqtayshalardan tiklengen uzın qamal minaraları járdeminde biyik diywallardan ótetuǵın edi.

Áskeriy toparlar imperiya aймаǵı boylap tezirek háreketleniwi ushın elde tegis jollar tarmaǵı qurıldı, bul jollar menen imperiyanıń hár qanday úlkesine jetip alıwǵa bolatuǵın edi. Imperiya shegaralarında bolsa tas qorǵanlar qurılǵan edi.

Jeńisten soń Senat qararına muwapıq Rim áskerleri jeńis (*triumf*) tı saltanatlı belgileytuǵın edi. Máresimde Áskerler aldında tórt aq tulpar qosılǵan arbada basına *lavr gúlshenberin* qadap alǵan jeńimpaz áskerbası baratuǵın edi. Áskerbasınıń izinen oljalardı alıp baradı.

## Ózińizdi sınań!

**Senturiyalar – ... Legion – ...**  
**Kogorta – ... Triumf – ...**

### Puni urısları

Biziń eramızǵa shekemgi III ásirdeń ortalıǵına kelip Rim áskerbasıları pútkil Italiyanı basıp alıwǵa eristi. Solay etip Rim mámleketiniń aymaǵı keńeyip barǵan.

Bul waqıtta *Arqa Afrikaniń* jaǵalawları, *Sardiniya*, *Korsika* atawların óz ishine alǵan bir qúdiretli mámleket – *Karfagen* Siciliya atawının batıs bólimin iyelep alǵan edi. Sol Siciliya máselesi Rim hám Karfagen arasındaǵı urıslar sebebine aylanıp ketti.

Rimliler Karfagen menen úsh mártebe urıstı. Bul urıslar tariyxqa *Puni urısları* atı menen kirgen, Nelikten de rimliler karfagenlilerdi puna dep ataǵan. Birinshi urısta rimliler jeńiske eristi hám Siciliyanı basıp alıp, karfagenlilerdeń ózlerine jer salıǵın tólewge májbúr qıldı.

Karfagen qul iyeleri Ispaniyanıń úlken bir bólimin basıp aldı. Karfagen armiyasına tájiriybeli áskerbası *Gannibal* basshılıq etetuǵın edi.

## Ózińizdi sınań!

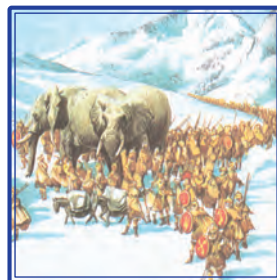
**Karfagen – ... Gannibal – ... Punlar – ...**

### Karfageniń wayran etiliwi

Gannibal áskerleriniń Ispaniyadan Italiyaǵa qarsı urısları sebepli ekinshi Puni urısı baslandı. Karfagen armiyası *Alp* tawları eteklerine jetip baradı. Ótip bólmalıq tu-

### Este saqlań!

Karfagen Armiyasına tájiriybeli sárkarda **Gannibal** basshılıq etetuǵın edi. Al Rim armiyasını sárkarda **Csion** basqarǵan.



**Gannibal jawingerleri**



**Rim piyadaları sawashta**

### Este saqlañ!

**B.e.sh. 202-jılı** Zama qalasına jaqın jerde Gannibal armiyası Rimliler tárepinen qıyratılğan.



**Karfagenniń wayran etiliwi**



**Rim armiyasınıń «Tasbaqa» dep atılğan qorǵanıw qalqanı**

yulǵan tawlardan asqan Gannibal Italiya aymaǵına basıp kirdi hám **biziń eramızǵa shekemgi 216-jılı** *Kann janındaǵı* sawashta rimliler armiyasınıń kúl-talqan etip tasladı. Bul sawashta 70 mıń rimli legioner nabit boldı.

Jeńilisten keyin rimliler sheshiwshi sawashlardan ózin tıya basladı. Italiya xalqı Gannibaldı qollap-quwatlamadı, sebebi Karfagen jallanba áskerleri eldi talan-taraj etip taslaǵan edi. Rimli sárkarda *Csipion* kútilmegende áskerleri menen Afrika jaǵasına kelip túskende Gannibal Karfagendi qorǵawǵa asıqtı, biraq **biziń eramızǵa shekemgi 202-jılda** onıń láshkeri *Zama* qalasına jaqın (Arqa Afrika) jerde rimliler tárepinen qıyratıldı.

Karfagen Rimge boysınıp ulken dárejede baylıq penen taban tólewı kerek edi. Biraq hám waqt ótip Karfagen óz qúdiretin tiklewge háreket etti.

Úshinshi Puni urısında Rimliler Karfagendi qamal etti. Qalası xalqı eki jil Karfagenni qorǵadı, qalada ashlıq baslandı. Rimli legionerler úylerdi birme-bir basıp alıp, jolda ushıraǵan nárseni talap hám ot qoyatuǵın edi.

Solay etip, **biziń eramızǵa shekemgi 146-jılda** Karfagen ulıwma qarabaxanaǵa aylandı. Rim áskerleri jeńis, talanǵan olja hám mıńlaǵan qullar menen Italiyaǵa qayıtp keldi.

### Rim tárepinen basıp alınǵan aymaqlar

Puni urıslarınan keyin Italiya shegarasınan ádewir uzaqta bolǵan úlken-úlken aymaqlar

da Rim hákimiyatı iyeligine ótti. Basıp alınğan jerlerdi rimliler *provintsiya* dep atağan. *Sitsiliya, Korsika, Sardiniya, Ispaniya*, hám basqa aymaqlar áne usılardıń qatarına kiretuǵın edi. Provintsiyalardı basqarıwǵa nayıplar – *prokonsullar* tayınlanatuǵın edi.

Olar sheklenbegen hákimiyatqa iye bolǵan. Prokonsullar ádette bir jılǵa saylanıp. Provintsiyalar Rimge qarsı gúreske birlespewi ushın rimliler «*Bólip taslap ústemlik et*» printsipine tiykarlanıp is júrgizgen. Rimliler ayırım qalalarǵa basqaları olardı kóre almawı hám olar bir-biri menen jánjellesiwi ushın qasaqana jeńillikler beretuǵın edi.

### **Tayanish konspekt**

- senturiy → kogorta → legion
- Triumf
- Puni urısları → Karfagen → Gannibal
- Rim → Csipion
- b.e.sh. 216-jıl – Rim imperiyasınıń kúl talqan etiliwi – Kann sawashı
- b.e. shekemgi 146-jıl – Karfagenniń wayran etiliwi
- provinciýalar
- prokonsullar
- «Bólip taslap, ústemlik et!»

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Triumf degen ne? Qaysı jaǵdaylarda triumf belgilengen?
2. Rim áskerleri kimlerden dúzilgen edi?
3. Puni urıslarınıń tiykarǵı sebebin aytıń.
4. Kartadan Gannibal júrisi baǵdarın kórsetiń.

### **Este saqlañ!**

Basıp alǵan jerlerin rimliler **provintsiya** degen. Provintsiyalardı basqarıwǵa nayıplar – **prokonsullar** tayınlanatuǵın edi.

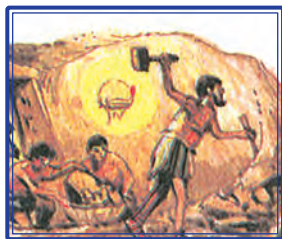


**Rim atlı áskerleri**

## 41-§. Qullar hám gladiatorlar

### Rimde qulshılıq

Jeńisli urıslar nátiyjesinde Rimde qullar sanı kóbeyip ketti. Erkin rimlilerdiń pikirinshe, qul pútkilley qul iyeleriniń ıqtıyarında bolǵan, bir buyım sıyaqlı edi. Qullardıń qádiri bolmaǵan, sebebi olar júdá arzan turatuǵın edi.



**Tas  
jonipatırǵan  
qullar**

Rim mámleketindegi qullarda miynetten mápdarlıq sezimi hasla bolmaǵan. Olarga haq tólanmas edi. Shonıń uchun qullar mumkin bolǵanınsha az hám jamanıraq isledi. Bara-bara qullar miynettiń ónimdarlıǵı kemeyip ketgen.

Qullar miyneti qul iyeleri ushın paydalı emesligi málim boldı. Kóplegen qul iyeleri qullardı jer ijarashılarına aylandıra basladı. Qullar qozǵalańınan qorıqqan, ónimdarlıqtı asırıwǵa umtılgan jer iyeleri óz ushastkaların kishi-kishi múlklerge bólip tasladı, erkin kámbaǵallarǵa ijarǵa tarqatıp bere basladı.



**Rim qul iyeleri**

Áne usı ushastkalarda ijarashılar diyqanshılıq penen shuǵıllandı. Olar jerge qansha islew berse, ónimniń sonsha kóp úlesin ózlerine qaldıratuǵın edi.

Mayda jer ijarashıları *kolonlar* dep atalgan. Jerden paydalanıw ushın olar jer iyesine ózleri jetistirgen ónimler menen tóleytuǵın edi.

Bara-bara ulıwma qullar sanı kemeydi. Ayırım jer iyeleri xojalıq júrgiziw ushın qullarǵa kishi jer ushastkasın erkin islewge miynet quralların, uruwı, shańaraǵı menen birge jasawǵa ruqsat beretuǵın edi. Bunday qullar «*ılashıqlı qullar*» yaǵnıy úy-jaylı qullar dep atalgan.



## Ózińizdi sinań!

**Kolonlar – ... «llashıqlı qullar» – ...**

### Gladiatorlar urısları

Rimlilerdiń súyikli tamashalarınan biri *gladiatorlar* sawashı bolǵan. Kóbinese gladiatorlar qullar yamasa jinayatshılar bolǵan. Olarǵa arnawlı jabıq mektepte bilim beretuǵın, sońınan bir-birleri menen alıswǵa, tamashagóyler kewlinen shıǵıwǵa májbúr etetuǵın edi.

Hár bir gladiatordıń júrimi hám ólimi tamashagóylerdiń qálewine baylanıslı edi. Hár bir sawash sońında tamashagóyler jeńilgen gladiator tiri qalıw-qalmasıǵın sheshetuǵın edi. Eger tamashagóylerdiń kópshiligi oń qolınıń bas barmaǵın joqarıǵa kóterse – jeńilgen gladiator tiri qalǵan, kerisinshe, tómenge qaratılsa – onı tamashagóyler kóz aldında óltirip taslaydı. Sawashlar úlken tas stadionlar yamasa *amfiteatrlarda* bolıp ótetuǵın edi. 50 mıń tamashagóy sıyatuǵın *Kolizey* eń úlken amfiteatr bolǵan.

Bazıda gladiatorlar úlken-úlken toparlarda sawash qılǵan, sonda saxna sawash maydanına uqsap qalatuǵın edi: óltirilgen, jaralanǵan hám jan berip atırǵan gladiatorlar hámme jerde awnap, jayrap, shashılıp jatatuǵın edi. Jáne de qızıqlı bolıwı ushın gladiatorlar sawashları kúshi teń qarsılaslar ortasında ótkizilgen. Birewinde tek qılısh hám qalqan bolsa, basqasında tor hám shanışqı (úsh tisli nayza) bolǵan. Tor hám nayza menen qurallanǵan gladiator ózin hesh nárese menen qorǵay almaısa da, ol qarsılasın tor menen orap taslawı hám shanışqı menen óltiriwi múmkin edi. Gladiatorlardıń jabayı arıslanlar,

### Este saqlań!

«llashıqlı qullar» – bul qul iyelewshiler tárepinen kishkene jer, miynet quraları, tuqım menen támiyinlengen qullar. Olarǵa shańaraq hám turaq jay qurıw ushın da ruqsat berilgen.



**Kolizeydiń sırtqı kórinisi**

ashiwshaq ógizler menen gúresleri de ótkizilgen.

### **Ózińizdi sinań!**



**Gladiatorlar**



**Rim búrkiti.  
Rim húkim-  
darlarınıń  
simvoli  
esaplanǵan**

**Gladiator – ... Kolizey – ...  
Amfiteatr – ... Shanıshqı – ...**



**Kolizey**

### **Spartak kóterilisi (b.e.sh. 74-71-jıl)**

**B.e. shekemgi 74-jılı** baslanǵan *Spartak* bassılıǵındaǵı qullar qozǵalańı áyyemgi dúnyada eń ǵalaba hám uyımlastırılǵan kóterilislerdiń biri bolǵan.

Rim armiyasında xızmet etiwden bas tartqanı ushın Kapuya qalasındaǵı gladiatorlıq mektebine satıp jiberilgen frakiyalıq qul Spartak qullardı kóteriliske shaqırdı.

Biraq kimdur bul haqqında rimlilerge xabar jetkizedi. Sonda Spartak hám onıń 200 ge jaqın tárepdarları qarawıllarǵa hújim jasaydı hám túrmeden qashıp shıǵıp ketedi. Olar Vezuviy tawındaǵı jıralarǵa shıǵıp aladı. Áste-aqırın iyesinen qashqan basqa qullar olarǵa kelip qosıla basladı hám qozǵalań kótergenler toparı keńeyip bardı. Kóp ótpey olar 10 mıń adamǵa jetti.

Qozǵalań kótergen qullardı qıyratıwǵa jónetilgen úsh mıń áskerlik armiya Vezuviy tawları janında áskeriy lager qurdı.

Qamal baslandı. Biraq Spartak kúilmegen hám batıl rejeni ámelge asırdı. Qullar júzimniń jas paqallarınan zańgi toqıp, kórinbeytuǵın tárepten biyikten páske túsip aldı. Rimliler toparınıń arqasınan soqqı bergen Spartak olardı qıyratıp tasladı. Biraq kóp ótpey kóterilisshiler arasında alawızlıq payda boldı. Qullardıń bir bólimi Rimdi taslap, óz jurtlarına qayıwdı maqul kórdi. Kóplegen qullar elden shıǵıp ketpewge, Rimdi qıyratıwdı hám óz qul iyelerinen ósh alıwdı maqset etti.

Spartakqa qarsı tájiriybeli áskerbası *Mark Krass* basshılıǵında kóp mıń sanlı ásker jiberildi. **B.e. shekemgi 71-jıldıń** báhárinde júz bergen sheshiwshi sawashta Spartak áskerleri qıyratıldı, onıń ózi bolsa sol sawashta nabıt boldı. 6 mıńnan aslam tutqınlar Rim-Kapuya aralıǵındaǵı jol boylarında darǵa mıyıqlap tashlandı.

### **Tayanış konspekt**

- qullar miyneti paydalı emesligi belgili boldı
- kolonlar – mayda jer ijarashıları
- «ılashıqlı qullar»
- gladiatorlar
- Kolizey amfiteatrı
- b.e. shekemgi 74-jıl – Spartak kóterilisi
- Vezuviy tawındaǵı lager
- b.e. shekemgi 71-jıl – Spartak armiyasınıń qıyralıwı

### **Soraw hám tapsırmalar**

1. Rimde qullardıń sanı kimlerdiń esabınan kóbeydi?
2. Qullar, kolonlar hám «ılashıqlı qullar» ornı bir-birinen qanday pariq qıladı?



**Spartak kóterilisi**

### **Este saqlań!**

Spartak qozǵalańı **b.e.sh. 74–71-jıllar** dawamında bolıp, qozǵalań qullardıń jeńiliwi menen juwmaq-langán.

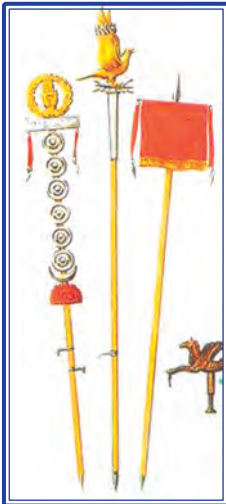


**Spartaktıń qazalanıwı**

3. Rimliler qullarğa qanday qatnasta bolğan?
4. Spartak bassılıǵında kóterilgen qullardıń qozǵalań orınları hám baǵdarların kartadan kórsetiń.



Rim áskerleri dem almaqta



Rimlilerdiń bayraqları

## 42-§. Rim respublikasınıń qulawı

### Sebepleri

Qullar kóterilisi quliyelerin qattı qorqıwǵa salıp qoyadı. Quliyeleri aldında kúshli hákimiyat bolıp esaplanǵan *áskeriy diktaturanıń* ornatılıw zárúrligi haqqında másele kóldeneń turar edi. Senatorlar hám az sanlı lawazımlı adamlar úlken mámleketti kewildegidey basqarıwdı támiyinley almaytuǵın edi.

**B.e. shekemgi I ásirde** turaqlı jallanba áskerlerge tayanıwshı áskeriy baslıqlar real kúshke aylandı. Jallanba áskerlerdi Rimniń áskeriy kúsh-qúdireti hám mámlekettiń kúsheyiw emes, al tek olja qızıqtıratuǵın edi. Jallanba áskerler ushın kimler menen sawash júrgiziw yamasa kimlerdi talawdıń parqı bolmaǵan.

Rimde bolsa mámleket baslıǵı bolıwdı qálewshi bir qansha áskerbasılar bolǵan.

### Cezar hákimiyatınıń ornawı

Spartak kóterilisin bastırıp, qıyratqannan keyin *Krass* hám *Pompey* hákimiyat ushın uzaq waqıt gúres alıp bardı, biraq Rim imperiyası alıp baratırǵan gúreslerdiń birinde *Krass* nabit boldı. Endi *Pompey* ushın *Cezar* birden-bir qáwipli qarsılas bolıp qaldı. *Galliya* urıslarındaǵı jeńisler sebepli *Cezar*dıń tásiiri hám abırayı ádewir artıp bardı.

Yuliy *Cezar* **b.e. shekemgi 49-jılı** Galliyadaǵı jeńisli urısınan keyin Rimge baratuǵın jolda *Rubikon* dáryasınan keship óte otırıp, jeke hákimlik ushın ashıq gúresti

baslap jiberdi. Cezar sol waqta bilay degen: «*Shek taslandı!*».

Rim xalqınıń qollap-quwatlawı sheshiwshi áhmiyetke iye boldı. Pompeydiń áskerleri Ispaniyada edi. Cezar jeńiske eristi. Ol Rim *imperatorına* hám *diktatorıǵa* aylandı. Cezardıń qálew-erkinligi Rim ushın nızam kúshine iye edi.

Bul jaǵday uzaq dawam etpedi. Cezardıń sheklenbegen hákimiyatınan narazı bolǵan senatorlar jasırın til biriktiriw shólkemlestirdi. Olar Cezardı óltiriwge hám Senattıń burınǵı abırayın qayta tiklewge ant etti. Til biriktiriwshilerge Cezardıń jaqın doslarınan bolǵan *Brut* basshılıq etedi. Senattaǵı májilis waqtında til biriktiriwshiler Cezardı qorshap aldı hám shártli kórsetpe tiykarında oǵan qanjarlar menen soqqı bere basladı.

**B.e. shekemgi 44-jılı** Cezar húkimdarlıǵı tamamlandı. Biraq onıń ótiriliwi respublikanın qayta tikleniwine alıp kelmedi. Sárkardalar arasında gúres hám mámlekette puqaralardıń urusi baslanıp ketti.

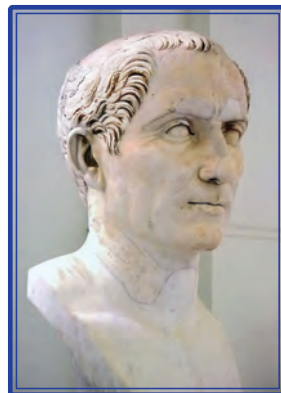
### ***Ózińizdi sınań!***

***Krass, Pompey, Cezar – ...***

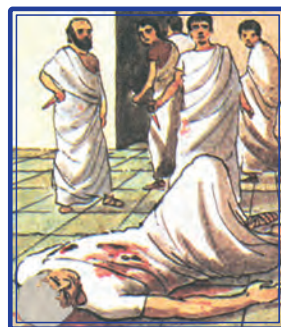
***Brut – ... Imperator – ...***

### **Hákimiyat ushın gúres aqıbetleri**

Cezar ótirilgennen keyin Brut respublikanı qayta tiklewge urınıp kóredi. Biraq senatorlar aldınǵı tártip qaǵıydalarǵa qayıwdı qálemeytuǵın edi. Olardıń kópshiligi óz baylıǵın Cezar húkimdarlıǵı waqtında qolǵa



**Cezar – Rim imperatori**



**Imperator Cezardıń ótiriliwi**



**Yuliy Cezar  
dinari**  
b.e.sh. 49–48 jj.



**Kleopatra –  
Mısır málİKası**

kirgizgen edi. Brut hám onıń tárepdarları Greciyaǵa qashıp ketiwge májbúr boladı.

Sol waqıtta Rimde Cezardıń aqlıǵı *Oktaviy* payda boladı. Ol Brut hám onıń tárepdarlarına qarısı gures basladı.

Arqa Gretsiyada Brut áskerler tóplap, Rimge qawıp saldı. Oktavian *Mark Antoniy* menen awqam dúzedi hám Brut baslıq respublikashılardı qıyratıp taslaydı.

Sonnan keyin Oktavian Rim mámleketiniń Batis bólimin, Antoniý bolsa Shıǵıs bólegin basqarıwdı óz qolına aladı.

Mısırǵa kelgen Antoniý Mısır málİKası *Kleopatraǵa* úylenedi. Neke sawǵası sıpatında Antoniý Kleopatraǵa Rimniń shıǵıs provintsiyaların beredi. Bul Oktavianniń narazılıǵına sebep boldı.

**B.e. shekemgi 31-jılı** Greciya jaǵalawlarında Antoniý hám Oktavian flotları ortasında sawash boladı. Sawash qızǵan bir waqıtta Kleopatra hám Antoniý *Aleksandriya* qalasına qashadı. Armiya hám flot Oktavianǵa baǵınadı. Keyingi jılı Oktavian áskerleri menen Mısırǵa jetip keledi. Antoniý hám Kleopatra ózin-ózi óltiredi, Mısır bolsa Rim imperiyasınıń provintsiyasına aylanadı. Solay etip, Oktavian pútkil Rim imperiyasınıń jeke hákimi bolıp qaladı.

**B.e. shekemgi 29-jılı** Oktavian Senattan imperator ataǵın hám *Avgust* laqabın aldı. Ol Rim imperiyasınıń tiykarın salıwshı edi, bir qatar reformalar ótkerdi. Imperator keń kólemde qurılıs jumısların alıp bardı. Onıń waqtında Rimde kóplegen saraylar hám ibadatxanalar qurıldı.

Oktavian Avgust óliminen soń onıń miyrasxorı bolǵan *Kaligula* hám *Neron* húkimdarlıǵı waqtında imperiya krizisi baslandı. Faqat tek **eramızdıń II ásiriniń** ortalarında Rimniń kúsh-qúdireti qayta tiklendi. Bul dáwir Rim imperiyasınıń «Altın ásiri» dep atalǵan.

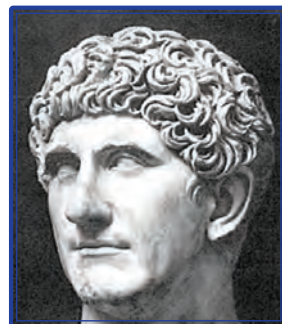
**Eramızdıń 98-jılında** *Trayan* Rim imperator taxtın iyeledi. *Trayan* zamanında Dunay dáryasınıń boylarında jasawshı daklar menen urıslar alıp barıldı. Bálentligi 40 metrlik *Trayan kolonnası* óresin bezep turǵan daklar menen urıs kórinisleri súwretlengen oyıp islengen súwretler bul haqqında gúrriń etedi. Assuriya hám Mesopotamiya ayaqları Rim imperiyasınıń quramına kirdi.

### Ózińizdi sınań!

***Oktavian Avgust* – ... *Cezar* – ...  
*Kleopatra* – ... *Trayan* – ...**

### ***Tayanısh konspekt***

- hákimiyat ushın gúres: Krass ham Pompey
- b.e. shekemgi 49-jıl – Yuliy Tseraz – Rim imperatorı
- Cezardıń óltiriliwi → Brut
- b.e. shekemgi 31-jıl – Antoniy hám Oktavian sawashı
- Oktavian – imperator Avgust
- eramızdıń II ásir – Rim imperiyasınıń «altın ásiri»
- eramızdıń 98-jılı – imperator *Trayan* *Trayan kolonnası*



**Mark Antoniy**

### **Este saqlań!**

Eramızǵa shekemgi 29-jılı Oktavian Senatın imperator ataǵın hám Avgust laqabın aldı. Oktavian Rim imperiyasınıń tiykarın saılawshı edi.



**Imperator Oktavian Avgust**

## Soraw hám tapsırmalar



Trayan sútini

1. Rimde respublika qulawınıń tiykarǵı sebeplerin aytıń.
2. Rimde Cezar hákimiyatınıń dúziliwi qalay júz berdi?
3. Yuliy Cezardıń óltiriliwin kim hám nege uyımlastırdı?
4. Yuliy Cezar óltirilgennen keyin Rimde qanday ózgerisler boldı?
5. Jeke hákimlik ushın gúreste nege Oktavian jeńip shıqtı?

### 43-§. Rim imperiyasınıń qulawı

#### Imperiyanıń qulawı

Imperator Trayan dáwirinen baslap rimliler basqınshılıq urıslardı alıp barmadı. **Eramızdıń III ásirinde** Rim imperiyasınıń kúsh-qúdireti hálsizlene basladı. Imperatordı endi armiya saylaydı, armiyanıń ózinde de túrli toparlar arasında gúres baratuǵın edi.

Sol waqıtta imperiya shegaralarınıń arqabatis tárepinde kóshpeli qawimler payda boldı. Rimliler olarǵa «*varvarlar*» degen laqab bergen, yaǵniy rimliklerge qaraǵanda mádeniy rawajlanıwdıń anaǵurlım tómeni basqıshında turıwshı xalıqlardı usılay ataǵan. Sonıń ushın rimlikler shegaranı úlken armiya saqlap turıwǵa májbúr edi.

#### Ózińizdi sınań!

«*Varvarlar*» ...



Rim piyadaları

#### Batis hám Shıǵıs Rim imperiyaları

Imperator Konstantin **zamanında eramızdıń 330-jılı** Rim imperiyasınıń paytaxtı dep *Bosfor* buǵazındaǵı *Vizantiy* qalası jariyalandı.



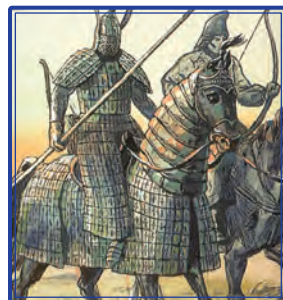
Imperatordıń buyırǵı menen qaladaǵı barlıq eski imaratlardı buzıp tasladı hám jańa qala qurıldı, Qala imperatordıń húrmetine *Konstantinopol* dep atala basladı.

Úlken imperiyanı Konstantinopoldan turıp basqarıw múshkil edi. Imperator Feodesiy óliminen keyin **eramızdıń 395-jılı** Rim imperiyası onıń eki ulı ortasında *Batıs* hám *Shıǵıs* bólimlerge bólistirildi. Batıs bólimine Italiya, Yevropa hám Arqa Aprikadaǵı welayatlar, Shıǵıs bólimine bolsa Balkan yarım atawı, Kishi Aziya hám Mısır jerleri kirgen. Shıǵıs Rim imperiyasında imperatordıń jalǵız hákimiyatı saqlandı, Batıs Rim imperiyası óz aldına mámleketlerge bóline basladı.

### Gotlar Rimde

**Eramızdıń 410-jılı** Alarix basshılıǵındaǵı *gotlar* Rimdi qorshap aldı. Rimliler olar menen sóylesiwler alıp bara basladı, biraq túnde qullar dárwazalardı ashıp berdi, basqınshılar qalaǵa jalpılamay kirdi. Gotlar músinlerdi joq etip, bahalı kitaplardı órtep, anıq úsh kún Rimdi taladı. Talan-taraj etilgen Rim bosap qaldı.

Germanlar sawatsız bolıp, teatrlar, kitapxanalar barmaǵan edi. Rim imperiyası shegarasına kirgennen soń Rim imaratları, arxitekturası hám músinler gózzallığı hám ullılıǵın múnásip bahalay almadı. Olardıń bárin ayawsız joq etip tasladı. Germanlar qorǵanların qorshap orap turǵan diywallardı bekkemlew ushın Rim ibadatxanaları hám kitapxanaları imaratlarınan tas taqtalardı kóshirip alıp ketetuǵın edi. Kitaplar, músinler hám basqa kórkem óner shıǵarmaları da nabıt boldı.



**Rim  
bosaǵasındaǵı  
varvarlar**

### Este saqlañ!

Imperator Feodosiy óliminen soń **eramızdıń 395-jılı** Rim imperiyası onıń eki ulı ortasında *Batıs* hám *Shıǵıs* bólimlerine ajırılıp yamasa bólinip ketti.

## Batis Rim imperiyasınıń qulawı



**Gotlar Rimdi talamaqta**

### Este saqlañ!

**Eramızdın 410-jılında Alarix** basshılıǵındaǵı gotlar Rimdi qıyratıp tasladı.



**Vandal áskeri**

Gotlardıń Rimdi basıp alıwı imperiya xalqın lárzege saldı. Júz jıllar dawamında rimliler ózleriniń barlıq qarsılasları ústinen jeńiske erisken, ózlerin bolsa dúnya húkimdarı esaplaytuǵın edi. Rimdi bolsa «*máńgi qala*» dep táriplegen.

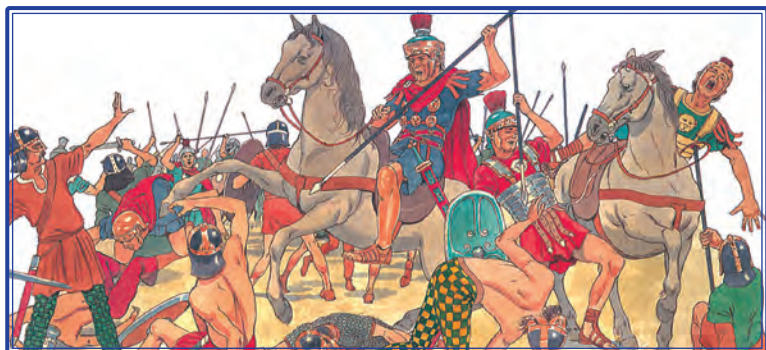
Rim xalqınıń kópshiligi Rimniń hálsirewi menen pútkil dúnya joq bolıp ketiwine isenetuǵın edi. Biraq dúnya nabit bolmadı.

Alarix ta óldi, biraq Rimniń onnan qorqınıshlıraq dushpanı – *Attila* basshılıǵında *xunn* qáwimleri payda boldı. Attila Shıǵıs Rim imperiyasına hújim shólkemlestire basladı. **Eramızdın 452-jılı** xunnlar Italiyaǵa bastırıp kirdi.

**Eramızdın 455-jılında** Rimge germanlardıń vandal qáwimleri hújim jasadı, olar eki hápte dawamında qalanı taladı. Vandallar ózleri menen alıp kete almaytuǵın hámme nárseni nabit qıldı.

**Eramızdın 476-jılı** german qáwimleriniń Rimdegi jallanba armiya sárkardası Odoakr sońǵı imperator Romuldı taxttan awdarıp tasladı hám imperator ataǵı nıshanın Konstantinopolge jiberdi.

Aldıńǵı Batis Rim imperiyası shegaraların german qáwimleri iyelep aldı. Solay etip, **eramızdın 476-jılı** Batis Rim imperiyasınıń qulawı hám Áyyemgi dúnya tariyxınıń juwmaqlanıwı sánesi sıpatında tariyxqa kirdi. Usı sáneden baslap sanadan boshlab Orta ásirler tariyxı baslanadı.



**Sawash kórinisi**

***Tayanish konspekt***

- 330-jıl – Rim imperiyası paytaxtı – Vizantiya (Konstantinopol)
- 395-jıl – Rim imperiyası
- 410-jıl – gotlar Rimdi qarabaxanağa aylandırdı – Alarix
- 452-jıl – xunnlardıń Italiyağa bastırıp kiriwi – Attila
- 455-jıl – german vandal qawimleriniń basıp kiriwi
- 476-jıl – Batıs Rim imperiyasınıń qulawı

***Soraw hám tapsırmalar***

1. Rim armiyası haqqında sóylep beriń.
2. Rimliler kimlerdi «Varvarlar» dep atağan? Rimliler hámrhámrlardıń qaysı qawimleri menen soqlıǵıstı?
3. Rim imperiyasınıń Batıs hám Shıǵıs imperiyalarına bóliniw sebebi nede?
4. Rimniń basıp alınıwı haqqında aytıp beriń.
5. Batıs Rim imperiyasınıń qulaw sebeplerin aytıń.

**Este saqlań!**  
**Eramızdıń 455-jılı** Rimge germanlardıń vandal qawimleri hújim jasadı, olar eki hápte dawamında qalanı taladı.



**Rimlilerdiń vandal qawimleri menen sawash kórinisi**

**Este saqlań!**  
**Eramızdıń 476-jılı** – Batıs Rim imperiyasınıń qulağan sánesi.

## 44-§. Áyyemgi Rim mádeniyati

### Rim qul iyeleri hám qullardıń turmısı



**Bay rimliniń  
úy-qorǵanı**

Áyyemgi zamanlarda rimliler aristokratlar bolǵan patriitsiyler bir qabatlı ápiwayı úylerde jasaytuǵın edi, xojalıqta qullar da onsha kóp bolmaǵan.

Hámqt otib rimliler turmısında keskin ózgerisler júz berdi. Bay adamlar jasaytuǵın tóbelikler qushaǵında tamasha baǵları hám sharbaqlar kóp, hawası bolsa tegis orınlarǵa qaraǵanda salamat hám taza bolǵan. Imperatordıń jaqın adamları qolaylı, ájayıp imaratlarǵa iyelik etetuǵın edi.

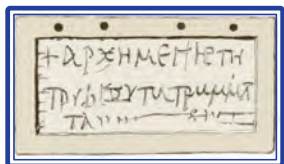
Bay bolmaǵan rimliler tóbelikler ortasındaǵı tegis orınlarda jasaytuǵın edi. Bul jerlerde kósheler tar hám patas bolǵan: taslandı zatlar da tuwrı kóshege taslanǵan.



**Rim termleri.  
Zamanaǵoy  
súwret**

Onnan qalaberse, Rim xalqınıń sanı da tez artıp bardı, sebebi Italiyanıń tórt tárepiniń úyleri wayran bolǵan diyqanları paytaxtqa kóship kelgen edi.

Rimli kámbaǵallardıń mehrine erisiw ushın umılǵan imperatorlar paytaxt xalqı ushın «*termler*» dep atalǵan kórkem monshalar qurdırǵan edi (grekshe «ıssı» sózin-en, «*termos*» sózi de sonnan kelip shıqqan). Arzımaǵan tólem esesine hár bir rimli term-lerge túsiw imkaniyatına iye bolǵan. Bul jerde júziw ushın basseynler, sport zalları bar edi. Termler qasında bilim alıw hám pánler menen shuǵıllanıw ushın kitapxana bolǵan.



**Mum menen  
qaplanǵan  
jazıw taxtası**

### Bilimlendiriw

Mádeniyattıń tiynárgı belgisi bolǵan bilimlendiriw Rimde ózine tán edi. Balalardıń mektepte bilim alıwı ata-analardıń bilim alıw

ushın haqı tólew imkaniyatlarına baylanıslı bolǵan. Kambaǵal rimlilerdiń balaları xojalıq jumıslarında ata-analarına járdem bergenlikleri sebepli mekteplerde oqımaytuǵın edi.

Bay shańaraq perzentleri bolsa 6 jastan mektepke qatnar edi. Jazıwdı úyrenip atırǵan balalar *stil* degen metall ruchka menen háriplerdi mumiya menen qaplanǵan taqtayshalarǵa qıtırlatıp oyıp jazatuǵın edi.



### Este saqlañ!

*Stil* – mum menen qaplanǵan taxtaǵa jazıw ushın mólsherlengen temir tayaqshalar.

Oqıw, jazıw hám esaplawdı úyregennen keyin kópshilik bilim alıwdı tamamlaytuǵın edi. Ayırımlar grammatikada (orta mektepte) bilim alıwdı dawam etken. Ol jerda tariyx, geografiya, geometriya, muzıka hám astronomiya oqıtılatuǵın edi.

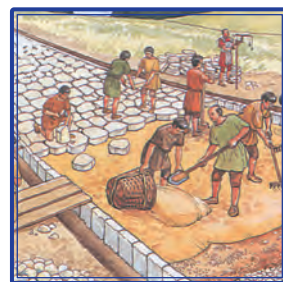
Grekk tilin úyreniwge ayrıqsha itibar qaratılǵan, sebebi pánniń túrli tarmaqlarına tiyisli kitaplardıń kópshiligi grekk tilinde jazılǵan edi. Siyasiy xızmetker bolıwdı qálegen hár bir adam oratorlıq *ritorikanı* – sheber sóylewdi ózlestirgen.

### Arxitektura hám músinshilik

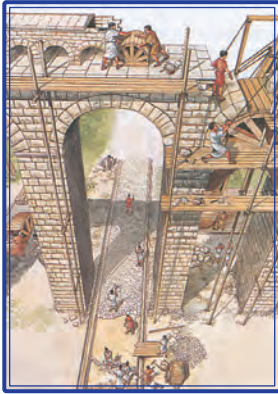
Rim imperiyasında qurılıs isleri joqarı rawajlanǵan edi. Amfiteatrlar, cirkler, teatrlar, ibadatxanalar, saraylar, triumfal arklar hám kóp qabatlı jaylar qurıldı. Qalanı biyik diywallar qorshap turatuǵın edi.



### Latinsha (Rim) sanlar



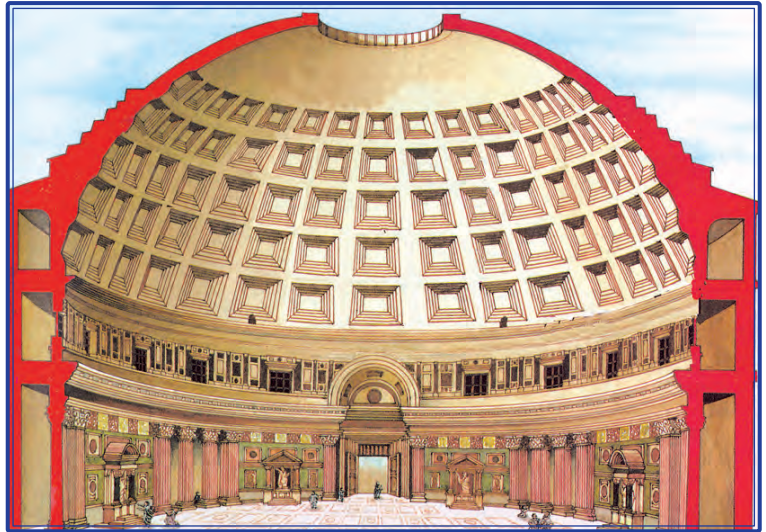
### Rimdeki jol qurılısı



**Akveduk  
qurılısı**

**Este saqlañ!**

Barlıq qudaylar ibadatxanası – Panteonğa Rim imperiyasında jasap atırğan hár bir adam kelip ózi sıyınatuğın qudayğa sıyınıw imkanıyatına iye bolğan.

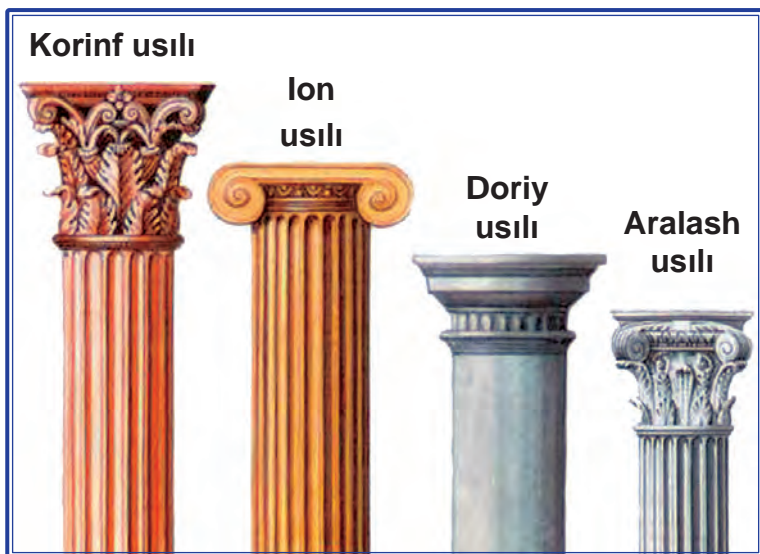


**Panteon – barlıq qudaylardıń ibadatxanası**

Rim arxitekturası grek arxitekturasınan imaratlardıń ránbáreńligi hám sulıwlıǵı menen ózgeshelenedi. **Eramızdıń I ásirinde** Rim eń iri hám xalqı kóp qala bolğan. Sol waqıttıń ózinde mınaday naqıl sózler payda bolğan: «*Barlıq jollar Rimge baradı*». Toǵaylar, tawlar hám batpaqlıqlar arqalı jollar saldı. Jollar menen bir qatarda Rim *vodoprovodları* – suw ótkizgishleri qaldıqları da házirge shekem saqlanıp qalğan.

Quvurlar nishablik asosida qurılğan bolıp, tawlardaǵı bulaqlardan suwdıń ózi aǵıp ketetuğın edi. Suw ótkizgish tarmaqların jarlar, jıralar hám alaplardan ótkeriw ushın *akveduklar* – joqarı bóliminen kanallar ótkizilgen kópirlер qurılğan.

Úlken kópirlерdi pútkilley tastan qurıw qımbatqa túser hám uzaq dawam etetuğın edi. Rimliler jańa qurılıs materialı bolğan *betondı* oylap tabadı.



### Arxitekturalıq usıllar. Sútinler

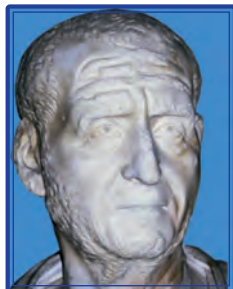
Qatqannan keyin ol tastan da bekkem bolıp qalğan. Betonniń qollanıwı rimlilerde tez hám bekkem imaratlar qurıwǵa múmkinshilik berdi.

Beton oylap tabılǵannan keyin jaydıń tóbe-si gúmbez formasında sútinlersiz qurılatuǵın boldı. Rimdegi *Panteon* (grek tilinen «barlıq qudaylar ibadatxanası» mánisin ańlatadı) shu taxlitda qurılǵan.

Rimniń eń úlken amfiteatrı bolǵan *Kolizey* ótmishtegi ájayıp waqıyanıń gúwası sıpatında házirge shekem saqlanǵan.

Ayyemgi Rimde ataqlı tariyxıy shıǵarmalar jaratılǵan. Tariyxshı *Tit Liviy* «Rim tariyxın» jazǵan. Plutarx grek-rim sarkardaları ómiri haqqında kitap jazıp qaldırǵan. Kvint Kursiy Ruf «Makedoniyalı Aleksandr tariyxı» shıǵarmasını jaratqan. Usı shıǵarmalar bizlerge shekem jetip kelgen.

### Rim tariyxshıları:



**Kvint Kursiy Ruf**



**Plutarx**



**Tit Liviy**

## Xristianlıqtıń payda bolıwı



**Xristianlardıń  
dástlepki  
ibadatxanaları**

Eramızdıń I ásiri baslarında Rim hákimiyatı qol astında bolǵan Palestina jerlerinde *Viff-eem* qalasında «Qudaydıń ulı» ataǵın alǵan *Isus* (Isa) tuwılǵanı haqqında ráwiyatlar tarqala basladı.

*Rawayatlarǵa kóre, 30 jasında Isa on eki nafar shakirtleri (apostolları) menen Palestina boylap sayaxat etip, Quday ayatları haqqında gúrriń aytıp beredi, túrli káramatlar kórsetedi – ólilerdi tiriltedi, jasawdan úmitin üzgen dúzelmeytuǵın awırıwları emleydi.*

*Evrey ruwxaniyları lıysa payǵambardı bar diniy haqıyqatlardı buzıp talqılawda ayıplap, onı ólim jazasına buyıradı. Rim nayıbı Pontiy Pilat bul húkimdi tastıyıqlawı shárt edi.*

*Rawiyatta aytılıwınsha, Isustı Golgofa ta-wında atanaqqa tartadı, bul jerde, jer júzin-degi dáslepki insan – Adam ata jerlengen.*

*Ólgennen keyin onıń denesin bir úhگیرge qoyadı, úshinshi kúni jerlew ushın kelgen-ler Isa Masix denesi qoyılǵan orında joqlıǵın kóredi.*

Odamlar Isa payǵambar qayta tirilip, aspanǵa kóterilgen hám Jer júzine qaytıp ke-liwine isengen.



**Isanıń  
atanaqqa qaǵıp  
qoyılıwı**

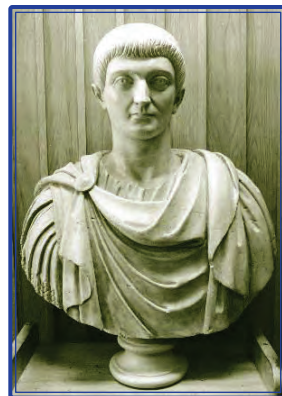
Isa Masih haqqındaǵı ráwiyatlar *Evangeliiya (Injil)* atın alǵan, grek tilinen awdarǵanda bul sóz «Xoshxabar» mánisin ańlatadı. Isa payǵambar tálimatınıń dawam etiwshileri *xristianlar* bolıp tabıladı. Shákirtleri apos-tollar (hovoriylar) bolıp tabıladı. Xristian-



lar jámáátlerine episkoplar ustazlıq etedi  
**Eramızdın I ásiri** – xristianlıq júzege kelgen sáne esaplanadı.

Rim húkimdarları xristianlardı quwdalaydı, jirtqış haywanlar pánjesine taslaydı, túrli azaplarǵa saladı. Bul bolsa adamlardıń nazazılıǵına sebep bolatuǵın edi.

**Eramızdın 313-jılında** imperator Konstantin xristianlardı basqa dinler menen teń bir din dep járiyalaǵan párman shıǵardı. Párman xristianlarǵa ibadatxanalar qurıw hám ashıq ibadat etiwge múmkinshilik berdi.



**Imperator  
Konstantin**



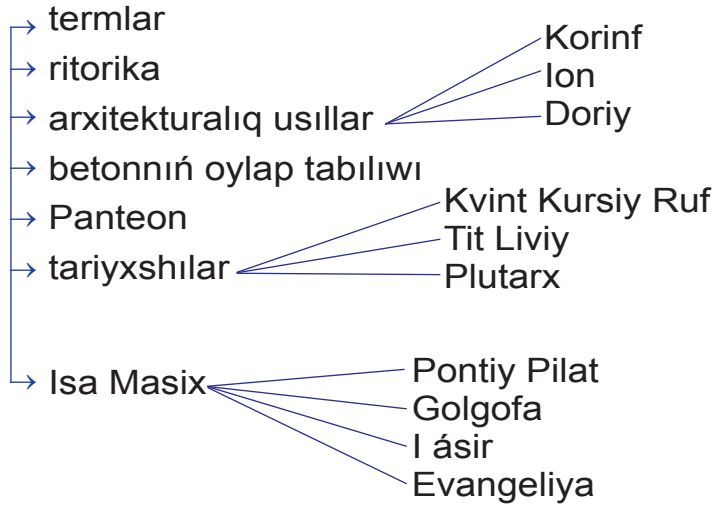
**Este saqlań!**

Xristian dini  
**eramızdın I  
ásirinde** pay-  
da bolǵan.

**Ráwayatlarda aytıwınsha, imperator  
Konstantin xristianlıq tımsalın óz  
áskerleriniń qalqanlarında sızıwǵa  
buyurǵan hám jeńislerge erishen**

## Tayanışh konspekt

**Este saqlañ!**  
**Eramızdın 313-jılında**  
imperator  
Konstantin  
xristianlıq  
başqa dinler  
menen teń  
bir din dep  
dağazalanğan  
pármán  
shıǵardı.



## Soraw hám tapsırmalar

1. Rimliklerdiń turmıs tárizi haqqında waqıya dúziń.
2. Rim mámleketinde bilimniń qaysı túrleri payda bolğan, nelerdi oqıtqan?
3. Rim músinshiliginiń ózgesheliklerin aytıń.
4. Rimdegi eń úlken qurılıstır atın aytıń.
5. Rim Panteonı haqqında nelerdi bilesiz?
6. Isa payǵambar kim? Xristianlıq haqqında nelerdi bilesiz?

## JUWMAQLAW

Adamlar áyyemnen jaratılǵan izertlewshilik hám oylap tabıwshılıqtan paydalanıp keledi. Bular zúrátshilik usılları, dóńgelek, suw trubaları, álipbe, kalendar, sanlar, arxitektura sıyaqlı jetiskenlikleri bolıp tabıladı.

Biz házir áyyemgi dúniya xalıqları jaratqan mádeniy es-teliklerden hayran qalamız. Áyyemgi avtorlardıń kóplegen shıǵarmaları bizlerdi mártlikke, miynet súyiwshilikke, watandı qásterlewge, ádiwlewgw shaqıradı.

Watan súyiwshilik bárqulla qádirlenip kelingen. Hátte áyyemgi dáwirlerde de alıs áwladlarımız ómiri qáwip-qáter, qıyınshılıqlarǵa tolı bolıwına qaramastan insaniyat dúniyanı tanıwǵa háreket etip kelgen. Bul óz gezeginde adamlardıń ruwhiy mádeniyattıń rawajlanıwı ushın tiykarın salıwǵa xızmet qıladı.

Greк hám Rimliliklerdiń Shıǵıs mádeniyatı menen óz-ara baylanısı ilim hám óndiristiń jetiskenliklerin tezlestiriwge, dúniya mádeniyatınıń rawajlanıwına alıp keldi.

Endi siz, áyyemgi dúniya tariyxı hám Ózbekistan tariyxı neshe mırń jıllarǵa barıp taqalǵanlıǵın jaqsı bilesiz. Áyne, usı uzaq ótmishte biziń elimizde bay mádeniy miyras rawajlanıwı ushın tiykar salınǵan edi. Bul jerde áyyemgi mámleketler hám eski qalalar payda bolǵan. Zúrátshiler, ónermentshiler hám qurılısshılar ózleriniń dóretiwshilik miyneti menen úlke dańqın álemge taratqan.

Watanǵa muxabbat kóp sanlı basqınshılarǵa qarsı gúresken xalıq qaharmanları mártliklerinde belgili bolǵan. Tumaris, Shıraq, Spitaman hám basqa da kóplegen mart qaharmanlar el azatlıǵı, erkinligi ushın qurban bolǵan.

Eń dáslepki jazba derek-«Avesto»da eń jaqsı mámleket sıpatında Ózbekistanniń áyyemgi diyxanshılıq ayaqları atap ótıledi.

Ámiwdárya jaǵalawlarında áyyemgi Xorezm jerlerinde, surqan, Qashqadárya hám Zarapshan oazislerinde zarduysilik ulamaları jawızlıq hám jaqsılıq arasındaqı mángi gúres haqqındaǵı muxaddes qosıqtı atqarǵan. Olar adamlardı tınıshlıqqa, ádillik hám jaqsılıqqa jetelegen. Adamlar shańaraqqa, úyge, suw hám jerge húrmet penen qaraǵan, perzentlerine insanniń jámiyettegi joqarı ornı haqqındaǵı túsiniklerin sińdirip barǵan.

Áwladlarımızdıń tariyxtaǵı dóretiwsheńlikke umtılıwı hám mártlikleri watansúyiwshilik sezimlerine tárbiyalaydı, óz Watanınıń máplerin qorgawǵa úyretedi.

Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islom Karimov milliy gárezsizlik ideyasınıń mazmunın ashıp bere turıp, mámleketimizdiń rawajlanıwshı milleti, tili dininen qattı názer, pútkúl Ózbekistan puqaralarınan ibarat jámiyettiń ruwxıy gúllep jasnawı hám kámil insandı tárbiyalaw menen baylanıslı ekenligin, áwladlarımızdan qalǵan bay mádeniy miyraslarımızdı qádirlew hám asırap saqlaw kerekligin túsindirip ótti.

Xalqımız. Hámiyshe jaqsılıqqa, tınıshlıq hám dóretiwsheńlikke umtıladı. Bul umtılıs bay ruwxıy-aǵartıwshılıqqa tiykarlanǵan hám mámleketimizdiń búgingi hám keleshekтеgi rawajlanıwı, gúllep jasnawı menen baylanıslı.

Biz, Watanımızdıń materiyallıq hám ruwxıy mádeniyatın qásterlep saqlaw, toplanǵan ruwxıy esteliklerdi kóbeyttirgen halda áwladlarımızdıń islerin dawam ettiriwimiz kerek.

Mánawiyatımızdı jetilistiriw barısındaǵı máqset hám waziypalardı ámelge asırıw ushın hár bir insan óz mámleketiniń haqıyqıy puqarası dep seziniwi bolıp tabıladı. Áyyemgi, dúniya tarixtı, ullı awladlarımızdıń bay miyrasın hám mádeniyatın tereń úyrenemiz. Búgingi kúndegi dúniya tańqalarlıq ózgerislerge bay mángilikti sanalı túrde órnek qıla biliw. Jámiyetimizdiń hám mámleketimizdiń rawajlanıwına ózimizdiń de juwapker ekenligimizdi seze biliwimiz kerek.

## TARYIXÍY ATAMALAR SÓZLIĞI

*Avstralopitek* – eń áyyemgi adamnıń túri.

*Akveduk* – Rim dáwirinde ústinde qalaǵa suw alıp keletuǵın kanalı bolǵan biyik kópir.

*Altamir* – Ispaniyadaǵı sońǵı paleolitge tiyisli súwretler tabılǵan úńgir.

*Amfiteatr* – Sahna átiparında tamashagóyler otırıwına arnalǵan qurılmalar menen qorshalanǵan, ústi ashıq úlken aylanba imarat.

*Animizm* – Insanlardı qorshap turǵan ortalıqta tiri janlar hám ruwxlardıń barlıǵına iseniw. Latınsha «anima» sózi «jan», «ruwx» túsiniklerin ańlatadı.

*Antik tarix* – Áyyemgi Greciya hám Áyyemgi Rim dáwiri tariyxı.

*Argonavtlar* – altın terini (sıyqırılı qoshqar terisi) izlep, «Argo» degen kóp eskekli kemedede teńiz sayahatına shıqqan Ellada qaharmanları.

*Arxeologiya* – Grekshe «arxayos» – áyyemgi, «logos» – ilim, degen mánilerdi bildiredi, ápsanalardı úyreniwshi hám olar boyınsha tariyxıy ótmishti qayta tiklewshi ilim; ótmish haqqında ili.

*Budda* – Siddhartha Gautamanıń ekinshi atı, laqabı; «Bilimlengen» túrinde awdarma etiledi.

*Buddalıq* – biziń eramızǵa shekemgi VI ásirde Hindistanda Siddhartha Gautama tárepinen tiykar salınǵan diniy táliymat.

*Gilgamish* – Mesopotamiyadaǵı ápsanalıq qaharmanı, tariyxıy shaxs, Uruk qalasınıń patshası.

*Goplit* – Áyyemgi Greciya hám Greciya-Makedoniya armiyalarınıń awır qurallanǵan piyada áskerleri.

*Demokratiya* – Grekshe «xalıq hákimiyatı», hár bir puqara óz mámleketin basqarıw máselesi boyınsha óz pikirlerin bayan etetuǵın, sonday-aq, mámleket basqarıwında qatnasa alatuǵın jámiyetlik dúzim.

*Zikkurat* – joqarısında ibadatxanası bolǵan teksheleri úlken hám bálent bolǵan imarat.

*Ibadatxana* – muqaddes dep járiya etilgen, adamlar qudaylarǵa sıyınatuǵın imarat yamasa orın.

*Koloniýalar* – áyyemgi dáwirlerde óz jurtın tárk etip ketken adamlar tárepinen jańa jerlerdiń ashılıwına tiykar salınǵan qonıslar hám dalalar.

*Konsul* – Respublika waqtında joqarı siyasiy lawazım. Hár jılı saylawdan eki konsul Senat hám armiyaǵa basshılıq etken.

*Papirus* – paqalıwınıń maǵıwızı jazıw jazıwǵa material tayarlaw ushın paydalanılatuǵın qamıs.

*Patriciylar* – Rimniń túpkilikli turǵıları.

*Piramida* – firaunlar maqbarası, saltanatlı tas imarat.

*Plebeyler* – Rimge kóship kelgen adamlar hám olardıń áwladları.

*Respublika* – «ulıwmalıq jumıs» mánisin ańlatadı; dúzim atı.

*Senat* – «Aqsaqallar keńesi» mánisin ańlatadı.

*Sfinks* – denesi arıslan hám bası adamdiki bolǵan, piramidalardı qorǵawshı úlken háykel-ápsanalıq maqluq.

*Termler* – Áyyemgi Rim qalasındaǵı jámiyetlik monshalar.

*Falanga* – awır qurallanǵan áskerlerdiń bir neshe, ádette 9 yamasa 16 qatarma-qatar sap tartıwı.

*Firawn* – Mısır húkimdarlıǵı; «ullı shańaraq» mánisin aılatadı.

*Forum* – Rimde jıynalıw ornı hám sawda-satıq maydanı bolıp xızmet etken qala orayı.

*Xronologiya* – ásirler, dáwirler, waqıt ólshemi haqqóndaǵı ilim; hár túrli waqıyalar sánesei xronologiya járdeminde anıqlanadı hám anıqlastırıladı.

*Civilizaciya* – áyyemgi jámiyet rawajlanıwınıń bir qansha joqarı dárejese (qalalar, jazıw hám mámleketlerdiń rawajlanıwı).

*Ellinler* – áyyemgi Grekler; áyyemgi Greciyanıń barlıq jasawshı xalıqları usılayınsha atalǵan.

*Qul* – óziniń bir adamlıq múlki bolǵan hám jumısshı adam sıpatında jallanatuǵın erksiz adam («sóylewshi miynet quralı»); quldı satıp alıw hám satıp jiberiw múmkin bolǵan.

## JUWMAQLAWSHI TÁKIRARLAW

Áyyemgi dúnya tariyxın úyrenip atırǵanda tariyxqa baylanıslı atamalar hám atları qanshelli wózlestirgenińizdi bir tekserip kóriń. Nabada, qıynalatuǵın bolsańız, kórsetilgen betlerdegi tekstten paydalanıń.

- avgurlar – 154  
avstralopitek – 13  
agora – 93  
akveduk – 152  
akinak – 124  
akropol – 87  
altar – 153  
amfiteatr – 161  
animizm – 15  
antropologlar – 8  
aristokratiya – 93  
arxeologlar – 8  
buddashılıq – 66  
gladiatorlar – 161  
giksoslar – 32  
goplitlar – 86  
demokratiya – 93  
doriylar – 85  
jazba  
derekler – 6,9  
zardushtiylik – 80  
zikkurat – 45, 47  
zinjantrop – 13  
ierogliflar – 40  
ilotlar – 89  
imperator – 165  
ózlestiriwshi  
xojalıq – 20  
kasta (varna)lar – 63  
koloniyalar – 91  
kolonlar – 160  
konsul – 148  
kromanyon – 14,18  
gúlalshılıq – 44  
liktor – 149  
legion – 156  
liqurlar – 145  
lingvistler – 8  
matriarxat – 11  
metekler – 87, 94  
mezolit – 12, 18  
mikrolitler – 20  
mixxat – 44, 51, 60  
mozaika – 152  
mumiyalaw – 38  
neandertal – 13  
neolit – 12,20  
«nom»lar – 30, 31  
numizmatika – 5  
oromiy jazıwı – 139  
ossuariy – 82  
paleolit – 12, 23  
palestra – 88  
papyrus – 28, 40  
patriarxat – 12  
patriitsiyalar – 148,  
perieklar – 90  
pitekantrop – 13  
plebeylar – 149  
polislar – 86  
pontifik – 154  
prokonsullar – 159  
provinciyalar – 159  
jartas  
súwretleri – 20  
sagaris – 124  
sarkofag – 37  
sanskrit – 66  
satrap – 120, 125  
sfinks – 38  
sinantrop – 13  
ılaydan  
jasalǵan ıdıstabaqlar – 21, 77  
stil – 88, 173  
strateg – 95  
termler – 172  
triyera – 100  
urıw – 11  
urıwlıq  
jámááti – 11  
filosof – 112  
falanga – 87, 99,  
102  
fetishizm – 16  
firaun – 30  
civilizaciya – 5, 28  
shıǵır – 138  
shopperlar – 14  
ellinler – 92  
ellinlestiriw – 129  
epigrafika – 5  
etnografıar – 8  
ózlestiriwshi  
xojalıq – 15

## ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍNA TIYISLI TARIYXÍY HÁM GEOGRAFIYALÍQ ATAMALAR

<i>Ayritom</i> – 139	<i>Koshala</i> – 65	<i>Parfiya</i> – 130
<i>Akkad</i> – 43, 47	<i>Krit (Knoss)</i> – 85	<i>Pataliputra</i> – 65
<i>Aleksandriya</i>	<i>Kurushkat</i>	<i>Peloponnes</i> – 84
<i>Esxata</i> – 126	<i>(Kiropolis)</i> – 126	<i>Persepol</i> – 59
<i>Altamir</i> – 16	<i>Lagash</i> – 45	<i>Pirey</i> – 88
<i>Apennin</i> – 90, 145	<i>Lakonika</i> – 89	<i>Rim</i> – 146
<i>Afina</i> – 87, 93	<i>Lasko</i> – 16	<i>Rozett</i> – 40
<i>Afrasiyab</i> – 78, 124	<i>Liviya</i> – 32	<i>Sardiniya</i> – 157
<i>Baqtra</i>	<i>Magadha</i> – 65	<i>Selungur</i> – 14
<i>(Zariasp)</i> – 125, 126	<i>Makedoniya</i> – 102	<i>Sidon</i> – 55
<i>Baqtriya</i> – 76	<i>Malla</i> – 65	<i>Sógdiyona</i> – 76
<i>Behistun</i> – 9, 60	<i>Marafon</i> – 98	<i>Sopollitóbe</i> – 23
<i>Bobil</i> – 49, 51	<i>Margiyana</i> – 118	<i>Sparta</i> – 89
<i>Vezuviy</i> – 162	<i>Maroqanda</i> – 126	<i>Suza</i> – 59
<i>Vizantiy</i> – 169	<i>Maurya</i> – 65	<i>Suriya</i> – 32
<i>Gang</i> – 61	<i>Mashay</i> – 19	<i>Teyshebaini</i> – 55
<i>Golgofa</i> – 176	<i>Memfis</i> – 30	<i>Tesiktash</i> – 14
<i>Dovon</i> – 135	<i>Mesopotamiya</i> – 43	<i>Tir</i> – 55
<i>Dajla</i> – 43	<i>Midiya</i> – 58	<i>Troya</i> – 107
<i>Dalvarzintóbe</i> – 139	<i>Miken</i> – 85	<i>Tushpa</i> – 55
<i>Yerqo'rg'on</i> – 78	<i>Misr</i> – 28	<i>Uzunqir</i> – 78
<i>Jarqo'ton</i> – 24	<i>Mitanni</i> – 54	<i>Ur</i> – 45
<i>Janbasqala</i> – 133	<i>Moxenjodaro</i> – 62	<i>Urartu</i> – 54
<i>Zamanbaba</i> – 23	<i>Nil</i> – 28	<i>Uruk</i> – 45
<i>Zarautsay</i> – 19	<i>Nineviya</i> – 53	<i>Palestin</i> – 55
<i>Zartóbe</i> – 139	<i>Nubiya</i> – 32	<i>Finikiya</i> – 53, 55
<i>Zinj</i> – 13	<i>Obishir</i> – 19	<i>Fiva</i> – 31
<i>Eki dárya aralığı</i> – 43	<i>Oks</i>	<i>Frot</i> – 43
<i>Italiya</i> – 145	<i>(Ámudarya)</i> – 125	<i>Xarappa</i> – 62
<i>Karfagen</i> – 146, 157	<i>Olviya</i> – 91	<i>Xattusa</i> – 54
<i>Kózaliqir</i> – 78	<i>Olimpiya</i> – 106	<i>Xersones</i> – 91
<i>Konstantinopol</i> – 168	<i>Assuriya</i> – 53	<i>Xolchayon</i> – 140
<i>Korinf</i> – 103	<i>Oshshur</i> – 53	<i>Xuanxe</i> – 68
<i>Korsika</i> – 157	<i>Pantikapey</i> – 91	<i>Shumer</i> – 43, 47



## ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍNDAGÍ ATAMALAR

- Alarix – 170, 171  
Antiox – 129  
Antoniy – 166, 167  
Aristofan – 109, 110  
Arrian – 9, 10  
Arximed – 112, 113  
Attila – 170  
Ashoka – 65  
Bess – 124  
Brut – 165, 166  
Budda – 66, 67, 68  
Vima Kadfiz – 138  
Gannibal – 157, 158  
Geraklit – 111, 112  
Gerodot – 9, 96, 112  
Gilgamish – 46  
Gomer – 107, 108  
Demetriy – 130  
Demokrit – 112  
Demosfen – 102, 103  
Diodot – 130  
Diogen – 111, 112  
Doro I – 9, 57, 58,  
59, 60, 98, 119  
Doro III – 124  
Drakont – 93  
Dyuperron A. – 81  
Zardusht – 80, 81  
Isa Masih – 176  
Kaligula – 167  
Kambiz II – 34, 58  
Kanishka – 138, 140  
Kiaksar – 58  
Kir II – 34, 58, 118  
Kleopatra – 166  
Konstantin – 168  
Krass – 163, 164  
Kserks – 100, 121  
Kudzula  
Kadfiz – 138  
Kvint Kursiy  
Ruf – 9  
Leonid – 100  
Lyu Ban – 73  
Aleksandr  
Makedonskiy – 9,  
54, 59, 65, 112,  
124, 125, 128  
Menes – 30  
Menkaura – 37  
Miltiad – 99  
Miron – 88  
Mitridat I – 131  
Neron – 167  
Oktavian  
Avgust – 167  
Oshshur-  
banapal – 54  
Perikl – 96, 97  
Platon – 113  
Poliyen – 120  
Pompey – 164  
Pontiy Pilat – 176  
Rixtgofen F. – 141  
Romul – 146, 170  
Salavk – 129, 130  
Sargon I – 47, 48  
Cezar – 164, 165  
Shixuandi – 71, 72  
Sofokl – 109  
Sokrat – 113, 114  
Solon – 94, 95  
Spartak – 162, 163  
Spitaman – 125, 126  
Strabon – 9  
Ssipion – 157, 158  
Tarkviniy – 147  
Tit Liviy – 175  
To'maris – 118  
Trayan – 167, 168  
Tutanxamon – 26,  
32, 38  
Tutmos II – 33  
Tutmos III – 33  
U-Di – 73, 143  
Feodosiy – 169  
Fidiy – 96, 110  
Filipp II – 102, 103  
Frada – 119  
Xammurapi – 49, 50  
Xafra – 37  
Xufu (Xeops) – 37  
Chandragupta – 65  
Shampolyon J.F. – 40  
Shiroq – 120  
Yevtidem – 130  
Yaxmos – 33

## ÁYYEMGI DÚNYA TARIYXÍ SÁNELERDE

- b.e.sh. I mln–100-mıń jıllıqlar** – Orta Aziyada dáslepki paleolit dáviri.
- b.e.sh. 100–40-mıń jıllıqlar** – Orta paleolit dáviri.
- b.e.sh. 40-12-mıńjıllıqlar** – sońğı paleolit dáviri.
- b.e.sh. 12-7-mıńjıllıqlar** mezolit dáviri.
- b.e.sh. 4-3-mıńjıllıqtıń wortaları** – eneolit dáviri.
- b.e.sh. 4-mıńjıllıq** – Mesopotamiyada shumer hám akkaddardıń. mákan jayları, Uruk, Eridu, Lagash, Ur qalalarınıń payda bolıwı.
- b.e.sh. 4-mıńjıllıq** – Nil jaǵalawlarında mákan jaylardıń payda bolıwı.
- b.e.sh. 2600-jıl** – Mısrda Xeops – (Xufu) piramidası qurılısı.
- b.e.sh. 3-mıńjıllıq** – Elam mámleketiniń payda bolıwı.
- b.e.sh. 3-2-mıńjıllıqlar** – Qıtayda tsivilizaciyanıń payda bolıwı.
- b.e.sh. 3-mıńjıllıq** – Moxenjadoro hám Xarappa qalalarınıń payda bolıwı.
- b.e.sh. 3-mıńjıllıqtıń wortaları** – 2-mıńjıllıq-qola dáviri.
- b.e.sh. 3-2-mıńjıllıq** «Lal jolı»nıń rawajlanıwı.
- b.e.sh. 2-mıńjıllıq** – Aldıńǵı Aziya aymaǵında dáslepki iri mámleketlerdiń payda bolıwı. Xelt, Mitanni, Assuriya.
- b.e.sh. 2-mıńjıllıq** – Bobıl patshalıǵınıń dúziliwi.
- b.e.sh. 2-mıńjıllıq** – Zamanbaba, Sopollitepa hám Jarqorǵan sıyaqlı iri diyqansılıq mákan jaylarınıń dúziliwi.
- b.e.sh. 2-mıńjıllıq** – Miken hám Krit mámleketleriniń dúziliwi.
- b.e.sh. XVIII ásir** – Bobıl húkimdarı Xammurapi (b.e.sh. 1792-1750-j) Mesopotamiyanı bir mámleketke birlestirdi.
- b.e.sh. 1500-jıl** – Firaun Tutmos II nıń iri basqınshılıq atlanısları.

**b.e.sh. XIII ásir** – Assuriya mámleketi patsha Salamanasar dáwirinde wo'z gúlleniwiń joqarı shıńına erisken.

**b.e.sh. XIII ásir** – «teńis xalıqları» Xattusani búlginshilikke ushıratı.

**b.e.sh. 1200-jıl** – Miken mámleketiniń doriylar tárepinen búlginshilikke ushırawı.

**b.e.sh. XII ásir** – doriylar Lakonikanı basıp aldı hám Sparta qalasına tiykar saldı.

**b.e.sh. XI ásir** – Izrail mámleketiniń dúziliwi.

**b.e.sh. IX ásir** – parsılardıń Irannıń túsligine jaylasıwı.

**b.e.sh. IX ásir** – Urartu mámleketiniń eń gúllegen dáwiri.

**b.e.sh. VIII-VI ásirler** – Ullı Grek koloniyaları.

**b.e.sh. VIII-VI ásirler** – Xersones, Pantikapey, Tanais, Fasis, Trapezund koloniyalarınıń payda bolıwı.

**b.e.sh. 1-mıńjılıq** – zardushtiyliktiń Orta Aziya aymaǵında tarqalıwı.

**b.e.sh. IX-VIII ásirler** – Orta Aziyada temir ásirge wo'tiw dáwiri.

**b.e.sh. VIII ásir** – Italiyada 12 qala-awqamınıń payda bolıwı.

**b.e.sh. 776-jıl** – Olimpiada woyınlarınıń birinshi ret wo'tkeriliwi.

**b.e.sh. 753-jıl** – Rimniń dúziliwi.

**b.e.sh. VII ásir** – Mısrdıń jáne bir mámleketke birlesiwı.

**b.e.sh. VII ásir** – A'yyemgi Baktriya patshalıǵınıń dúziliwi.

**b.e.sh. VII ásir** – Xorezmde Gúzeliqır qalasınıń payda bolıwı.

**b.e.sh. VII-IV ásirler** – Qızıltepa, Afrosiyob, Uzınqır, Jerqorǵan, Gúzeliqır qalalarınıń rawajlanıwı.

**b.e.sh. VII-VI ásirler** – Hindstanda Magadha, Koshala, Malla mámleketleriniń payda bolıwı.

**b.e.sh. VII-V ásirler** – Qıtayda «ko'p patshalıq» dáwiri.

- b.e.sh. 621-jil** – Drakont nızamlarınıń qabıl etiliwi.
- b.e.sh. 605-jil** – Assuriya patshalıǵınıń qulawı.
- b.e.sh. 594-jil** – Afinada Solon reformalarınıń wo'tkeriliwi.
- b.e.sh. 558-jil** – Parsı patshalıǵınıń dúziliwi (Kir II).
- b.e.sh. 545-540-jıllar** – Parfiya, Margıyona hám Baktrıyanıń Kir II tárepinen basıp alınıwı.
- b.e.sh. 539-jil** – Bobıldıń parsılar tárepinen basıp alınıwı.
- b.e.sh. 530-jil** – Kir II niń Orta Aziyada nabit bolıwı (Tomaris).
- b.e.sh. 525-jil** – Mısrdıń áyyemgi parsı patshası Kambiz tárepinen basıp alınıwı.
- b.e.sh. 522-jil** – Dara I – saltanattıń satraplıqqa bo'liniwi.
- b.e.sh. 522-jil** – Dara I ge qarsı Frada qozǵalańı.
- b.e.sh. 519-jil** – Sak qáwimlerine qarsı Dara II niń basqınshılıq atlanısları (Shıraqtıń erligi).
- b.e.sh. 509-jil** – Rimde Pespublikanıń jariyalanıwı.
- b.e.sh. V-IV ásirler** – Orta Aziya aymaǵında dáslepki teńgelderdiń tarqalıwı.
- b.e.sh. 490-449-jıllar** – Grek-parsı urısları.
- b.e.sh. 490-jil** – Marafon woypatındaǵı sawash.
- b.e.sh. 480-jil** – Fermopil sawashı (úshjúz Spartalı erligi).
- b.e.sh. 480-jil** – greklerdiń parsılar menen alıp barǵan Salamin sawashı.
- b.e.sh. 479-jil** – Plateya qalası janındaǵı sawash – greklerdiń jeńisi.
- b.e.sh. 443-429-jıllar** – Afinada strateg Perikl húkimranlıǵı.
- b.e.sh. IV ásir** – xorezmiyeler, saklar hám massagetlerdiń Ahamaniylar zulımınan azat bolıwı.
- b.e.sh. 338-jil** – Xeronyajanındaǵı sawash – makedoniyalılar tárepinen greklerdiń qıyratılıwı.
- b.e.sh. 337-jil** – grek qalalarınıń qala-mámleketler awqamına birlesiwı.

**b.e.sh. 334-jil** – Aleksandr Makedonskiydiń Shıǵısqa atlanısı.

**b.e.sh. 330-jil** Aleksandr Makedonskiy tárepinen Ahamaniylar saltanatınıń basıp alınıwı.

**b.e.sh. 329-jil** – Aleksandr Makedonskiydiń basshılıǵındaǵı grek-makedonlar tárepinen Maroqandıń basıp alınıwı.

**b.e.sh. 329-jil** – Zarafshan dáryası jaǵalawlarındaǵı sawashta grek-makedon áskerleriniń qıyratılıwı (Spitamen).

**b.e.sh. 328-jil** – Aleksandr Makedonskiy armiyası menen sawashta Spitamenniń jeńiliwi.

**b.e.sh. 327-jil** – Aleksandr Makedonskiy tarepinen Hindstannıń basıp alınıwı.

**b.e.sh. 323-jil** – Aleksandr Makedonskiydiń ólimi.

**b.e.sh. 318-jil** – Shandragupta tárepinen grek-makedonlardıń Hindstannan quwıp shıǵarılıwı.

**b.e.sh. 312-jil** – Salavka húkimranlıǵınıń baslanıwı – Salavkiyer mámleketiniń tiykarın salıwshı.

**b.e.sh. 280-jil** – Salavkiyer mámleketiniń húkimdarı Antiox.

**b.e.sh. III ásir** – Birden-bir Sin mámleketiniń dúziliwi.

**b.e.sh. 250-jil** – Grek-Baktriya patshalıǵınıń dúziliwi.

**b.e.sh. 250-jil** – Parfiya mámleketiniń dúziliwi.

**b.e.sh. III ásir** – Zardusht tálimatınıń barlıq tekstleri 21 kitapqa jámlengen.

**b.e.sh. III ásir** – Qańha mámleketiniń dúziliwi.

**b.e.sh. III ásir** – Dovon mámleketiniń dúziliwi.

**b.e.sh. III ásir** – Xorezmdegi Janbasqala hám Qoyqırılǵan qalalar.

**b.e.sh. 246-210-jillar** – Qıtayda Sin Shixuandi húkimranlıǵı.

**b.e.sh. 216-jil** – Kann janında Rim armiyasınıń qıyratılıwı.

**b.e.sh. 206-jil** – Qıtayda Sin dinastiyasına qarsı qozǵalań.

**b.e.sh. 202-jil** – Zama qalası janında rimliler tárepinen Karfagen armiyasınıń qıyratılıwı.

**b.e.sh. 140-87-jillar** – Qitayda U-Di húkimranlıđı.  
**b.e.sh. II ásir** – Ullı Jipek yolınıń qalıplesiwı.  
**b.e.sh. 146-jıl** – rimliler tárepinen Karfagenniń búlginshilikke ushırawı.  
**b.e.sh. 140 yaki 130-jıl** – Grek-Baktriya mámleketiniń yueshji (kushan)lar tárepinen basıp alınıwı.  
**b.e.sh. I ásir** – Parfiya mámleketiniń gúlleniwi.  
**b.e.sh. I ásir** – Qitayda qaǵazdıń woılap tabılıwı.  
**b.e.sh. 74-jıl** – Spartak qozǵalańı.  
**b.e.sh. 71-jıl** – Spartak armiyasınıń qıyratılıwı.  
**b.e.sh. 55-jıl** – Karra qalası janında Krass armiyasınıń qıyratılıwı.  
**b.e.sh. 49-jıl** – Yuliy Cezar – Rim imperatorı.  
**b.e.sh. 29-jıl** – Oktavianǵa Senat tárepinen imperator dárejesi hám Avgust laqabınıń beriliwi.  
**eramızdıń 98-jılı** – Rim imperatorı Trayan dáwirinde mámlekettiń krizisten shıǵıwı.  
**eramızdıń 330-jılı** – Rim imperiyasınıń paytaxtı – Vizantiya (Konstantinopol).  
**eramızdıń 394-jılı** – Olimpiada woıınları wo'tkeriliwiniń toqtatılıwı.  
**eramızdıń 395-jılı** – Rim imperiyasınıń bo'liniwi: Batıs hám Shıǵıs.  
**eramızdıń 410-jılı** – Alarix basshılıǵındaǵı gotlar tárepinen Rimniń qıyratılıwı.  
**eramızdıń 452-jılı** – Italiyaǵa Xunnlardıń bastırıp kiriwi – Attila.  
**eramızdıń 455-jılı** – Rimniń vandallar (german qáwimleri) tárepinen basıp alınıwı.  
**eramızdıń 476-jılı** – Batıs Rim imperiyasınıń qulawı.

**ANATOLIY SAGDULLAYEVICH SAGDULLAYEV  
VASILIY ANUFRIYEVICH KOSTETSKIY**

*O'quv nashri*

# **TARIX QADIMGI DUNYO**

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinf o'quvchilari uchun darslik*

*(Qoraqalpoq tilida)*

*Tuzatilgan va to'ldirilgan qoraqalpoqchada oltinchi nashr*

Toshkent – «Yangiyo'l poligraf servis» – 2017  
Nashriyot litsenziyasi AI №185, 10.05.2011 y.

*Awdargan M. Embergenova*

*Redaktor R. Baretova*

*Texnik redaktor M. Riksiyev*

Basiwga ruqsat etildi 20.08.2017. Formatı 70x90  $\frac{1}{16}$ .  
«Arial» garniturası. Kegli 12,11. Ofset baspa usulında basıldı.  
Esap baspa tabağı 12,0. Shártli baspa tabağı 14,04.

Nusqası 11 171.

Buyırtpa № 17-305.

«O'zbekiston» NMIU bosmaxonasida bosıldı.  
100129, Toshkent sh., Navoiy k., 30.

## Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınıwındaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

### Sabaqlıq ijarağa berilip oqıw jılı aqırında qaytarıp alınıwında joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıldı:

Taza	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqaba pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajratılǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıq joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, biraz sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betler qayta islengen, ayırım betler sızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan tiykarǵı bólimnen ajratılǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırarsız islengen. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklewge bolmaydı.